

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 330(477)(075.8)
ББК 65.01я73
Н 35

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-7683 від 11.08.2010)*

Рецензенти:

Кім М. М. – доктор економічних наук, професор;
Тютюнникова С. В. – доктор економічних наук, професор;
Яременко О. Л. доктор економічних наук, професор.

Мельникова В. І., Мельникова О. П., Сідлярук Т. В., Тур І. Ю., Шведова Г. М.
М 58 Національна економіка. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с.

ISBN 978-611-01-0138-7

Розглянуто поняття і ознаки національної економіки, її структуру та взаємодію елементів структури. Проаналізовано особливості розвитку національної економіки України, теорію суспільного добробуту і її вплив на соціально-ринкову економіку як основу підвищення якості життя громадян. Наведено стислий опис різних теорій щодо розвитку національної економіки.

Охарактеризовано економічний потенціал країни, його суть і структуру. Особливу увагу приділено інституціональним аспектам при дослідженні функціонування національної економіки, а також інституціональним чинникам розвитку.

УДК 330(477)(075.8)
ББК 65.01я73

ISBN 978-611-01-0138-7

© Мельникова В. І., Мельникова О. П.,
Сідлярук Т. В., Тур І. Ю.,
Шведова Г. М., 2011
© Центр учбової літератури, 2011

ВСТУП

Сучасний стан розвитку світового господарства характеризується якісними перетвореннями, які активно впливають на зміст функцій органів державного й господарського управління та регулювання національної економіки. Здатність правильно оцінювати суть цих перетворень у політичному і економічному житті України, оперативно приймати господарські рішення – це основні навички, що мають набувати студенти в процесі навчання.

Стрижневою проблемою вітчизняної економічної науки є концептуальна розробка нової інтегративної моделі економічних перетворень, шляхів розширення конкурентоспроможності, інноваційної, соціально і екологічно орієнтованої національної економіки.

Предметом дисципліни «Національна економіка» є причиново-наслідкові зв'язки і економічні відносини в їх єдності й взаємодії на макрорівні, механізм функціонування народного господарства в коротко- й довгостроковій перспективі та методи державного регулювання економіки.

Курс «Національна економіка» дасть змогу студентам засвоїти:

- основні поняття національної економіки;
- суть економічних законів, що діють на макрорівні;
- господарський механізм керованого суспільного виробництва;
- теоретичні основи світового господарства і економічні аспекти глобальних проблем,

а також навчитись:

- аналізувати, порівнювати, давати оцінку ефективності використання обмежених ресурсів з метою отримання найкращого кінцевого результату;
- прогнозувати й робити висновки, знаючи сучасну макроекономічну ситуацію в країні;
- використовувати макроекономічні моделі для забезпечення умов суспільного економічного зростання.

Цей посібник упорядковано відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів за спеціальностями напрямку 0501 – «Економіка та підприємництво». В ньому розкрито проблематику загального і особливого в економіці України з урахуванням неекономічних чинників і напрямів інтеграції у світове господарство, обґрунтування пріоритетів і заходів економічної політики держави, а також узагальнено результати наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, досвід економічних перетворень в провідних країнах.

ГЛАВА 1

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ І ОСОБЛИВЕ

1.1. Поняття і ознаки національної економіки

В економічній теорії (термін «економіка» походить від грецького «oіcоnоmіа» – oіcos (дім), nomos (вчення, закон) як науковій галузі використовуються різні поняття: національна економіка, макроекономіка, мікроекономіка, національне господарство та ін.

Як співвідносяться ці поняття? Національна економіка й макроекономіка – як тотожні; національна економіка – більш загальне поняття, яке містить мікро-, мезо-, макроекономіку. Мікро-, мезо-, макроекономіка – це взаємозв'язані, взаємозалежні й взаємо-відповідні рівні розвитку національної економіки. Подібно тому, як краплі наповнюють ріки, озера й моря, так й окремі ринкові суб'єкти в сукупності утворюють економіку, господарство країни в цілому і її окремі комплекси – аграрний, машинобудівний, освітній.

У такий спосіб національна економіка – це структурно і організаційно єдина система взаємозв'язаних галузей і сфер діяльності людей, якій властива відповідна пропорційність, взаємозумовленість розміщення на території, обмеженій державними кордонами.

Національна економіка є продуктом певних історичних процесів і періодів, оскільки становлення її здійснюється досить тривалий час.

Для виникнення й розвитку національної економіки необхідні певні умови:

- поглиблення суспільного розподілу праці, який стимулює виникнення різних видів діяльності, спеціалізацію території;
- формування міцних централізованих держав, що з часом сприяє перетворенню народного господарства у національний комплекс, тобто на таке територіальне утворення, в якому всі компоненти економічного життя – галузі, окремі регіони, під-

приємства, заклади – функціонують як єдиний організм, що забезпечує матеріальні й духовні потреби суспільства.

Отже, єдність ще не є визначальною рисою господарської системи як національного господарства. Тут дуже важливим чинником є спільність духовного розвитку членів суспільства – спільність культур, звичаїв, традицій, моралі.

Спільні господарські й духовні риси суспільства набувають значення загальнонародних або національних рис, відмінних від таких же суспільно-господарських утворень на інших територіях. Первинним осередком національного господарського комплексу є підприємство, а духовного – людина, носій національної ідеології й член цього суспільства.

Оскільки національна економіка є дуже складною системою господарювання, то об'єктом її дослідження є різноманітні природно-господарські та соціально-економічні процеси і явища, що відбуваються в ній.

Суб'єктами національної економіки є домашні господарства, підприємства, фірми, підприємницька структура, держава. Всі вони вступають між собою в певні економічні відносини, що набувають форми вертикальних і горизонтальних зв'язків. Усі суб'єкти є економічно відособленими, зі своїми інтересами, однак їхня діяльність в національній економіці має підпорядковуватися загально-державним інтересам національної безпеки.

Будь-яку сучасну національну економіку характеризують такі ознаки, які об'єднують в чотири групи:

- національний суверенітет;
- ресурсно-виробничий потенціал;
- господарсько-організаційна структура;
- товарообмінні ознаки.

Національний суверенітет (тобто незалежність) означає:

- суверенітет і недоторканність територіального й державного устрою;
- суверенітет законодавства й дії правових органів на території держави;
- суверенітет національної внутрішньої й зовнішньої політики, суспільно-культурної ідеології;

- суверенітет господарської діяльності.

Ця група ознак забезпечує здатність суспільно-господарської системи до самоорганізації й самореалізації як суб'єкта міжнародних рівноправних партнерських господарських зв'язків.

Ресурсно-виробничий потенціал характеризує потенційні можливості виробничої діяльності, структури виробництва і його спеціалізації. Ця група охоплює:

- природно-ресурсний потенціал, який визначають географічним розміщенням, наявністю природних сировинних ресурсів, рівнем їх освоєння й перероблення;
- трудовий потенціал, який визначають кількістю робочої сили, її професіоналізмом, структурою, кваліфікаційним рівнем, освітою, моральними устроями й цінностями, якими керується населення країни, національною психологією й релігією;
- науковий і науково-технічний потенціал.

Господарсько-організаційна структура займає основне місце серед складових національної економіки й характеризується здатністю *економічного механізму* оптимально об'єднувати потенціал трудових ресурсів з природними ресурсами й науково-технічним потенціалом. Рівень такого об'єднання залежить від того, як співвідносяться між собою приватні, колективні й суспільні інтереси, якою є система стимулювання виробництва й праці.

Інфраструктуру економічного механізму становлять:

- правова база (система), що містить закони про власність, підприємництво та ін.;
- система стимулювання виробництва й праці;
- фінансово-кредитна система: фінанси держави, підприємств, населення; національна грошова одиниця, банківська й податкова системи;
- митна система;
- система керування й регулювання: макроекономічна, мікроекономічна та релігійна.

Товарообмінні ознаки виявляються через розгалужену систему внутрішніх ринків і спроможність вироблених товарів і послуг виходити на світові ринки.

1.2. Цілі національної економіки і умови їхнього досягнення

Прийнято вважати, що мета ринкової економіки – одержання максимального прибутку. Для підприємства на мікрорівні це дійсно так.

У макроекономіці, мезоекономіці та національній економіці цілі, що стоять перед суспільством, державою, урядом, є більш загальними.

При цьому розрізняють *глобальну мету* – досягнення найбільш повного задоволення матеріальних і соціокультурних потреб людей, забезпечення всебічного розвитку особистості й суспільства.

Менш глобальні цілі, або *цілі другого рівня*, які забезпечують досягнення вищої мети, визначаються тими конкретними економічними проблемами, які встають перед кожною державою або кожною національною економікою.

Нерідко сукупність цих цілей називають «магічним п'ятикутником», до якого входять:

- стійке економічне зростання національної економіки (причому як абсолютне, так і відносне);
- забезпечення повної зайнятості населення;
- стабілізація цін;
- бездефіцитний держбюджет;
- рівновага платіжного балансу.

Чому цей п'ятикутник є магічним? Насамперед тому, що він скоріше є ідеальним, ніж реальним. Ринок вирішує основні проблеми людини: звільняє її від дефіциту, дає можливість створити відносно забезпечений рівень життя. Ринок є необхідною, але все-таки недостатньою умовою для розвитку й процвітання суспільства, тому що він має такі недоліки:

- тенденцію до монополізації;
- диференціацію доходів, що перевершують оптимальний рівень, отже, породження соціальних катаклізмів;
- циклічність економіки;
- загрозу екології.

Для того, щоб задовольнити вимоги розвитку національної економіки мають бути виконані такі умови:

1. Досягнення економічної незалежності. Однак міжнародний поділ праці робить національні економіки взаємозалежними, тобто у цих умовах економічна незалежність означає:

- можливість державного контролю національних ресурсів;
- одержання такого рівня ефективності виробництва і якості продукції, що забезпечить її конкурентоспроможність і дозволить брати участь у світовій торгівлі на належному рівні, коопераційних зв'язках, а також обміні новітніми науково-технічними результатами;

2. Досягнення стабільності й стійкості національної економіки. Це припускає захист власності у всіх її формах, створення надійних умов і гарантій для підприємницької активності, стримування факторів, здатних дестабілізувати ситуацію (боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення серйозних розривів у розподілі доходів, що може викликати соціальні потрясіння).

3. Здатність національної економіки до саморозвитку й прогресу, що особливо важливо в сучасному світі, який динамічно розвивається. Для цього необхідно створити сприятливий клімат для інвестицій і інновацій, модернізувати виробництво, підвищити професійний, освітній і загальнокультурний рівень працівників.

1.3. Структура й показники національної економіки

Основу національної економіки складають галузеві й міжгалузеві комплекси, підприємства, організації, домашні господарства, які об'єднані в єдину систему економічними відносинами й виконують певні функції в суспільному розподілі праці щодо вироблення товарів і послуг.

Національна економіка містить такі сфери: матеріальне й нематеріальне виробництво, а також невиробничу сферу.

Стрижнем національної економіки є матеріальне виробництво, тому що саме тут створюються необхідні для суспільства засоби виробництва й предмети споживання. У матеріальне виробництво входять: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, торгівля, зв'язок, сфера послуг.

Підприємства матеріального виробництва поділяють на дві групи:

- виготовлення засобів виробництва (група «А»);
- виробництво предметів споживання (група «Б»).

Нематеріальне виробництво – це наука й наукове обслуговування, культура, освіта, охорона здоров'я.

Невиробнича сфера – це оборона країни, судові й юридичні органи, релігійні й громадські організації.

Структура національної економіки являє собою стійкі кількісні співвідношення між різними її складовими частинами. Розрізняють: відтворювальну, соціальну, галузеву, територіальну структури; інфраструктуру господарства, структуру зовнішньої торгівлі, а також тіньовий сектор економіки.

Згідно з *відтворювальною структурою* національну економіку поділяють таким чином:

- домашні господарства як основні споживачі національного доходу й постачальники робочої сили;
- підприємства як виробники необхідних для суспільства благ;
- держава, що регулює процеси в суспільстві і управляє ними.

Відповідно до *соціальної структури* національну економіку поділяють на сектори як сукупності соціально-економічних одиниць, об'єднаних певними соціально-економічними відносинами, за групами підприємств, групами населення, видами праці та власності.

Згідно з *галузевою структурою* національну економіку поділяють на галузі – якісно однорідні групи господарських одиниць, що виконують у процесі суспільного виробництва однакові за соціально-економічним змістом функції, наприклад авіабудування.

Територіальна структура визначається розміщенням продуктивних сил на території країни і означає розподіл національної економіки на економічні регіони, наприклад, Донбас – вугільний регіон, Карпати – лісовий, Крим – рекреаційний.

Інфраструктура народного господарства містить галузі, що обслуговують виробництво. До них відносять: транспорт, енерго-, водо- і газопостачання, зв'язок, біржі, фінансові установи.

Структура зовнішньої торгівлі характеризується співвідношенням різних експортних й імпорتنих товарних груп.

Світовий досвід показує, що при становленні ринкової економіки в структурі країн відбувається ряд змін:

- зменшується частка державних суб'єктів господарювання;
- зростає питома вага підприємницьких структур;
- поширюється сфера послуг.

Національна економіка будь-якої країни спрямована на встановлення оптимальних пропорцій, що забезпечують задоволення суспільних потреб при найменших витратах живої й уречевленої праці, при цьому збільшується частка машинної праці й знижується частка ручної.

Більшості структур національних економік властиві такі стійкі тенденції розвитку:

1. Зростання технічного рівня виробництва, що виявляється у підвищенні фондозброєності праці, яке веде до збільшення обсягів виробничих фондів стосовно кількості працюючих.
2. Випереджальний розвиток електроенергетики, машинобудування, хімічної, приладобудівної, електронної та інших наукомістких галузей.
3. Збільшення частки невиробничої сфери порівняно з галузями матеріального виробництва.
4. Прискорений розвиток обробної промисловості порівняно з видобувною.
5. Розширення участі в міжнародному розподілі праці, що виявляється в більш швидкому збільшенні зовнішньоторговельного обороту стосовно зростання виробництва в країні.

При взаємодії й взаємозв'язках структурних елементів національної економіки створюються умови для безперервного продовження, поновлення й повторення економічних процесів, тобто для їхнього відтворення (простого – повторення виробництва в колишніх масштабах, розширеного – у збільшеному розмірі, звуженого – у скороченому обсязі).

Кожну країну цікавить розширене відтворення, яке може відбуватися як екстенсивним, так й інтенсивним шляхом.

На думку вчених, все суспільне виробництво подвоюється протягом 40 років. Це відбувається на базі науково-технічного прогресу. Наука ж розвивається в цей період в чотири рази швидше.

Якщо прийняти кількість усіх учених за всю історію розвитку людства за 100%, то виявляється, що 90% припадає на тих, хто працював в ХХ столітті, а більше 50% усіх наукових розробок, якими сьогодні користуються люди, отримані в 60-х роках цього століття [5]. Ці цифри свідчать про високу інтенсифікацію суспільного виробництва у цей період.

Результат діяльності національної економіки визначається рядом показників, що об'єднуються в систему національних рахунків (СНР). Така система – це спосіб упорядкування інформації про економічну діяльність господарських суб'єктів. СНР – це комплекс балансових таблиць у формі бухгалтерських рахунків.

Засновником такої системи був Ф. Кене (робота «Економічна таблиця»). Подальший розвиток ідеї Ф. Кене одержали в працях К. Маркса, Дж. Кейнса, А. Боуля, Р. Стоуна.

Посилення процесів інтернаціоналізації національних економічних систем розвинених країн, країн Західної Європи обумовило необхідність координації статистичних міжнародних рекомендацій і створення міжнародної системи національного рахівництва.

Перший варіант таких рахунків було опубліковано в 1950 р. Серед національних систем найдосконалішою визнано англійську СНР, розроблену лауреатом Нобелівської премії Р. Стоуном.

У 1993 р. в ООН на основі вдосконалення методів національного рахівництва прийнято сучасну СНР. В Україні у 1995 р. Міністерство статистики закінчило розроблення СНР.

СНР має всеохоплювальний характер, тому що вона:

- враховує діяльність всіх учасників виробництва (від державного управління до діяльності найманих робітників);
- містить показники, які в узагальнюючому вигляді описують всі економічні операції, стадії економічного процесу.

СНР містить рахунки, які стосуються:

- виробництва, де враховуються витрати й результати, які відносяться до процесу виробництва за певний період часу;
- утворення доходу, основою якого є рахунок виробництва (тобто попередній рахунок), що відображає формування національного доходу у процесі виробництва;
- розподілу доходу, який свідчить про величину доходів учасників виробництва;
- перерозподілу доходу, що відображає перерозподіл державою доходу учасників виробництва за допомогою податків і трансферних платежів;
- використання доходу, який містить інформацію про витрату доходу учасниками виробництва на кінцеве споживання й заощадження.

На думку французького економіста Л. Столерю, до функцій СНР можна віднести такі:

- сприяння проведенню економічної політики (короткостроковий прогноз у формі зведеної економічної таблиці);
- допомогу економічному прогнозуванню;
- оцінювання рівня життя різних прошарків і груп населення порівняно з аналогічними показниками в інших країнах як засіб проведення соціальної політики;
- забезпечення зв'язку науки й практики.

Основні показники, що характеризують стан національної економіки, згідно з СНР можна поділити на кілька груп.

До *першої групи показників* що характеризують загальнонаціональний розвиток виробництва, відносять національне багатство, сукупний суспільний продукт (ССП), кінцевий суспільний продукт (КСП), національний дохід (НД), валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), чистий національний продукт (ЧНП), особистий дохід (ОД).

Національне багатство – це все, що нагромаджено державою за всю історію її існування. Розрізняють потенційне національне багатство (всі природні ресурси) й реальне національне багатство (розвідані й освоєні ресурси, залучені до процесу виробництва).

Вперше національне багатство (суму нагромаджених матеріальних цінностей) було обчислено англійським економістом У. Петті у 1664 р. Англійський економіст Р. Гіффен розрахував національне багатство на основі відомостей про прибутковий податок, інші економісти визначали його виходячи з багаторічних даних про подароване майно й майно, отримане у спадщину.

ССП – це сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за певний проміжок часу (рік). Вартість ССП складається з матеріальних витрат (МВ), вартості необхідного продукту (НП) і прибуткового продукту (ПП):

$$\text{ССП} = \text{МВ} + \text{НП} + \text{ПП}.$$

За натурально-речовою формою ССП складається з виробництва засобів виробництва й предметів споживання.

Такий підхід був притаманним марксистській теорії.

У сучасних умовах у міжнародній практиці для підрахування суспільного продукту враховується як матеріальне, так і нематеріальне виробництво.

ВНП – ринкова вартість кінцевого виробництва товарів і послуг в економіці за рік, причому із всіх угод, що реалізуються у суспільстві за рік, потрібно вилучити:

- всі фінансові угоди (купівля-продаж цінних паперів, трансфертні платежі),
- угоди щодо перепродажу нових товарів і продажу старих;

ВВП – все, що зроблено на території даної держави незалежно від форм власності;

ЧНП = ВНП – А (амортизаційні відрахування);

НД = ЧНП – ОП (опосередковані податки на бізнес);

ОД (до сплати податків) = НД (внески на соціальне страхування, податки на прибуток підприємців, нерозподілений прибуток підприємців) + трансфертні платежі;

ОД* (після сплати податків) = ОД – особисті податки.

До *другої групи показників*, що характеризують використання виробничих фондів, а також матеріальних і сировинних ресурсів, відносять:

- виробничі фонди і їх структуру;
- коефіцієнти відновлення й вибуття виробничих фондів;
- фондівіддачу, фондомісткість.

Тут, з одного боку, наявність виробничих фондів і матеріальних ресурсів визначають економічний потенціал країни, її економічні можливості, а з іншого боку, рівень використання ресурсів свідчить про ступінь реалізації наявних можливостей.

Третя група показників відображає трудові витрати й рівень зайнятості робочої сили у сферах виробництва. На основі аналізу показників цієї групи держава має можливість стимулювати розвиток трудомістких галузей у тих районах, де є надлишок робочої сили, матеріаломістких – у районах з багатими матеріальними ресурсами, застосовувати при наявному дефіциті робочої сили відповідні заходи щодо зниження рівня безробіття.

Четверта група показників дозволяє визначати фінансові можливості країни, формувати й використовувати грошові доходи, аналізувати вплив інфляції на рівень зарплати, цін, процентних ставок.

Зростання або зниження цін обчислюють шляхом визначення їхнього загального рівня за допомогою індексу цін, що розраховують як відношення споживчого кошика поточного року до споживчого кошика базового року.

В Англії до споживчого кошика входить 600 найменувань товарів і послуг, у Нідерландах – понад 1000, а в Україні – 38.

Стан національної економіки аналізують за допомогою набору макроекономічних показників, які часто називають макроекономічними індикаторами. Більшість з них беруть із СНР.

Ці індикатори можна поділити на такі групи:

- перша група – це провідні індикатори:
 - а) динаміка ВВП, тобто агреговане зростання (скорочення) сфери матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, будівництво й сфера послуг (торгівля й транспорт)),
 - б) макроекономічні індикатори – безробіття, динаміка інвестицій, які тісно пов'язані з динамікою ВВП. Швидке або повільне збільшення ВВП супроводжується відповідним зміненням доходів населення;
- друга група – це фінансові індикатори, які відображають стан справ у фінансовому секторі, а саме: рівень інфляції, розміри дефіциту бюджету, розміри й динаміка грошової маси, індекси фондового ринку, дисконтна ставка;
- третя група – це зовнішньоекономічні індикатори: сальдо зовнішньої торгівлі, сальдо платіжного балансу, обмінний курс національної валюти.

1.4. Економічна система і її моделі

Економічна система – це особливим чином упорядкована, скоординована система взаємозв'язків суб'єктів національної економіки, тобто юридичних і фізичних осіб.

Економічна система, як і цивілізація, – це продукт еволюційного розвитку. Кожна нова система формується в надрах старої, поступово набуваючи нових якостей, що й відрізняє її від попередньої. Економічна система характеризується цілісністю, організованістю, керованістю, цілеспрямованістю.

Цілісність й організованість означають органічну єдність і сукупність різних сторін й елементів системи, домінування в ній сукупності економічних відносин, які відображають її глибинну суть (ринкові відносини зароджувалися в системі загальнодержавного поділу праці, поступово виштовхнули на периферію натуральне господарство).

Керованість економічної системи – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що утворюють механізм, який забезпечує її рівновагу (принцип «невидимої руки», але відповіді на запитання, що виробляти, для кого й скільки, мають бути об'єктивними, тому що тільки в цьому випадку можна приймати оптимальні рішення).

Цілеспрямованість економічної системи обумовлює чітке усвідомлення цілей, які ставить перед собою суспільство.

Економічна система – це форма організації економіки, господарський механізм, задача якого полягає в тому, щоб знаходити шляхи й методи ефективного використання обмежених виробничих ресурсів. Функціонує ця система за допомогою таких економічних інститутів, як власність, грошова система, податки, планування.

Економічна система трактується як комплекс економічних інститутів, набір яких однаковий для будь-якої системи.

Економічні системи, по-перше, відображають абстрактно найістотніші риси описуваних процесів або об'єктів; по-друге, – спрощено відбивають економічну дійсність певною мірою, оскільки вона ґрунтується переважно на базових категоріях системи.

Виділяють три основні моделі економічних систем: традиційну; ринкову; центрально-керівну (її ще називають адміністративно-командною).

Особливості традиційної економічної системи:

- замкнуте натуральне господарство;
- безпосередній зв'язок виробництва й споживача, тому що при натуральному господарстві відсутня фаза обміну;
- залежність від природних факторів;
- ручна праця;
- нерозвинена система поділу праці.

Центрально-керівна система характеризується:

- монополією державної власності, розпорядником якої є державний апарат;
- відсутністю вільних товарно-грошових відносин;
- обмеженням самостійності господарюючих суб'єктів;
- машинною й ручною працею.

Центрально-керована система завдяки централізації політичної і економічної влади є ефективною в екстремальних умовах громадського життя (війни, епідемії, природні катаклізми величезної руйнівної сили).

Ринкова система відзначається:

- свободою вибору;
- наявністю приватної власності;
- вільним ціноутворенням.

Ринкова система передбачає наявність самостійних економічних одиниць, незалежних у разі прийняття відповідальних економічних рішень, взаємодію рівноправних партнерів на основі контракту (договору), й тому її називають договірною системою. Формою економічних зв'язків у такій системі є координація, тобто узгодження дії рівноправних партнерів одного рівня. Головним мотивом економічної діяльності тут є особистий інтерес, який потребує пошуку оптимального рішення, тому ринкова система є найменш затратною.

У наш час існує багато різних моделей ринкової системи: американська, японська, шведська та інші. Названі моделі – результат природного історичного розвитку цих країн за конкретних зовнішніх і внутрішніх умов. Тому в Україні має бути побудована своя, українська, модель ринкової економіки, яка б враховувала національні особливості розвитку економіки.

1.5. Особливості національної економіки України

Національна економіка будь-якої держави – це складна господарська, соціальна, організаційна, науково-технологічна система. Вона має сукупний економічний потенціал, серед якого виділяють: природно-ресурсний, виробничий, трудовий, науково-технічний.

Розвиток господарської системи країни приводить до вдосконалення її національного ринку, в межах якого формуються й діють його сегменти: ринки товарів і капіталу, послуг, праці, нерухомості, фондовий ринок, ринок інтелектуальної власності, а також засобів виробництва.

У складі національної економіки відбуваються постійні структурні, організаційні й інші зміни, що обумовлюються особливостями її господарчої системи та характеризуються певними тенденціями й закономірностями розвитку.

Взаємозв'язки рівнів національної економіки, сегментів національного ринку та всередині них є опосередкованими таким:

- формами власності;
- рухом матеріальних потоків різних видів ресурсів;

- потоками грошової маси, а також рухом цінних паперів всіх видів.

Усі взаємовідносини регулюються законодавчими й нормативними актами державної влади.

Конституція України – основний закон держави. Саме вона закладає основи для розвитку національної економіки. В Конституції підтверджується, що Україна є суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1). Україна є унітарною державою, її територія в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (ст. 2).

Фактори, що впливають на формування національної економіки України, поділяють на об'єктивні й суб'єктивні. До **об'єктивних факторів** відносять:

- розвал Радянського Союзу й розрив традиційних економічних зв'язків;
- значну сировинну й, у першу чергу, енергетичну залежність від інших країн;
- деформовану, нерациональну неефективну структуру національного господарства (високомонополізовану, мілітаризовану економіку з потужним індустріальним потенціалом, що важко піддається структурній перебудові);
- ресурсомістке витратне виробництво;
- значну залежність від іноземної допомоги;
- важкі наслідки Чорнобильської аварії;
- велику долю виробництва, що знаходиться в тіньовій сфері.

На формування національної економіки України впливають такі суб'єктивні фактори:

- повільний хід ринкових перетворень;
- невідготовленість уряду й населення до реформування, важкий і хворобливий процес адаптації до нових економічних умов;
- непогодженість відносин між законодавчою та виконавчою владами;
- самоусунення держави від виконання регульованих функцій, помилки й прорахунки уряду;
- недостатня кількість кваліфікованих фахівців (тобто відсутність команди реформаторів);
- політична нестабільність;

- зростання соціальної напруженості, величезна диференціація доходів, зубожіння значної частини населення;
- український менталітет (соціально-психологічні особливості нації, які полягають в консерватизмі, обережності, надмірній терпимості, надії на чиюсь допомогу).

Незважаючи на все, зазначене вище, слід створити умови, які забезпечать успішне реформування національної економіки України. Для цього є необхідними:

- формування реальної ідеї національного розвитку;
- наявність єдиної програми перетворень, політичної волі й команди реформаторів;
- швидке (наскільки можливо) реформування;
- економічна лібералізація (від старої бюрократичної системи до прозорих ринкових відносин) і дієздатний уряд;
- єдність і консолідація всього суспільства;
- забезпечення еквівалентності української економіки із зовнішнім економічним середовищем;
- забезпечення високого соціального добробуту й соціального захисту населення;
- необхідність екологічної збалансованості національної економіки;
- якнайшвидше впровадження інноваційної моделі розвитку національної економіки.

Контрольні запитання й завдання

1. Що є предметом вивчення національної економіки?
2. У чому суть структури національної економіки і її зміст?
3. Що є об'єктом національної економіки ?
4. Який можна навести приклад зв'язку національної економіки з іншими науками?
5. Які функції має виконувати національна економіка як наука?
6. Які існують проблеми становлення національної економіки України?
7. Виберіть правильне визначення категорій

1	Національне багатство	А	Структура, яка ділить національну економіку на галузі – якісно однорідні групи господарських одиниць, що виконують у процесі суспільного виробництва однакові за соціально-економічним змістом функції
2	Система національних рахунків	Б	Структура, яка визначається розміщенням продуктивних сил на території країни і означає розподіл національної економіки на економічні регіони
3	Сукупний суспільний продукт	В	Виробництво, результатом якого є наукові знання й інформація, твори мистецтва (кінофільми, книги, театральні постановки), послуги, що надаються населенню
4	Валовий національний продукт	Г	Виробництво, яке є стрижнем національної економіки, тому що в ньому створюються необхідні для суспільства засоби виробництва й предмети споживання
5	Економічна система	Д	Структура, яка являє собою стійкі кількісні співвідношення між різними її складовими частинами
6	Соціальна структура	Е	Сума матеріальних благ, вироблених у суспільстві за певний проміжок часу (рік)
7	Галузева структура	Ж	Все, що нагромаджено державою за всю історію її існування
8	Територіальна структура	З	Особливим чином упорядкована, скоординована система взаємозв'язків суб'єктів національної економіки, тобто держави, юридичних і фізичних осіб
9	Нематеріальне виробництво	И	Структура, яка поділяє всю національну економіку на сектори як сукупності соціально-економічних одиниць, об'єднаних певними соціально-економічними відносинами за групами підприємств, групами населення, видами праці та власності
10	Матеріальне виробництво	К	Спосіб упорядкування інформації про економічну діяльність господарюючих суб'єктів
11	Структура національної економіки	Л	Ринкова вартість кінцевого виробництва товарів і послуг, вироблених усіма національними суб'єктами за рік

12	Система національних рахунків	Ринкова вартість кінцевого виробництва товарів і послуг, вироблених усіма підприємствами на території держави за рік
13	Валовий внутрішній продукт	Спосіб упорядкування інформації про економічну діяльність господарюючих суб'єктів. Комплекс балансових таблиць у формі бухгалтерських рахунків

Тести для самоперевірки знань

1. Головними задачами національної економіки є забезпечення суспільства знаннями, необхідними для вирішення таких задач:

- зростання обсягів виробництва;
- зменшення обсягів виробництва;
- збільшення економічних ресурсів;
- підвищення ефективності економіки.

2. Об'єктом національної економіки є:

- виробничі відносини;
- продуктивні сили;
- економічна система;
- приватна економіка.

3. Предметом національної економіки є:

- економічні закони й категорії;
- механізм функціонування економіки;
- економічна політика держави;
- механізм функціонування підприємства.

4. Економічні системи розрізняються:

- структурою виробництва;
- рівнем життя населення;
- формою власності;
- виробництвом ресурсів.

5. Позитивна функція національної економіки спрямована на вивчення:

- фактичного стану економіки;
- шляхів подолання спаду виробництва;

- шляхів забезпечення економічного зростання;
 - методів державного регулювання економіки.
6. Нормативна функція національної економіки спрямована на обґрунтування:
- сучасного стану економічного розвитку країни;
 - причин занепаду виробництва;
 - наслідків економічної кризи;
 - шляхів забезпечення економічного зростання.
7. До складу ВВП входять:
- сукупна вартість кінцевих продуктів, що створені, розподіляються й використовуються всередині країни;
 - сукупна вартість кінцевих продуктів, що створені, розподіляються й використовуються певним національним господарством;
 - сукупність прибутків усіх учасників сфер матеріального виробництва й нематеріальних послуг усередині конкретної країни;
 - сукупність прибутків усіх учасників сфер матеріального виробництва й нематеріальних послуг певного національного господарства.
- Ринкова вартість усіх кінцевих благ, створених у межах певної країни протягом року, — це:
- валовий внутрішній продукт;
 - чистий внутрішній продукт;
 - національний дохід;
 - чистий національний продукт.
9. При визначенні обсягу національного доходу не враховуються:
- прибутки власників;
 - рентні прибутки;
 - доходи корпорацій;
 - державні трансферні платежі.
10. При підрахунку ВВП враховуються (або не враховуються) такі операції:
- витрата п'яти гривень на перегляд фільму в кінотеатрі;
 - купівля нового автомобіля;
 - збільшення урядом своїх витрат на 1 млрд грн;
 - купівля облігацій державної позики;
 - оплачування оренди будинку (300 грн) на рік;

- купівля компанією А контрольного пакета акцій компанії Б;
- оплата курсів з економіки;
- виплата урядом десяти гривень пенсіонерам з соціального страхування;
- купівля будинку, побудованого десять років тому.

Практичні завдання

1. Уряд країни просить фахівців спрогнозувати зростання ВВП на наступний рік. Головні економісти вважають, що споживчі витрати становитимуть 70% від обсягу ВВП, сума інвестицій і державних витрат досягне 2 млрд грн, обсяг чистого експорту дорівнюватиме нулю.

Визначіть:

- а) прогноз економістів щодо можливого обсягу ВВП;
- б) різницю між фактичним і прогнозованим обсягами ВВП, якщо прогнозні оцінки щодо рівня споживчих витрат виявилися заниженими і у дійсності становили 0,75 ВВП;
- в) різницю між фактичним і прогнозованим обсягами ВВП, якщо прогнозні оцінки щодо рівня споживчих витрат і суми інвестиційних і державних витрат виявилися помилковими. У дійсності їхні значення дорівнювали відповідно 0,75 ВВП і 2,5 млрд грн.

2. Головні економісти прогнозують, що через рік економічна ситуація в країні буде характеризуватися такими даними:

$$C = 10 + 0,7Y; I = 50 \text{ млрд грн}; Y = 100 \text{ млрд грн},$$

де C – споживчі витрати; I – валові приватні внутрішні інвестиції; Y – ВВП.

Розрахуйте прогнозований на наступний рік рівень ВВП.

3. Номінальний ВВП у 1996 р. становив 480 млрд грн, а ціни порівняно з базовим 1994 р. збільшилися на 25%. Розрахуйте реальний ВВП 1996 р. Яким буде реальний ВВП, якщо ціни зменшаться на 20,0%?

4. Економіку описано такими даними:

$$Y = C + I + G + X;$$

$$C = 300 + 0,8Y_D \text{ (} Y_D \text{ – використаний дохід);}$$

$$I = 200 + 0,2Y;$$

$$X_N = 100 - 0,04Y;$$

$$G = 200;$$

$t = 0,2$ – податкова ставка.

Розрахуйте:

а) рівноважний рівень доходу;

б) розмір мультиплікатора автономних витрат.

5. Розрахуйте номінальний ВВП в аналізованому році за таких умов: у базовому році реальний ВВП дорівнював 1000 грн, в аналізованому році він збільшиться на 2%, а ціни – на 5%.

ГЛАВА 2

ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Теорії національної економіки

Теорії національної економіки починають виникати з XIV ст., коли на теренах Центральної й Західної Європи руйнуються феодальні порядки, створюються абсолютні монархії та формуються державні кордони. Перед правителями держав постають актуальні питання раціонального управління країною, забезпечення її могутності й процвітання. У цей період активно розвиваються міста, ускладнюються товарно-грошові відносини, зароджується банківська справа, нагромаджується капітал, змінюються погляди на світ і його будову.

Меркантилісти пов'язували проблеми розвитку національної економіки з грошовим обігом і торгівлею. Вони з'ясували механізм нагромадження багатства у вигляді грошей, формування активного торговельного балансу.

Не обминули цих питань у своїх працях, універсалах, договорах, наказах і листах до козацької старшини відомі політичні й громадські діячі України. У гетьманській державі торговельно-купецька діяльність шанувалась, бо вона не тільки задовольняла потреби шляхти, козаків, міщанства в різних товарах, приносила багаті доходи, але й пожвавлювала економіку, сприяла формуванню національного ринку. Б. Хмельницький активно пропагував ідею державного втручання у господарський розвиток через надання різних податкових привілеїв і пільг місцевим купцям, розширення економічних зв'язків з іншими країнами й заохочення вивезення товарів як перевагу над їх ввезенням, встановлення митних бар'єрів тощо. Проте прагненню гетьманів сформуванню національної економіки та розробити концепції її розвитку перешкоджали непослідовна економічна політика, яка здійснювалась переважно в інтересах козацької старшини, військові дії, майнові перерозподіли. Меркантилізм був однією з перших спроб

обґрунтувати теоретичні й практичні основи розвитку національної економіки, розробити концептуальні основи господарської політики у період становлення міцних централізованих держав.

Наступне покоління економістів-теоретиків, обґрунтовуючи теорію національної економіки, вибрало предметом своїх досліджень сільськогосподарське виробництво. Представники фізіократизму вважали, що завданням економічної науки є дослідження «природних законів» господарства, що ґрунтувалося на приватній власності, конкуренції та індивідуальній ініціативі, і доводили, що єдиним джерелом багатства країни є землеробська праця. Зокрема, Ф. Кене у своїй економічній таблиці прагнув проаналізувати у достатньо спрощеній формі процес простого відтворення через взаємодію трьох класів національної економіки – землеробів, землевласників і тих, хто не займається сільським господарством. Представником економічної системи фізіократів в Україні був засновник Харківського університету Василь Каразін, який у своїх працях обґрунтовував ідею невтручання держави в економічний розвиток, аналізував причини економічної відсталості щодо невикористаності українських земель, розглядав аграрно-селянські проблеми та необхідність реформування сільського господарства.

Ускладнення господарського життя потребувало розроблення найскладніших концепцій національної економіки. А. Сміт і його послідовники поставили перед собою завдання комплексного дослідження всієї системи національної економіки, проаналізувавши як внутрішні закономірності господарських явищ і процесів, так і їхні зовнішні прояви. Національну економіку розглянуто як сукупність окремих індивідуальних господарств, де діяльність кожного приносить користь не лише йому, але й суспільству у цілому. В основу функціонування національної економіки А. Сміт і його послідовники поклали принцип **«laissez-faire», який передбачав невтручання держави у господарський процес.**

Практично в один і той же час Т. Мальтус, Д. Рікардо, Н. В. Сеніор, Ж. Б. Сей, згодом Дж. Ст. Міль та інші розробили власні оригінальні теорії національної економіки, прагнучи ґрунтовніше й різнобічніше проаналізувати глибинні процеси господарського розвитку. Т. Мальтус звернув увагу на процес демографічного відтворення та його впливу на розвиток господарства країни, обґрунтував природ-

ний закон народонаселення. З його теоретичних підходів також впливає проблема циклічного розвитку національної економіки. Вчений довів, що може виникнути перевиробництво економічних благ через недостатній платоспроможний попит.

В основі економічної системи Д. Рікардо лежить теорія розподілу, в якій розглянуто взаємозв'язок заробітної плати, прибутку й ренти. Згідно з поглядами Д. Рікардо в національній економіці виникає серйозна проблема, оскільки зростання заробітної плати призводить до зменшення прибутків і тим самим до зникнення стимулів до нагромадження. Тому необхідно створити такі умови, які б сприяли збільшенню прибутків капіталістів, що забезпечувало б економічне зростання країни. Свою модель національної економіки вчений доповнив теорією зовнішньої торгівлі, в основі якої лежить принцип порівняльних переваг.

Модель національної економіки Ж. Б. Сея знаменувала перехід Франції до нового типу економічних відносин. У дослідженні національної економіки вчений керувався логічною схемою. Спочатку він розглядав процес виробництва й розробляв теорію трьох чинників виробництва, потім аналізував розподіл і споживання суспільного продукту. Ж. Б. Сей вказував, що промисловість поступово буде займати провідні позиції в структурі національної економіки, оскільки саме там формується капітал. Концепція національної економіки Ж. Б. Сея доповнювалась теорією ринків, згідно з якою кризи надвиробництва є неможливими, оскільки товари обмінюються на інші товари й виробництво одних зумовлює потребу в інших.

У праці Дж. Ст. Міля «Принципи політичної економії» проаналізовано вплив економічного прогресу на розвиток виробництва й розподіл. Новаторськими є підходи вченого до розгляду процесу виробництва, зокрема він зазначав, що капітал є основною умовою виробництва, що знаходить відображення в його основних законах. Дж. Ст. Міль зазначав, що тимчасово неінвестований капітал стримує розвиток, а додатково залучений сприяє створенню додаткових робочих місць. Його теорія національної економіки відображала тогочасні тенденції розвитку господарства в Англії, вчений не відкидав ідеї соціального самовдосконалення суспільства. Українські вчені також не залишили поза своєю увагою концепції і доктрини національної економіки, розроблені представниками класичного напрямку

в економічній науці. Про моделювання національної перспективи України на початку й в середині XIX ст. мова не йшла, оскільки територію нашої країни було поділено між двома імперіями, Російською і Австро-Угорською, проте, українські економісти-теоретики, які жили й працювали у цей час, мали патріотичні почуття. С. Десницький, навчаючись в університеті Глазго (Шотландія), став палким прихильником науки А. Сміта, його ідеї виклав при дослідженні власності і її впливу на господарський розвиток.

М. Балудянський провів дослідження трьох економічних систем, на яких базується національне господарство. Він проаналізував систему, основу на торгівлі, з'ясував головні принципи, на основі яких вона діє, і довів, що політика меркантилізму не допоможе державі вийти з біди. Далі його увага зосереджувалась на розгляді системи національної економіки фізіократів та А. Сміта. М. Балудянський, як і великий шотландець, зазначив, що робота – це продуктивна сила багатства, обмін є поштовхом до самої роботи, тому розподіл праці має великий вплив на вдосконалення виробничих сил. У працях ученого відображено тогочасні передові погляди на економічну науку й політику, які він утверджував на теренах Російської імперії[3].

Представником класичного напрямку був І. Вернадський, який у центр своїх досліджень поставив потреби, включивши в аналіз людину й суспільство. Вчений здійснив класифікацію потреб, виділивши індивідуальні, регіональні й національні, та з'ясував їх вплив на розвиток економіки. Також І. Вернадський був добре обізнаний з італійською політико-економічною літературою від античних часів до початку XIX ст. Він показав, що в італійській економічній думці існують два головних напрями щодо дослідження національної господарської системи. До першого належать прихильники державного втручання в господарські справи, до другого – прихильники свободи господарської діяльності. І. Вернадський у своїх працях відстоював принцип економічного лібералізму, виступав за ліквідацію кріпосного права в Росії та індустріалізацію.

У XIX ст. розвивається критичний напрям економічної науки і формуються соціалістичні ідеї. Це було зумовлено тим, що в постулатах класиків щодо економічної свободи, гармонії індивідуальних і суспільних інтересів та в абстрактних моделях господарської системи не було враховано реальних змін, які відбулися у країнах Західної

Європи. Зокрема, прискорений промисловий розвиток, перехід до машинного способу виробництва спричиняли занепад і розлад дрібного виробництва, майнове розшаровування населення, безробіття. Національне господарство багатьох країн починають розладнувати економічні кризи. З гострою критикою тогочасної ринкової системи господарювання виступив С. Сімонді, звернувши увагу на злидарське існування робітників. Суспільство, в якому він жив, значно поляризувалося, конкуренція посилювала цей процес. Учений розробив проект реформування існуючої економічної системи, важливу роль він відводив державі, яка має впровадити робітниче законодавство й створити умови для повернення до дрібного виробництва у всіх галузях національної економіки. У своїй економічній програмі Ж. Прудон також обґрунтував панування в національній економіці дрібних товаровиробників, впровадження «робочих грошей», які б забезпечували еквівалентний обмін результатами праці, існування суспільства, в якому немає експлуатації, а є рівність і справедливість.

Критиками недоліків економічної системи на початку й середині XIX ст. були А. де Сен-Сімон, Ш. Фур'є і Р. Оуен та інші, які критикували приватну власність, процеси індустріалізації та розробляли проекти побудови справедливого суспільства. Заслугою А. де Сен-Сімона є те, що він при дослідженні національної економічної системи використовував історичний метод і наполягав на необхідності вивчення минулого, враховуючи економічні, політичні, культурні та інші складові. Ш. Фур'є обґрунтував ідею національної асоціації, первинною господарською одиницею якої є фаланга, розподіл у ній здійснюється відповідно до внеску кожного члена у процес виробництва. Р. Оуен також вказував на те, що існуюча система господарювання є нераціональною, вона породжує безробіття, злидні й нові форми рабства, тому необхідно провести її реформування й створити громади, в яких існувала б суспільна власність, були ліквідовані гроші, всі працювали б і спільно користувалися результатами своєї праці.

К. Маркс прагнув дослідити господарські процеси і явища, що відбувались в господарстві 1840–1880-х рр., і створити абстрактну модель тогочасної економічної системи. Головні положення його економічної системи викладено у фундаментальній праці «Капітал». У першому томі вчений розглянув процес виробництва капіталу через з'ясування сутності грошей, товару і їхньої ролі у становленні капіта-

лізму, вказав на двоїстий характер праці. У другому томі К. Маркс зосередив увагу на процесі обігу капіталу в національній економіці, аналізі стадій руху капіталу та змінюванні його форми, проблемі морального й фізичного зношування, впливі на процеси нагромадження й відтворення. Третій том присвячено процесу капіталістичного виробництва, взятому загалом. Тут вчений прагнув обґрунтувати визначення ціни виробництва й чинників, що впливають на норму прибутку, дослідив механізм вирівнювання норми прибутку, розглянув торговий і позичковий капітал як відособлені форми промислового капіталу тощо. У четвертому томі «Капіталу» розглянуто теорію додаткової вартості через ретроспективний огляд концепцій відомих економістів минулого.

Соціалістичні вчення розвивалися й на українському підґрунті, набуваючи особливих рис через соціальні й економічні умови, які склалися на території України. Соціалістичні ідеї пропагували М. Зібер, І. Франко, Ю. Бачинський та інші. Зокрема, М. Зібер порівняв моделі економічної системи Д. Рікардо й К. Маркса у праці «Давид Рікардо й Карл Маркс у їхніх суспільно-економічних дослідженнях», переклав і виконав науково-критичний аналіз першого тому «Капіталу». Заслугою українського вченого є також те, що він при з'ясуванні сутності національної економіки, вказав на зв'язок між мікро- й макрорівнями. Критично сприйняли вчення К. Маркса І. Франко і Ю. Бачинський. І. Франко здійснив порівняльний аналіз «Комуністичного маніфесту» К. Маркса й Ф. Енгельса та «Принципів соціалізму» В. Консідерана, показавши однаковість викладення найважливіших положень цих праць. Ю. Бачинський у праці «Україна ingredienta», розглянувши суспільно-економічні відносини, що сформувались наприкінці ХІХ ст. в Росії, через призму марксистського світогляду запропонував свій проект реформування господарських відносин в Україні. Він показав, що Україна у складі Польщі або Росії не має можливостей для економічного розвитку й поліпшення умов життя населення. Тому для України найкращим виходом із ситуації, що склалася у цей історичний період, є проголошення незалежності, тобто України — для себе. Концепція національної економіки Ю. Бачинського була революційною і обґрунтовувала ідею звільнення України від економічної експлуатації з боку Росії та Польщі.

Друга половина ХІХ ст. відзначалась плюралізмом думок щодо розроблення концепцій національної економіки. Заслугують на

увагу теоретичні дослідження представників історичної школи, зокрема Ф. Ліста, який у 1841 р. написав книгу «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз». У цьому творі вчений обґрунтував політику протекціонізму як важливу умову забезпечення економічної могутності країни. Досліджуючи модель національного господарства, Ф. Ліст важливого значення надавав духовності, культурі й традиціям господарювання, які він додавав до головних чинників економічного зростання. Як основний метод дослідження при вивченні національної економіки та визначенні головних чинників зростання науковець вибрав історичний, що дозволило йому розглянути різні елементи процесу цивілізації. В цій праці Ф. Ліста закладено основи для всебічного вивчення системи національної економіки з урахуванням впливу різних соціальних, історичних, культурних, правових аспектів та обґрунтовано необхідність державного регулювання й захисту молодих галузей [3].

Свій внесок у розроблення теорії національної економіки зробили й представники маржиналістського напрямку, які досліджували діяльність окремих індивідуальних господарств, суспільне виробництво розглядали як арифметичну суму напрацювань суб'єктів господарювання. В Україні такий метод дослідження господарських явищ і процесів в економічній системі використали представники київської школи, засновником якої був М. Бунге. Зокрема, Д. Піхно зазначав, що існують три види господарств – приватне, громадське й народне, які є різними сферами, але не протилежними, а солідарними, об'єднаними однією загальною метою, які взаємно підтримують одна одну і органічно пов'язані між собою у своєму існуванні й діяльності. Вчений звернув увагу на важливість духовного розвитку населення, зростання його культурного рівня і розглянув ці риси як сили, що руйнують або підтримують основи народного господарства.

Новаторськими дослідженнями системи народного господарства відзначався відомий український учений М. Туган-Барановський. У «Принципах політичної економії» він виклав своє бачення моделі економічної системи. Зокрема, вчений вказував на відмінності й взаємозв'язок одиничного й народного господарств. Одноосібне господарство регулюється волею й свідомістю окремого господаря, народне ж господарство, навпаки, не має власника, воно є стихійним і

несвідомим продуктом взаємодії всієї множини регульованих індивідуальними свідомостями володарів одноосібних господарств, народне господарство не підкоряється у своїй життєдіяльності якомусь певному плану, але воно функціонує так, ніби такий план існує. Далі відомий учений розглянув найголовніші складові системи народного господарства – виробництво, обмін, розподіл. М. Туган-Барановський створив цілісну систему національної економіки, визначивши її найважливіші елементи і обґрунтувавши параметри її розвитку.

У ХХ ст. було удосконалено інструментарій дослідження національної економіки. Представники неокласичного напряму запропонували використовувати мікроекономічний аналіз при розгляді поведінки суб'єктів національної економіки. Відомий український економіст Є. Слущкий використав математичний апарат при розгляді теорії збалансованого бюджету споживача. Заслугове на увагу його математичне обґрунтування ефектів доходу й заміщення. Також Є. Слущкий прагнув побудувати формально-праксеологічні основи економіки. Український вчений, розробляючи найважливіші положення праксеології, фактично запровадив системний аналіз для дослідження національної економіки і її компонентів.

У відомій книзі Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.) було використано теорію макроекономічного аналізу для вивчення процесів та явищ, що відбуваються в національній економіці. Це економічне новаторство вченого дозволило йому дослідити національне господарство у цілому, у процесі аналізу агрегованих величин з'ясувати, які існують причиново-наслідкові зв'язки між ними. Дж. М. Кейнс обґрунтував концепцію державного регулювання національної економіки й визначив конкретні напрями втручання держави у господарське життя, що охоплюють грошовий обіг і грошову політику, нагромадження капіталу й інвестування, реалізацію вироблених товарів. Ідеї англійського вченого зробили значний вплив на подальший розвиток теорії національної економіки і економічну політику у багатьох країнах світу. Моделі економічного зростання були розроблені Р. Гарродом, Е. Гансеном, Дж. Хіксом, Е. Домаром та іншими. В них при поясненні головних проблем національного господарства основне місце відведено інвестиціям.

У перше десятиріччя після Другої світової війни стає популярною теорія неолібералізму, в якій декларовано принцип економічної

свободи та невтручання держави у розвиток національного господарства, проте, за державою зберігається право на організацію соціального життя суспільства. До найвидатніших представників цього напрямку економічної науки можна віднести Л. фон Мізеса, Ф. Хайєка, Дж. Міда, В. Репке, Л. Ерхарда, В. Ойкена, Ш. Алле, М. Фрідмана та інших. Цими економістами було розроблено концепцію соціального ринкового національного господарства, в основі якого лежить конкуренція й приватна власність, а держава за допомогою економічних важелів здійснює перерозподіл національного доходу з метою забезпечення соціальної справедливості. Неолібералізм доповнив теорію національної економіки пропозиціями поєднання вільних ринкових сил та економічної політики держави, спрямованої на забезпечення зростання добробуту населення.

У 1950–1960-х рр. набуває визнання концепція неокласичного синтезу, обґрунтована П. Самуельсоном. Він запропонував поряд з макроекономічним використовувати мікроекономічний аналіз, розвиваючи прикладні аспекти дослідження національного господарства. Зокрема, залежно від стану справ у національній економіці необхідно використовувати як кейнсіанські методи регулювання, так і пропозиції економістів, які стояли на позиціях економічного лібералізму.

2.2. Інституціоналізм і його роль у вивченні національної економіки

У сучасній економічній науці використовуються два основних підходи до розгляду процесів розвитку економіки: класичний (неокласичний) та інституціональний (неоінституціональний) [16].

Інституціоналізм як теорія спочатку розвивався у межах класичної економічної теорії з використанням принципів соціології й еволюції. Це відображено в роботах А. Сміта, К. Маркса, Дж. Кейнса, тому некоректно протиставляти класичну економіку інституціоналізму – одному з напрямів сучасної економічної теорії індустріального й постіндустріального потенціалу. Прихильниками класичного, або «старого» інституціоналізму були такі економісти, як Т. Веблен, Дж. Р. Коммонс, У. Гамільтон, Дж. А. Гобсон, Дж. Гелбрейт, В. Арон, Ян Тінберген, які до інститутів відносили конкуренцію, профспілки, податки, монополії, юридичні норми.

Представники неoinституціоналізму (Д. Норт, О. Уільямсон, М. Олсон, Р. Познер, Р. Нельсон, С. Уінтер) вважають інститути не стільки культурним або психологічним феноменом, скільки набором правових норм, неформальних правил, що жорстко спрямовують економічну поведінку індивіда і організації. Як відмічає Д. Норт, інститути являють собою структуру, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи таким чином стимули, поряд з іншими організаціями (бюджетними, технологічними), що обумовлюють межі вибору, а вони, в свою чергу, задають межі функціонування економіки й суспільства впродовж того або іншого часу.

Наукові дослідження інституціоналістів виходять за межі звичних функціонально-обмежених рамок «ресурси-результати» з природним розширеним підходом до понять ефективності, зростання, розвитку, будь-якому відчуженню й присвоєнню прав власності, а також захисту прийнятих у суспільстві свобод.

Як відомо, предметом пізнання класичної економічної теорії є створення багатств народів, марксистської – виробничі відносини та їх взаємодія з продуктивними силами, неокласичної – обмежені ресурси й шлях їхнього ефективного використання. Теоретики маржиналізму відходять від досліджень об'єктивних процесів й акцентують увагу на суб'єктивно-психологічних процесах та явищах.

Переваги інституціональної теорії полягають у тому, що предмет її пізнання – інститути, які є в економіці, соціальній сфері, сферах права, моралі, релігії. Важливість у визначенні інституту як предмета дослідження виявляється в тому, що, з одного боку, забезпечує широкий погляд на розвиток економіки й суспільства, аналіз економічної системи й суспільства як цілості при взаємодії з іншими інститутами, такими як держава, а з другого – потребує глибокого й конкретного розуміння суті й особливостей самих інститутів. З точки зору представників інституціоналізму інститути – це спосіб мислення й дії, що втілюється в соціальних звичаях, установах, правилах. Проте інститути – це не просто сукупність формальних і неформальних правил, що визначають поведінку людей. Це конструкції, які інтерпретують сферу інформації і роблять світ більш зрозумілим. Роблячи світ більш зрозумілим, можна розробити систему стереотипних реакцій відносно нього. Сприйняття світу й свого місця в ньому буде породжувати у певних людських суспільствах набори формальних

і неформальних інститутів, що покликані надати стійкості цим суспільствам.

На відміну від традиційного інституціонального підходу в межах неінституціонального напряму інститути розглядаються як чинники впливу на рішення, що приймають економічні агенти. Тут інститути являють собою також чинники, які обмежують набір альтернатив, з яких індивід може вибрати необхідні згідно зі своїми перевагами, а не з набору правил і норм, які цілком визначають поведінку людини. Крім того, в рамках неінституціонального підходу самі інститути є результатом раціонального вибору індивідів, тоді як у традиційному інституціоналізмі була відсутня як об'єкт аналізу робоча модель вибору й прийняття рішення.

Слід відзначити особливості інституційного напряму в економічній науці [1]:

- методологічний холізм, який означає, що вихідним пунктом аналізу є не індивіди, а інститути, які виступають як форми організації поведінки економічних суб'єктів;
- міждисциплінарний підхід, що передбачає необхідність вивчення всіх чинників, які формують соціально-культурне середовище, в якому протікають економічні процеси;
- принцип історизму, тобто генетичний підхід до вивчення реальних економічних структур, до виявлення рушійних сил і чинників суспільної еволюції. На відміну від неокласичної теорії, де економіка в межах статичної моделі розглядається через призму загальної рівноваги, ідея історизму є базовим методологічним принципом.

Традиційно близька економістам частина інституціональної структури (що зветься господарським механізмом) не є життєздатною без опори на соціальні інститути більш глибокого рівня. Отже, інститути можна класифікувати як щодо об'єктів, так і глибини охоплення регульованих відносин.

Наведемо класифікацію інститутів: формальні й неформальні, системоутворювальні й похідні, основні й другорядні, економічні й політичні, соціальні й етнічні, традиційні й створені штучно, ті, що зароджуються, та помираючі, запозичені та створені на власних національних традиціях.

Перш за все слід розрізняти формальні й неформальні інститути. *Формальні інститути* закріплюються в законотворчих та інших

нормативних актах, перш за все в Конституції. В ній як основному законі визначаються найбільш загальні норми й правила, на базі яких ґрунтується багатогранна система норм і правил, що регулює їх дію на найнижчих рівнях економічної й суспільної системи.

Неформальні інститути – це сукупність норм і правил, що відображають соціально-культурну й соціально-психологічну сторони економіки й суспільства. Вони містять також норми й правила, що регулюють поведінку людей у процесі господарської діяльності. В системі неформальних інститутів значну роль відіграють історичні й етнічні традиції, рівень правознавства, ціннісні чинники.

Між різними видами інститутів існують протиріччя, й тому важливо забезпечити відповідність між формальними й неформальними інститутами, яку має підтримувати держава.

Інститути – це така риса економіки, яка являє собою особливу форму або структуру й нерозривно пов'язана з системою виробничих, суспільних відносин.

Як справедливо вважає А. Чухно, виробничі відносини, їх структурні елементи – форми власності, розподіл праці та його форми, а також взаємний обмін діяльністю – складають остов суспільного устрою, а інститути, або норми, правила, звичаї й традиції є тими елементами, що наповнюють цей остов, надають йому досконалу життєву форму [13]. Форм власності, наприклад, існує декілька, а прав власності – більше тисячі. З цього видно, наскільки інститути збагачують і конкретизують уявлення про суспільство, його економіку, виробничі відносини.

Співвідношення виробничих відносин та інститутів сприяє подоланню спрощених підходів до трактовки складних соціально-економічних проблем, дозволяє розкрити багатогранність зв'язків і залежностей, що дає змогу виявити механізми реалізації системи виробничих відносин, усвідомити функціонування та розвиток економіки й суспільства. Разом з тим інститути створюють інституціональну структуру економіки, що характеризується певною самостійністю. На основі досвіду ринкових перетворень доведено, що концентрація уваги тільки на соціально-економічних ринкових реформах призвела до недооцінки інституціональних перетворень, що зумовило появу низки негативних явищ і процесів. Послідовні ринкові перетворення потребують глибокого поєднання з соціально-економічними й інституціональними перетвореннями.

Сучасний інституціоналізм поділяють на два напрямки:

- сучасний інституціоналізм класичного напрямку;
- інституціоналізм неокласичного напрямку, або неоінституціоналізм.

Базуючись на загальній методології й генезисі, «старі» інституціоналісти й неоінституціоналісти мають такі суттєві відмінності:

1. **«Старі» інституціоналісти (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл)** рухались від права й політики до економіки. Неоінституціоналісти вивчають політичні, правові й інші проблеми суспільних наук за допомогою методів неокласичної економічної теорії, й перш за все – з використанням апарату сучасної мікроекономіки й теорії ігор.

2. **«Старий» інституціоналізм базувався на індуктивному методі**, рухався від індивідуального до загального, в результаті чого інституційна теорія так і не склалася. У сучасному інституціоналізмі використовується дедуктивний метод – від загальних принципів неокласичної теорії до роз'яснення конкретних явищ суспільного життя. Зроблено спробу аналізувати інститути на базі єдиної теорії й всередині неї.

3. **«Старий» інституціоналізм як течія радикальної економічної думки** звертав увагу на діяльність колективів (профспілок, уряду), які захищають інтереси індивіда. Для неоінституціоналістів головне – незалежний індивід, який сам, згідно зі своїми інтересами, вирішує, членом якого колективу йому вигідно бути.

Предметом дослідження класичного інституціоналізму є не частина економіки (наприклад, обмін в неоінституціоналізмі), а цілісна економічна система, яку вивчають не в статичній, як в неоінституціоналізмі, а в динамічній, в розвитку, переході до більш досконалих форм.

Якщо коротко сформулювати основну методологічну відмінність неокласичної економічної теорії від неоінституціоналізму, то можна зазначити, що неокласики вчать, «як потрібно робити», неоінституціоналізм же відповідає на запитання «що буде, якщо?»

У неоінституціоналізмі відсутня побудова ідеальних економічних систем, а існуючі інститути порівнюються за своїми діями не з ідеалом, а один з одним.

Сучасний інституціоналізм можна уявити лише як поєднання класичного інституціоналізму й неоінституціоналізму, що збагачує науку методологічно й теоретично. Сучасний інституціоналізм

розкриває динаміку суспільно-економічного прогресу, послідовний рух по його закономірних ступенях: доіндустріальне, індустріальне й інформаційне постіндустріальне суспільство. Замість класового підходу, що господарював протягом двох століть, утверджується цивілізований підхід, що базується на загальнолюдських цінностях. Методологія сучасного інституціоналізму спирається на об'єктивний процес зростання науково-технологічного чинника в розвитку економіки й суспільства.

Заслуга інституціональної теорії полягає в тому, що вона, спираючись на наукове пізнання НТП, структурування його розвитку як технологічних укладів, технологічних способів виробництва, ввела їх в економічну теорію й перевела на якісно новий рівень, коли технологічні процеси розглядаються в єдності з економічним прогресом, з розвитком і вдосконаленням виробничих і суспільних відносин. Це якісно новий рівень економічної теорії й методології, який не тільки відображає сучасний рівень пізнання, але й нерозривно пов'язаний зі становленням нової, постіндустріальної парадигми економічної теорії.

Інститути впливають на економічну діяльність, визначаючи (поряд з технологією) трансакційні й виробничі (трансформаційні) витрати. Інститути – це правила гри, організації – це гравці.

Інституціональна економічна теорія визнає, що економічні агенти діють у світі великих трансакційних витрат, погано або недостатньо визначених прав власності, а також жорстких інституційних реальностей, повних ризику і невизначеності.

Відповідно до сучасного наукового уявлення економіка розглядається як еволюційна відкрита система, на яку постійно впливає зовнішнє середовище (культура, політика, природа) й реагує на них. Тому інституціоналізм заперечує важливий постулат неокласичної теорії – рух економіки до рівноваги, розглядаючи її як нетипове й короткочасне явище. Вплив чинників, що сприяє наближенню системи до рівноваги, перекривається більш могутніми зовнішніми впливами і, що важливо, ендогенними силами, які породжують в системі стан напруги, нескінченний процес змін і розвитку. В процесі діяльності змінюється і людина (організація), і мета, до якої вона прагне.

Оскільки існуючі інститути не відповідають рівню економічного й соціального розвитку підприємництва, розвивається тіньова еко-

номіка. Вона може бути виведена з теперішнього стану в результаті перетворень формальних і неформальних інститутів. Перемога над нею неможлива шляхом адміністративних методів, боротьби силових структур без приведення ринкових інститутів у відповідність до потреб ринкових трансформацій, розвитку сучасних відносин праці й капіталу.

2.3. Базисні інститути національної економіки

Основне призначення інституту – це інтеграція й рівновага відокремлених (локалізованих) елементів соціальної системи, єдність яких подана не в безпосередній формі, а існує як проблема.

Як суттєві характеристики інституціоналізації діяльності економісти відзначають спеціалізацію, стандартизацію й формалізацію. Ці властивості напрацьовуються протягом довгого часу завдяки повторюваності й локалізації певних видів діяльності. Таким чином, інститути – це актуальне матеріалізоване минуле суспільної системи, алгоритм, що забезпечує диференційовану активну позицію суб'єкта відносно зовнішніх умов цього існування.

Звідси випливають дві суттєві властивості інституційних форм: по-перше, вони забезпечують зв'язок і наступність історичних станів соціума; по-друге, інституційна форма завжди відносна й минула. Інститут – це результат процесів, що відбулися в минулому, вони пристосувалися до обставин минулого, а значить, не знаходяться у повній згоді з вимогами сучасності, – так характеризував цю сторону інститутів Т. Веблен («Теорія бездіяльного класу», 1899 р.)

Інститути можна розглядати як регулятори поведінки суспільства. Головна їх властивість – вони є інформаційними інструментами, які позбавляють від невизначеності (однак не ліквідуючи її повністю).

Суттєва для економіки різниця між функціональною й інституціональною сторонами господарської діяльності полягає в тому, що будь-яка процедура, існуюча в межах певної господарської функції, відособлюється від останньої та стає інститутом, коли для більшості суб'єктів стає безальтернативною, знімаючи з них тягар невизначеності, оцінки, вибору.

Завдяки інститутам будь-яка дія відносно інших людей не потребує досконалого обміркування, бо людина діє згідно з нормами,

правилами, що існують у суспільному житті, незалежно від того, приймає їх кожний член суспільства або не приймає. Інститути дають можливість виконати цілеспрямовані дії, при цьому дії інших людей і організацій будуть більш передбаченими.

Інститути існують в суспільстві на всіх рівнях. На макрорівні вони можуть бути подані системою прав власності, монетарною й кредитною системою, конституцією держави. Держава може розглядатися як ряд інструментів, що визначають структуру політичної влади. На макрорівні інститути подані комунальним господарством, локальними відносинами між позичальником і позикодавцем, місцевими адміністративними органами, окремою сім'єю, що живе відповідно до сімейного законодавства. Саме інститути можуть стати основою для розуміння економічної системи як процесу змінень.

Ринкова економіка завжди інституціолізована, хоча співвідношення ролі й функцій державних і недержавних інститутів в різні епохи і у різних народів можуть суттєво відрізнятись. З цього випливає принцип первинності інституційних задач реформування української економіки. Поза межами системи інститутів ефективна економіка розвиватися не може. Це особливо виявляється під час економічної кризи, коли потрібні детальні рецепти державної корекції і реформ, посилення державного впливу на процеси приватизації, ціноутворення, формування доходів, функціонування ринку капіталів.

Ефективна економіка є можливою тільки тоді, коли доповнюється продуманим втручанням зрілої правової держави, тому в Україні перш за все слід навчити чиновників новим методам управління, що необхідно для створення інституційних основ ринкової економіки. У ринковій економіці існує сукупність інститутів, що сприяють економічному розвитку, в першу чергу, це інститут ринку, конкуренції, підприємництва, власності.

Інституціональні обмеження, що покладаються на господарську діяльність людини в процесі її взаємодії з іншими членами суспільства, є наслідком вичерпаності ресурсів. Чинник їх обмеженості відносно потреб обумовлює відпрацьовування механізмів і правил, що регулюють взаємодію людей в процесі їхньої господарської діяльності. В основі цієї системи знаходиться інститут власності, його стан визначає спрямованість всіх інших інститутів.

Власність можна розглядати двояко. З одного боку – як режим власності, найважливіший інститут, з іншого – як окремі права, що

є елементами цілісної системи. У першому випадку власність визначається як правила гри, що регулюють відносини між людьми з приводу обмежених ресурсів. В іншому випадку власність трактується як «пучок» правомочностей, що є у того або іншого індивіда, як правило індивіда визначати всі можливі способи використання ресурсів.

Права власності можна розглядати як фактично діючу в суспільстві систему винятків з доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. Вони закріплюються не тільки державною власністю (законами, судовими рішеннями), але й традиціями, нормами, й тому дійсно є «правилами гри», прийнятими в суспільстві. Це означає, що власність як сукупність соціальних норм не обов'язково супроводжується їх фіксацією в законах і контрактах. Права власності ширше, ніж поняття юридичної концепції. Вони не зводяться виключно до формальних правових норм, діяльність яких підкріплюється каральною силою держави, а обумовлюються соціальними правилами поведінки. Видом соціальних правил є механізм формування прав власності на ресурси.

Ринок передбачає добровільне підкорення закону. Довіра між учасниками угоди підтримується ефективним захистом прав сторін державою. Зафіксоване державою право власності полегшує взаємне розуміння інтересів і намірів сторін, які укладають угоду. Права власності є одним з інститутів, що зменшує невизначеність у взаємовідносинах індивідів.

З позицій ринкових принципів взаємодії економічних агентів особливу увагу привертають дві правові традиції – загальне право й громадянське право. Саме ці правові традиції знаходилися у джерел формування ринку в європейських державах, загальне право – у Великобританії, США, громадянське право – в країнах континентальної Європи. Розбіжності між двома традиціями є суттєвими й стосуються багатьох аспектів. По-перше, розрізняють самі джерела права. В громадянському праві нові норми приймають на основі дедукції з існуючих законів: конституції, кодексів, простих законів, декретів. У загальному праві центральну роль відіграє прецедент, під яким розуміють традиції й попередні рішення судів зі схожого питання. По-друге, дві традиції відрізняються роллю, що відводиться в прийнятті юридичного рішення судді. В громадянському праві дія судді зводиться до пошуку й використання тієї правової норми, яка найкраще

описує суперечливу ситуацію. Загальне право надає судді більшу свободу дії. Суддя має орієнтуватися на справедливе рішення, і в процесі його пошуку він може звернутися не тільки до існуючих норм, але й до суб'єктивних критеріїв справедливості.

Найбільш значуща відмінність загального від громадянського права полягає в трактуванні права власності. В громадянському праві право власності розглядається як єдине, необмежене й неділиме. Це передбачає, що власником ресурсу може бути одна особа, яку наділено трьома повноваженнями – правом володіння, правом використання й правом розпорядження.

Загальне ж право виходить з концепції власності як складного «пучка» правочинностей, при цьому правочинність на один і той же ресурс можуть належати різним людям. Право власності передбачає: право володіння, право використання, право розпорядження, право присвоєння, право на залишкову вартість, право на безпеку, тобто гарантія від експроприації, право на перехід речі за заповітом, безстроковість, право на заборону шкідливого використання, відповідальність у вигляді стягнень.

Подібний підхід до специфікації права власності є більш гнучким, що робить його особливо ефективним при укладанні складних угод на ринку, при будь-яких складних відносинах між індивідами з приводу використання ресурсів. Складна конфігурація «пучка» правочинностей виникає при трастовому управлінні власністю, лізингу, франчайзінгу й інших складних формах організації комерційної діяльності.

Розглядаючи вплив зовнішніх ефектів на права власності, Р. Коуз висунув пропозицію, яка отримала назву «теорема Коуза», згідно з якою, якби всі права власності були ясно визначені й предписані, а всі трансакційні витрати (витрати, пов'язані з обміном «пучка» правочинностей) дорівнювали б нулю, і якщо люди погоджувалися б твердо дотримуватися результатів добровільного обміну, то не було б ніяких зовнішніх ефектів [1].

Шлях до подолання зовнішніх ефектів лежить у створенні нових прав власності в тих межах, де їх ще не було встановлено. В цьому й полягає роль держави.

З теорії Р. Коуза виходить, що тільки при нульових трансакційних витратах першочерговий розподіл прав власності не має

ніякого впливу на процес виробництва. Однак у реальному житті трансакційні витрати є позитивними і в сучасному світі швидко зростають, оскільки права власності не бувають повністю визначені та надійно захищені, тобто існує певна розмитість прав власності.

Підхід, визначений в теорії Коуза, дав поштовх до розвитку «економічної теорії права», що знаходиться у стані економічної й юридичної теорії.

Виходячи з припущення, що система законодавства має всебічно заохочувати обмін, представники «економіки права» предметом аналізу робили питання економічної ефективності законодавства, визначаючи, що важливим завданням законодавства є точна специфікація прав власності на всі ресурси, що супроводжує цей процес.

Держава може розподіляти виключні права власності, або змінити схему прав власності з метою зниження трансакційних витрат і заохочення ринкового обміну.

У сучасних умовах визначеність, стабільність і передбачуваність прав власності є важливим чинником економічного зростання. При цьому роль чітко визначених прав власності може варіюватися залежно від розмірів організацій, форм власності, доступу до інформації.

Значення цього елемента інституціональних перетворень у перехідній економіці не може бути переоцінено, в тому числі й в контексті задач відповідного державного регулювання.

В Україні перерозподіл власності почався з 1991 року й характеризувався масовою приватизацією й «диким» перерозподілом власності. Зараз практично почався новий етап перерозподілу прав власності, що відбувається на фоні глобальної економічної кризи. Реорганізація великого бізнесу, за оцінками економістів, буде пов'язана з формуванням холдингових структур, створенням альянсів між компаніями, що входять до фінансово-промислових груп, перерозподілом власності в межах корпоративних структур з порушенням прав акціонерів шляхом випуску нових цінних паперів, а також проведенням реорганізації акціонерних товариств, що відбувається за рахунок витіснення окремих акціонерів у нові компанії з несприятливим фінансовим станом.

В Україні відбувається відродження інституту підприємництва, що є досить складним завданням, оскільки необхідно відновити кон-

куренцію, лібералізувати відносини власності, змінити систему господарських зв'язків і ділову культуру суб'єктів господарювання.

В економічній літературі підприємництво розглядається в трьох аспектах: як економічна категорія, як метод господарювання, як тип економічного мислення.

Згідно з Господарським кодексом України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів й одержання прибутку. Підприємницька діяльність є надзвичайно різноманітною й передбачає існування і ефективну взаємодію великих, середніх і малих підприємств різних форм власності, коли створюються передумови для гармонійного розвитку різних галузей національної економіки.

За роки незалежності в Україні створено передумови для виникнення таких важливих елементів інфраструктури підприємництва, як інформаційно-консультативні центри, інститути спільного інвестування, технопарки, громадські об'єднання підприємців.

Для підприємництва як метода господарювання важливою умовою є самостійність і незалежність господарських суб'єктів, наявність у них певної сукупності прав і свобод щодо вибору виду підприємницької діяльності, формування виробничої програми, вибору джерел фінансування, доступу до ресурсів, збуту продукції.

Важливою умовою підприємництва є відповідальність за прийняті рішення й пов'язаний з цим ризик, а також орієнтація на досягнення комерційного успіху, отримання якнайбільшого прибутку.

Як особливий тип економічного мислення підприємництво характеризується сукупністю оригінальних підходів до прийняття рішень для їх реалізації. Підприємцям слід мати особливу уяву, передбачати ризики і уникати їх, діяти не в залежності від певних процесів, а самому визначати ці процеси.

Формування ринкових інститутів відбувається за допомогою інститутів державної влади у вигляді державних кодексів, законів, підзаконних актів. Необхідно також враховувати те, що процес інституціоналізації має характеризуватися позитивним ефектом заміни неформальних інститутів стабільними, формальними, які будуть забезпечувати зниження рівня невизначеності взаємодії економічних

суб'єктів. Це дозволить позитивно й цілеспрямовано впливати на такі інституціональні складові макроекономічної політики, як рівень корупції, виконання урядом контрактних зобов'язань, влада закону, загроза дефолту.

Контрольні запитання й завдання

1. Які найважливіші положення теорії національної економіки розробили представники класичної школи?
2. Який внесок в розроблення теорії національної економіки зробили українські економісти?
3. У чому суть інституціоналізму?
4. Чому на сучасному етапі слід враховувати в сукупності класичний інституціоналізм і неоінституціоналізм?
5. Які базисні інститути національної економіки розвиваються в Україні?
6. Чи можлива ситуація, коли річ належить багатьом власникам? Укажіть умови, за яких ця ситуація перешкоджає ефективному використанню речі.
7. Які чинники обумовили відродження підприємницької діяльності?
8. Виберіть правильне визначення категорій

1	Інститути	А	Послідовники поставили перед собою завдання комплексного дослідження системи національної економіки, проаналізувавши як внутрішні закономірності господарських явищ і процесів, так і їх зовнішні прояви
2	Формальні інститути	Б	Представники цього напрямку досліджували діяльність окремих індивідуальних господарств, суспільне виробництво розглядали як арифметичну суму напружень суб'єктів господарювання
3	Неформальні інститути	В	Школа, представники якої вважали, що завданням економічної науки є дослідження «природних законів» господарства, що ґрунтувалися на приватній власності, конкуренції та індивідуальній ініціативі, і доводили, що єдиним джерелом багатства країни є землеробська праця

4	Меркантилісти	Г	Сукупність формальних і неформальних правил, що визначають поведінку людей, конструкції, які інтерпретують світ інформації, роблять його більш зрозумілим
5	Фізіократи	Е	Інститути, які закріплюються в законотворчих та інших нормативних актах
6	Підприємництво	Ж	Напрямок, в якому було використано теорію макроекономічного аналізу для вивчення процесів та явищ, що відбуваються в національній економіці, обґрунтовано концепцію державного регулювання національної економіки й визначено конкретні напрями втручання держави у господарське життя, що охоплюють грошовий обіг і грошову політику, нагромадження капіталу й інвестування, реалізацію вироблених товарів
7	Класичний напрям	З	Самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку
8	Маржиналістський напрям	И	Сукупність норм і правил, що відображають соціально-культурну й соціально-психологічну сторони економіки, а також поведінку людей у процесі господарської діяльності
9	Кейнсианство	К	Школа, представники якої пов'язували проблеми розвитку національної економіки з грошовим обігом і торгівлею, з'ясували механізм нагромадження багатства у вигляді грошей, формували активний торговельний баланс
10	Неокласичний напрям	Л	Представники цього напрямку пропонували використовувати мікроекономічний аналіз при розгляді поведінки суб'єктів національної економіки

Тести для самоперевірки знань

1. Які відносини можна назвати базисними?
 - а) національно-громадянські;
 - б) державно-політичні;
 - в) соціально-економічні;

- г) усі відповіді правильні.
2. У якому варіанті правильно висвітлено сутність інститутів національної економіки?
- а) конкуренції, монополії, ціноутворення;
 - б) держави, податків, бюджетів;
 - в) профспілок, правових норм, національного способу мислення;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Яке економічне відношення можна назвати головним в теорії національної економіки?
- а) відношення праці і її оплати;
 - б) відношення власності на капітал і результати праці;
 - в) відношення праці і капіталу;
 - г) відношення виробництва і розподілу продукту.
4. В якій економічній теорії за основу взято не дію об'єктивних господарських законів, а конкретно розвинуті форми виробництва?
- а) вільного підприємництва;
 - б) історичної економіки;
 - в) меркантилізму;
 - г) маржиналізму.
5. За основу якої економічної теорії взято масу грошей в обігу?
- а) інституціоналізму;
 - б) меркантилізму;
 - в) монетаризму;
 - г) неолібералізму.

ГЛАВА 3

ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ Й СОЦІАЛЬНО-РИНКОВА ЕКОНОМІКА

3.1. Розвиток теорії суспільного добробуту

Теорія добробуту була завжди популярною, інколи вона зводилась у ранг соціальної політики урядів, але ніколи не була абсолютно визначеною й до цього часу потребує ґрунтовних досліджень, які б дозволили: чітко встановити параметри і умови досягнення добробуту; пов'язати між собою проблеми та цілі економічного зростання й добробуту суспільства; показати шляхи реалізації цілей через конкретні господарські механізми; визначити перспективи вирішення цих проблем в умовах глобалізації.

Історія розвитку економічної теорії одночасно є історією розвитку науки про багатство, добробут і шляхи їх досягнення. Ці проблеми об'єктивно вивчали найвідоміші економісти всіх часів. Однак аналіз процесів розвитку економічної теорії добробуту та методології дослідження цих проблем показує, що, незважаючи на значний її прогрес у другій половині ХХ століття й інтенсивний розвиток процесів соціалізації економіки в ряді країн, вона все ж перебуває у кризовому стані, бо так і не змогли вчені знайти ефективні шляхи вирішення соціальних проблем у більшості країн. Цей факт, зокрема, підкреслювали відомі економісти, аналізуючи історію розвитку і сучасні проблеми економічної теорії в цілому.

До причин неспроможності теорії добробуту відносять такі [2]:

1) ігнорування загальнонаукових підходів до аналізу соціальних систем, що, з одного боку, не сприяє вивченню багаторівневої системи економічних інтересів і соціальних проблем у взаємозв'язку з культурними, національно-історичними, психологічними, демографічними, соціально-політичними, інституціонально-правовими та іншими характеристиками, а з іншого – не дає можливості відійти від лінійних підходів у поясненні соціально-економічних змін;

2) зосередження на окремих проблемах забезпечення суспільного добробуту, переважно на вивченні ролі держави або ринку у розв'язанні соціальних проблем, і відсутність систематизації підходів до вивчення даної проблеми;

3) використання низки узагальнених соціально-економічних показників для пояснення динаміки добробуту, які не дають можливості визначити й порівняти якісні оцінки життєвого рівня та добробуту суспільства;

4) неспроможність економічної теорії у 90-х роках ХХ століття передбачити й пояснити закономірності трансформації соціально-економічних процесів (тоді, до речі, більш ефективним виявився синергетичний підхід до аналізу перехідної економіки);

5) змінення підходів до вивчення соціальних проблем часто призводило до заперечування попередніх доробок вчених, які раніше вважалися «фундаментом» цих теорій.

Найзагальніші результати економічних досліджень певною мірою є негативними, бо у науці не існує в достатній мірі певних закономірностей подальшого розвитку соціально-економічних процесів. Це стосується й теорії добробуту. Часто емпіричні дані позитивного аналізу показують, що попередньо визначені закономірності не підтверджуються, а заперечуються. Конкретні результати досліджень свідчать про неспроможність попередніх гіпотез, на які спираються дослідження, хоч й припускаємо, що в соціальних процесах (особливо у періоди нестійкості та біфуркацій) такі висновки самі по собі стають закономірністю.

Теорія добробуту стосується вивчення методів організації господарської діяльності, спрямованих на максимізацію багатства. Її прийнято відносити до нормативної економіки, бо істинність цього поняття важко перевірити емпіричними методами. Як правило, поняття «нормативна економіка» і «економіка добробуту» ототожнюються, коли аналіз стосується конкретних щодо оцінення привабливості урядових рішень. За допомогою нормативної економіки оцінюють ефективність різних рішень і пропонують нові, які краще відповідають певним цілям. Головна проблема – вивчити критерії добробуту та визначити, хто має приймати рішення, що впливають на добробут. У теоріях добробуту часто виникали суперечності через неспроможність у повному обсязі простежити наслідки урядових програм, а також через розбіжності в поглядах на природу економіки, цінності й цілі.

А. Сміт (1723–1790) розглядав добробут залежно від продуктивності суспільної праці та її пропорційності потребам споживачів, вважаючи джерелом добробуту зарплату, прибутки, ренту, а їх величину вважав залежною від загальних умов життя суспільства, від його багатства або бідності, процвітання, застою або занепаду, особливостей природи, того або іншого застосування праці або капіталу. На думку Дж. Бентама (1748–1832), добробут визначається щастям найбільшої кількості людей. У його концепції людина є виключно споживачем, причому спрямованим на негайне задоволення потреб. Чим більше щасливих людей, тим вище добробут. Така «арифметика щастя» була основана на положенні про те, що всі люди мають ідентичні функції корисності доходу.

Теорія Бентама не сприймалася його сучасниками. Однак бентамівський універсальний споживач стає центральною фігурою маржиналістського аналізу. Г. Госсен (1810–1858) вперше сформулював закон спадної граничної корисності (закон насичення потреб), використавши філософію утилітаризму з її принципами розумного егоїзму, суб'єктивного зіставлення вигод і втрат, задоволення і страждань. Представники австрійської школи маржиналізму К. Менгер (1840–1924), Ф. Візер (1851–1926), Е. Бем-Баверк (1851–1919) великого значення надавали індивідуальним оцінкам корисності, зіставленням вигод і втрат, споживчим очікуванням, розробили способи обчислення загальної корисності. К. Менгер структурував блага, які задовольняють потреби людей, виділивши блага нижчого й вищого порядку як комплєменти й субститути, економічні й неекономічні, товари й послуги. Він побудував шкалу корисності на основі ранжирування благ за їх цінністю та дійшов висновку, що «цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі».

Представники неокласичної кембріджської школи А. Маршалл (1842–1924), Ф. Еджуорт (1845–1924), А. Пігу (1877–1959) вивчали структуру благ (матеріальних і нематеріальних), вважаючи, що багатство створюється не лише у сфері виробництва, а й у сфері послуг. А. Маршалл пов'язав функцію корисності з кривою попиту, ввів у наукову лексику поняття цінової еластичності попиту й надлишку споживача, вивчав факторні доходи як джерело попиту. Він доповнив правило максимізації корисності, визначивши, що «споживач максимізує своє задоволення, якщо він: 1) урівноважує зважені гра-

ничні корисності усіх товарів, розраховані за цінами цих товарів; 2) вирівнює співвідношення граничних корисностей і співвідношення цін кожної пари товарів, що споживаються; 3) вирівнює граничну корисність доларової вартості кожного товару, придбаного за певною ринковою ціною, тобто вирівнює граничну корисність доларів, витрачених на всіх ринках».

А. Маршалл пов'язував суспільний добробут з механізмом розподілу ресурсів і дійшов висновку, що рівновага попиту й пропозиції на ринку означає максимізацію загальної вигоди, яку отримують покупці й продавці. Економічний добробут вимірюється за допомогою надлишку споживача, тобто суми, яку споживачі готові заплатити за товар, мінус суму, яку вони дійсно платять. Цей надлишок визначає вигоду, яку покупці отримують від використання продукту, таку, яку вони самі собі уявляють.

А. Пігу у праці «Економічна теорія добробуту» (1932) вперше використав поняття показників суспільного (економічного) добробуту. У поняття індивідуального добробуту він увів показники якості життя – умови довкілля, відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Він вважав, що оптимум добробуту є можливим лише при державному втручанні у механізм використання ресурсів і розподілу доходів (оскільки вирівнювання доходів максимізує суму корисності в суспільстві) й підкреслював, що економічний добробут жодною мірою не є рівнозначним загальному добробуту, оскільки він не містить такі елементи, як навколишнє середовище, взаємовідносини між людьми, місце в суспільстві, житлові умови, громадський порядок. А. Пігу приділяв значну увагу перерозподілу доходів від багатих до бідних – трансферту доходів.

Відомий англійський інституціоналіст Дж. А. Гобсон (1858–1940) суть добробуту бачив в індивідуальному здоров'ї, гармонії фізичної й духовної діяльності. Дж. М. Кейнс (1883–1946) був упевнений, що рівень добробуту визначає держава, впливаючи на рівень зайнятості ресурсів і розмір національного доходу. Він запровадив поняття «ефективний попит», який вважав головною умовою зростання національного доходу й зайнятості.

Отже, всі названі вчені розглядали добробут як суму кількісних, таких, що піддаються виміру, корисностей для всіх індивідів і суспільства. Відповідно, оптимальним вважався такий перерозподіл ресурсів, який максимізував добробут. Вони ігнорували проблему порівняння

корисності для різних людей, а також не вивчали питання про порівняння різних оптимумів, пов'язаних з різним розподілом доходів.

В. Парето (1843 – 1923) у своєму «Підручнику політичної економії» (1906) не тільки відхиляв кількісну корисність, а й обмежував свій аналіз жорсткими умовами, вважаючи, що єдиними змінами, які можуть оцінюватися, є ті, які роблять усім або добре, або зле, або ті, які роблять краще хоч би одній людині, не роблячи гірше будь-кому іншому. Поліпшення чийогось добробуту за рахунок когось іншого не може оцінюватися в кількісних одиницях корисності. В. Парето сформулював принцип, відповідно до якого максимум добробуту досягається при оптимальному розміщенні ресурсів, коли будь-який їх перерозподіл не збільшує корисності в суспільстві. Поліпшення за Парето – це розподіл ресурсів таким чином, що при підвищенні добробуту одних людей добробут інших не погіршується. В. Парето розумів, що загальний суспільний добробут не може залежати тільки від обсягу матеріальних благ, доступних завдяки раціональному егоїзму і особистому інтересу, без їх розподілу на основі гуманістичної етики. Він шукав джерела добробуту суспільства у сфері державних фінансів, вважаючи, що через бюджетно-податкову політику держава має забезпечувати реалізацію демократично визначених етичних ідеалів. Поліпшення за В. Парето є можливим стосовно забезпечуваних державою благ і послуг неринкового походження завдяки їхній неподільності й неконкурентності споживання.

Оптимальний, або ефективний, розподіл за В. Парето – теоретичний варіант, оскільки реально суспільство через електоральні та парламентські процедури може віддати перевагу менш економічно ефективному, але більш соціально справедливому або політично прийнятному розподілу, що зазвичай і є причиною державного втручання в економічні й розподільні процеси. Вважається, що за критерієм В. Парето виправдана тільки та фінансово-економічна політика, котра нікому не наносить шкоди. Отже, така умова накладає серйозні обмеження на практичне застосування даного підходу. Н. Калдор (1908 – 1986) і Дж. Хікс (1904–1989) запропонували принцип компенсації, відповідно до якого зміна економічних умов збільшує суспільний добробут у тому разі, коли індивіди, що отримали певний вигравш, можуть компенсувати збиток тим, хто його зазнав, але при цьому залишитись у вигравші. У такому разі можливість компенсації розгляда-

ється як умова, достатня для того, щоб розглядати економічні зміни як зростання багатства суспільства. Оскільки збільшення корисності одних перевищує збитки інших, то це означає зростання сумарної суспільної корисності, що є суттю цього критерію.

Крім ефективності, існує проблема рівності – справедливості розподілу благ між різними групами покупців і продавців. По суті, вигоди ринкової торгівлі визначають як пиріг, який треба поділити між суб'єктами ринку. Питання ефективності полягає у розмірах пирога, а питання рівності – у справедливості розподілу його частин. Оцінювання рівності виявляється більш складним, ніж оцінювання ефективності. Вивчаючи вплив оподаткування на економічний добробут, А. Маршалл дійшов висновку, що введення податку означає збільшення ціни для покупців і зменшення ціни для виробників, що веде до скорочення випуску й споживання продуктів, тобто розмір ринку стає меншим за оптимальний. Податки не дозволяють покупцям і продавцям отримувати вигоду з торгівлі – це джерело безповоротних втрат суспільства. Отже, вплив податків на стимули призведе до зниження ефективності розподілу ресурсів. «Податки дорого коштують суб'єктам ринку не лише тому, що відбувається переміщення необхідних їм ресурсів до уряду, а й тому, що оподаткування змінює мотиви людей і викривлює результати функціонування ринку», – зауважував Г. Менкью. Ф.Т. Еджуорт вивчав поняття узагальненої функції корисності. Він підійшов до аналізу споживчої поведінки з точки зору ординалістської теорії, запропонував використання кривих байдужості, за допомогою графічної побудови проаналізував двосторонній конкурентний обмін та оптимальність розміщення двох обмежених за обсягом благ (ресурсів) між двома індивідами (фірмами) й дійшов висновку, що розподіл продуктів тоді є ефективним, коли весь обсяг продукції поділяється між споживачами так, що неможливо поліпшити стан одного, не погіршивши стан іншого. А. Бергсон у 1938 році розробив функцію загального добробуту, дотримуючись думки, що вона формується вищим авторитарним органом. А. Бергсон і П. Самуельсон (1915) запропонували функцію добробуту, за якою суспільний добробут визначається добробутом окремих членів суспільства. Вони вважали, що слід розраховувати внесок кожної індивідуальної функції корисності у суспільну корисність, тобто порівнювати корисності, отримані різними особами. На думку багатьох

економістів, ця проблема у П. Самуельсона залишилась невирішеною через відсутність чіткого теоретичного формулювання.

Отже, як справедливо помітив В. Полтерович, «найбільш загальні теоретичні результати мають у певному розумінні негативний характер – це висновки, які в явному чи неявному вигляді підтверджують, що в теоріях, які розглядаються, не вистачає постулатів для того, щоб отримати відповіді на порушені питання». Проблема добробуту завжди пов'язувалась з проблемою справедливості, а проблема справедливості – з розподілом і перерозподілом доходів. Але, як пише М. Блауг, «віра в те, що «ефективність» і «справедливість» можуть бути певним чином розділеними, являє собою одну з найдавніших ілюзій економічної науки» [2]. Більше того, вони завжди ставились в основу економічної політики держави.

Наведемо ще один приклад – неможливість раціонального узгодження інтересів, що названо «теоремаю неможливості». К. Ерроу показав, що агрегування індивідуальних переваг не може привести до позитивного вирішення проблеми, оскільки суспільні переваги не мають властивості транзитивності, яка необхідна для визначення оптимуму. «Теорема неможливості» означає, що будь-який колективний вибір, який відповідає вимогам повного впорядкування, транзитивності, універсальності, Парето-сумісності й незалежності від інших альтернатив, перетворює одного індивіда в диктатора, тобто суспільний вибір не може бути одночасно й раціональним, і демократичним. К. Ерроу пропонує вибрати певний варіант використання бюджету з декількох. Якщо існує фіксована кількість агентів і кожний визначає свої переваги й ранжує варіанти, то якими мають бути правила суспільного вибору? К. Ерроу називає вимоги, які будуть задовольняти правила суспільного вибору: 1) має бути така альтернатива, яка задовольняє переваги більшості членів суспільства. Якщо всі надають перевагу одній альтернативі, то вона і є суспільним вибором (аксіомою одноголосності); 2) аксіома незалежності: якщо суспільство надає перевагу альтернативі А, а не Б, то це стосується лише альтернатив А і Б, а не інших можливостей. Висновок дивний – усім переліченим вимогам задовольняє лише диктаторський варіант. Можна взяти будь-якого члена суспільства й здійснити суспільний вибір згідно з його перевагами. Цей результат отримав назву «теореми неможливості». Раціональний компромісний вибір є неможливим. Такий результат

досліджень одержав К. Ерроу. Заслуга цієї теорії – пояснення, чому правила суспільного вибору – процедури голосування – не є транзитивними. В. Сен, аналізуючи «теорему неможливості», говорить, що «вона занадто песимістична, бо сам Ерроу вів пошук обмежень, які б гарантували послідовні рішення більшості тоді, коли домінують роздільні питання й коли люди намагаються максимізувати власні частини без піклування про інших (кожний надає перевагу тому поділу суспільного пирога, який збільшує його власну частку). Однак, коли існує життєво важливе питання національного насильства, електорат є розсудливо послідовним та одностайним.»

3.2. Вплив теорії добробуту на соціально-ринкову економіку

Довгий час існувала думка, що рішення, які ухвалюються окремими політиками, політичними або державними організаціями, мають приносити максимальну користь суспільству. У. Вексель у 1897 році вперше визначив політику як взаємовигідний обмін між громадянами й суспільними структурами. Пізніше цю думку було відображено у теорії суспільного вибору, представником якої був Дж. Бьюкенен. Він досліджував шляхи обмеження державного регулювання, вважаючи, що суспільний вибір – це політичний ринок, на якому взаємодіють політики, виборці та державні чиновники. Продавцем виступає політик, покупцем – виборець, а держава має виконувати посередницькі функції. Політики пропонують пакети різних програм, а виборці, коли вони вибирають одну із цих програм, розплачуються своїми голосами. Купівля-продаж передвиборних програм становить суть сучасної представницької демократії. Ринок працює погано, але це не означає, що держава буде «працювати» краще. Конкуренція політиків за голоси виборців веде до посилення втручання держави в економіку. Через державні програми відбувається перерозподіл доходів від різних груп населення на користь середнього класу, а невеликі, але тісно згуртовані політичні групи беруть верх над широкою, але розсіяною більшістю. Щоб підтримати ефективність регулювання, треба вести мову не про те, які підходи кращі, а кардинально вдосконалювати сам механізм прийняття рішень на політичному рівні. Завдання полягає у тому, щоб підготувати нову систему розроблення

політичних рішень, схожу на ту, яка виникає при виборі рішень на товарному ринку.

На думку Дж. Бьюкенена, на цих ринках існує різниця у мотивах поведінки, а головне – «неоднакова структура» ринкової й політичної систем. Політичні рішення – це вибір альтернативних варіантів (як і на товарних ринках). Такий обмін є не зовсім раціональним, адже частіше податки сплачують одні, а блага за рахунок податків отримують інші. Лише на політичному ринку замість принципу «один долар – один голос» діє принцип «одна людина – один голос». Саме з цим принципом теоретики суспільного вибору пов'язують високу вірогідність появи у сфері політики результатів, які не можуть бути оптимальними з погляду суспільства.

Отже, економічна теорія добробуту стала поступово трансформуватись у теорію суспільного вибору, в рамках якої здійснюється позитивний аналіз того, як формуються й реалізуються різноманітні суспільні переваги. Ця проблема економічної науки має тісний зв'язок з теорією держави й права, правилами голосування, поведінкою виборців тощо.

Дж. Бьюкенен писав: «Політика – складна система обміну між індивідами, у якій останні намагаються колективно досягти своїх власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному – від місцевої пожежної охорони до суду». Він досліджував проблему вибору такого механізму, який би мінімізував негативні наслідки перерозподільних процесів і максимізував позитивні. Держава у Дж. Бьюкенена виступає у вигляді «держави, що передає». Ця функція виявляється у політиці перерозподілу доходів. На його думку, інститути мають існувати для того, щоб реалізувати особисті цілі індивідів. Отже, основним джерелом перетворень є людина, а індивідуальний добробут стає фундаментальною проблемою соціально-економічного розвитку.

А. Сен, аналізуючи механізми державного вирішення соціальних проблем, зауважував, що вони, як правило, не дають бажаних результатів. На його думку, головною проблемою теорії добробуту в умовах ринку є проблема оптимізації, яку розуміють як максимальну продуктивність затрат праці, що досягається при раціональному використанні ресурсів.

Дослідження змінення підходів до проблеми добробуту як цільової спрямованості розвитку суспільства і як критерію ефективності цього розвитку дає можливість стверджувати, що найбільш загальними цільовими цінностями соціальної системи є: ефективність, як стверджував Парето, справедливість як рівність можливостей, розподілені цінності, рівномірність розподілу доходів, соціальний добробут. Їх реалізація має забезпечувати організаційну ефективність розвитку суспільства, що визначається рівнем та якістю життя його членів, їхньою соціальною безпекою, а також створенням умов для еволюції людини, суспільства й природи.

Щодо визначення причин суперечностей і неспроможності деяких теорій можна зауважити таке :

1) соціально-економічна дійсність дуже багатогранна й може мати безліч варіантів розвитку, швидкість її змін часто випереджає темпи її усвідомлення й тлумачення, – цим пояснюється різноманітність підходів різних учених до вивчення тих самих проблем і висвітлення їх з різних поглядів;

2) вплив суб'єктивних факторів на соціальні процеси є значущим, особливо це помітно при дослідженні підходів у соціальній політиці, при вивченні поведінки господарських суб'єктів, окремих індивідів у процесі реалізації їхніх потреб, інтересів, цілей;

3) не можна забувати, що проблеми зростання добробуту – це відображення фундаментальних проблем економічного вибору, які не можуть бути вирішені через безмежність потреб і ресурсів;

4) при всіх спробах певним чином кількісно і якісно описати саме поняття добробуту немає однозначного рішення, частіше дають визначення соціально прийнятних стандартів і не можна з певною мірою достовірності встановити, якими будуть параметри цього поняття у найближчому майбутньому [2].

3.3. Соціальна політика держави як основа підвищення добробуту громадян

У Конституції України зазначено, що національна економіка розвивається на основі соціально-орієнтованої моделі. Це означає, що головним завданням на шляху соціально-економічного прогресу в державі має стати забезпечення передумов реалізації прав і свобод громадян, утвердження середнього класу й подолання бідності населення.

Сьогодні в національній економіці є такі *критерії соціальних гарантій*: мінімальний розмір заробітної плати, мінімальний розмір пенсій за віком, індексація доходів населення. Для забезпечення цих гарантій держава має сприяти розвитку соціальної сфери й проводити виважену соціальну політику.

Соціальна сфера є підсистемою національної економічної системи, яка охоплює явища, процеси, види діяльності й об'єкти, що стосуються забезпечення життєдіяльності суспільства, людини, задоволення її потреб, інтересів.

Соціальна політика – це діяльність держави щодо створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринку, забезпечення соціальної справедливості й соціально-політичної стабільності у країні. Соціальна політика є системою правових, організаційних, регуляторно-контрольних дій держави з метою узгодження соціальних цілей з цілями економічного розвитку.

Соціальна політика є елементом життєздатності, стабілізації, розвитку та консолідації суспільства.

Соціальна політика держави втілюється у суспільних програмах і соціальній практиці та охоплює: регулювання соціальних відносин у суспільстві, забезпечення ефективної зайнятості, розподіл і перерозподіл доходів, формування стимулів до високоефективної праці; забезпечення розвитку соціальної інфраструктури, захист навколишнього середовища.

В основі соціальної політики мають лежати принципи:

- раціональності (досягнення оптимального співвідношення мети соціальної політики й засобів її реалізації);
- соціальної справедливості (створення однакових можливостей для всіх членів суспільства);
- соціальної безпеки (передбачення певних життєвих ризиків).

Об'єктами соціальної політики є: ринок праці та зайнятості, система соціального забезпечення й захисту населення; елементи соціальної інфраструктури, громадяни як споживачі. Суб'єктами соціальної політики є: держава, яка відповідає за створення й здійснення цієї політики, органи законодавчої та виконавчої влади.

Для оцінювання соціальної політики використовують ряд показників:

- соціально-демографічні (кількість населення, його склад за віком, статтю, соціальним станом, особливості відтворення й міграції населення);
- узагальнені показники добробуту населення (валовий національний продукт на душу населення, обсяг фондів невиробничого призначення, сукупні ресурси для споживання);
- показники, що характеризують умови і оплату праці (темпи скорочення ручної праці, підвищення кваліфікації робітників, оплата праці);
- показники розвитку сфери послуг;
- показники зростання доходів і споживання населення (динаміка й структура реальних доходів населення, обсяг продажу товарів на душу населення; споживання продуктів харчування й непродовольчих товарів);
- показники, які оцінюють результативність соціальної політики (рівень та якість життя населення).

Рівень та якість життя є інтегрованими показниками соціально-економічного розвитку країни.

Рівень життя населення відображає міру задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб людей, що забезпечується сукупністю матеріальних і соціальних умов життя. До основних елементів, що визначають рівень життя, належать: рівень і структура споживання матеріальних благ; рівень споживання послуг, рівні охорони здоров'я, освіти, культури, соціального забезпечення, фізкультури, а також рівень забезпечення житлом.

Для визначення і оцінювання рівня життя у країнах ООН запропонувала у 1990 році застосовувати поняття «індекс розвитку людського потенціалу» або «індекс людського розвитку (ІЛР)». ІЛР формують такі складові: тривалість життя населення; рівень освіти, обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення. При цьому для кожної компоненти задано граничні (мінімальні й максимальні) значення, за якими оцінюється рівень життя населення в тій або іншій країні, тобто рівень цивілізованості країни. Так, граничні значення тривалості життя становлять від 25 до 85 років; рівня освіти – від 0 до 100% (стосовно кількості років, що провів у режимі навчання **«середній громадянин» після 15 років**); **ВВП на душу населення – 200...4000 доларів США**. Отже, рівень життя населення за

показником ІЛР вважається низьким, коли ІЛР є меншим за 0,5, і відносно високим, якщо ІЛР становить 0,9 – 1 [7].

Для формування заходів та оцінювання результативності соціальної політики у світовій практиці використовують також показник індексу вартості життя, який являє собою індекс роздрібних цін спеціального набору товарів і послуг, що входять у бюджет середнього споживача («споживчий кошик») і становлять прожитковий мінімум.

Поняття якості життя конкретизує категорію «рівень життя». В ООН, наприклад для оцінювання якості життя запропоновано індекс якості життя, який характеризує: рівні освіти й медичного обслуговування, тривалість життя, ступінь зайнятості населення; його платоспроможність, доступ до політичного життя та ін. Конкретними показниками якості життя є кількість автомобілів, телевізорів, квадратних метрів житла, лікарняних ліжок на одну людину (на одну тисячу населення), якість медичного обслуговування тощо.

Одним з найважливіших показників рівня життя населення, його добробуту є реальні доходи населення, на основі яких прогнозуються загальний обсяг, структура й динаміка споживання населенням матеріальних благ і послуг, склад і джерела доходів населення, розміри й рівні диференціації доходів окремих соціальних груп.

З метою забезпечення відповідного життєвого рівня держава підтримує ті верстви населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, тобто соціально захищати населення. Соціальний захист охоплює заходи щодо надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш незаможним верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активного населення. Практично соціальний захист населення є комплексом законодавчо закріплених гарантій, які протидіють дестабілізуючим життєвим факторам: інфляції, економічному спаду, безробіттю. Отже, соціальний захист – це система законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій.

Метою державної політики є забезпечення істотного підвищення рівня життя громадян нашої країни. Його показники слід орієнтувати на рівень добробуту населення, досягнутий у розвинутих країнах. Виконання такого завдання передбачає прийняття відповідних програм на довгострокову перспективу, конкретизованих на кожний визначе-

ний період. При цьому слід усвідомлювати: таких результатів можна досягти лише за умов, що Україна за рівнем економічного розвитку досягне потенціалу розвинутих держав.

Прийняття виваженої програми, спрямованої на досягнення значного підвищення добробуту українських громадян, слід віднести до важливих чинників розвитку нашої країни. Її виконання має забезпечити консолідацію суспільства, інтеграцію інтересів громадян і владних структур, зміцнення їхньої співпраці, активізацію розвитку творчої активності населення. Важливо й те, що виконання перелічених завдань сприятиме підвищенню відповідальності уряду. Необхідно активізувати діяльність не тільки з розроблення, а й із забезпечення фінансування та виконання прийнятих програм.

Засобом досягнення поставлених цілей є передусім забезпечення поступального розвитку економіки. Гострі соціальні проблеми, що спостерігаються в нашій країні, мають розв'язуватися шляхом прискорення структурної перебудови економіки, нарощування виробничого потенціалу, оновлення технічної бази господарського комплексу, підвищення конкурентоспроможності й ефективності національного бізнесу, активізації участі громадян у виробничих процесах та ін.

Державна фінансова політика спрямовується на виконання цілого комплексу завдань. У першу чергу, це забезпечення економічного зростання, що відображається в динаміці показників приросту ВВП. Втім досягнення високих темпів приросту ВВП уряд не розглядає як кінцеву мету. Не менш важливим є раціональне використання досягнутих результатів. Збільшення доходів як наслідок забезпечення високого приросту ВВП має спрямовуватись на зміцнення фінансового потенціалу вітчизняного бізнесу, підвищення його конкурентоспроможності й ефективності, забезпечення зростання оплати праці зайнятих. Причому такі результати мають сприяти збільшенню доходів державного й місцевих бюджетів, що дасть змогу забезпечити соціальні виплати з боку органів державного управління в розширених обсягах.

Стратегічною метою бюджетної політики в Україні згідно з прогнозом показників зведеного бюджету України за основними видами доходів, видатків і фінансування на 2008 – 2010 роки, схваленим Постановою № 1359 Кабінету Міністрів України від 25 вересня 2006 р., є побудова конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та інтеграція її в європейське співтовариство. До осно-

вних цілей державної бюджетної політики віднесено досягнення високого рівня життя громадян, підвищення конкурентоспроможності економіки, забезпечення ефективної та справедливої влади, перетворення України на інтегровану у глобальні процеси та шановану у світі державу.

Для досягнення перелічених цілей необхідно передусім забезпечити високі темпи зростання реального ВВП шляхом зниження індексу споживчих цін, значного збільшення фонду оплати праці, забезпечення прискореного зростання експорту й стабілізації імпорتنих операцій .

Таким чином, забезпечення істотного підвищення добробуту громадян України є можливим лише при збільшенні темпів економічного зростання. Досягнення стабільного приросту реального ВВП у 6,5...7 % на рік дасть змогу розв'язати складні соціальні проблеми, які нагромадилися за останні роки в нашій країні, а також створити сприятливе макроекономічне середовище для розвитку вітчизняного бізнесу й підвищення його конкурентоспроможності. На особливу увагу заслуговують питання посилення соціальної спрямованості розвитку економіки, реальний її приріст слід орієнтувати на розв'язання соціальних проблем за рахунок підвищення інвестиційної активності та конкурентоспроможності вітчизняних підприємств.

Закладання передумов стабільного динамічного соціально-економічного зростання потребує зосередження уваги на комплексі пріоритетних завдань економічної й соціальної стратегії:

1. Розвиток національного конкурентного середовища й внутрішнього ринку. Політика розвитку національного конкурентного середовища й внутрішнього ринку має відігравати провідну роль у зміцненні функцій конкуренції як головного чинника підвищення ефективності економіки й стимулу економічного розвитку та соціальної відповідальності бізнесу. Держава має створювати й гарантувати правила гри на національному ринку, підтримувати збалансованість відносин між суб'єктами господарювання, рівність їхніх прав та економічних свобод.

2. Інвестиційно-інноваційний розвиток національної економіки. Формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку національної економіки — безальтернативний шлях до скорочення значного відставання рівня життя населення України від життєвого рівня

населення розвинених країн світу, радикального підвищення продуктивності використання національного ресурсного потенціалу. Зниження енергетичної залежності, подолання суперечностей між завданнями економічного та соціального розвитку.

3. Підтримка експортної діяльності й поліпшення структури експорту з України. З метою принаймні часткового розв'язання проблеми негативного сальдо зовнішньої торгівлі має бути розроблено комплекс інструментів для підтримання розвитку експорту орієнтованих виробництв і вдосконалено структуру товарного експорту щодо збільшення в ньому частки товарів з високим рівнем додаткової вартості.

4. Посилення захисту внутрішнього ринку. Врегулювання величини зовнішньоторговельного сальдо й забезпечення адекватної реакції національної економіки на підвищення внутрішнього споживчого й інвестиційного попиту потребуватимуть проведення виваженої політики імпортозаміщення й захисту внутрішнього ринку, зокрема шляхом застосування засобів нетарифного регулювання та вдосконалення методів митного контролю.

5. Модернізація орієнтирів соціальної політики. Вихід з небезпечної ситуації протиставлення завдань соціального і економічного розвитку потребуватиме відповідної модернізації орієнтирів і пріоритетів соціальної політики держави у сферах реформування політики щодо заробітної плати, реформування ринку праці, поліпшення якості послуг соціальної сфери й підвищення ефективності їхнього надання, запобігання подальшій соціальній поляризації.

6. Реформування економічних відносин у агропромисловому комплексі. Підготовка сільгосп підприємств та індивідуальних господарств до діяльності в умовах повноцінного функціонування ринку землі й запобігання можливим негативним тенденціям, пов'язаним з відставанням аграрного сектору в ринковому реформуванні, потребує здійснення комплексних ринкових перетворень у агропромисловому секторі країни, зокрема створення дієвих економічних механізмів стимулювання й підтримання розвитку аграрного виробництва, впровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках, заохочення розвитку інфраструктурних елементів аграрного ринку.

7. Реформування житлово-комунального сектора та сфери природних монополій. Досвід останніх років показав необхідність пере-

будови житлово-комунального господарства в напрямі радикального поліпшення якості послуг, ефективного використання державних капіталовкладень у цей сектор і диверсифікованості джерел інвестицій, упровадження сучасних ефективних інструментів регулювання діяльності природних монополій.

8. Розвиток партнерських відносин між владою та бізнесом. Сформувати суспільний консенсус і впровадити дієздатну політику соціально-економічних реформ не можна без створення механізмів реального партнерства між державою й структурами бізнесу у сферах формування державної економічної й соціальної політики, соціальної відповідальності бізнесу, реалізації соціально значущих інвестиційних проектів.

Контрольні запитання й завдання

1. У чому суть теорії соціального добробуту?
2. У чому полягає концепція соціальної ринкової економіки?
3. Які існують основні показники соціального розвитку національної економіки?
4. У чому полягають пріоритети соціальної політики в Україні?
5. Як визначаються рівень та якість життя?
6. Виберіть правильне визначення категорій

1	Суспільний добробут	А	Ринок праці та зайнятості; система соціального забезпечення й захисту населення; елементи соціальної інфраструктури; громадяни як споживачі
2	Соціальний захист населення	Б	Комплекс заходів, завданням яких має стати забезпечення передумов реалізації прав і свобод громадян, утвердження середнього класу й подолання бідності населення
3	Рівень життя населення	В	Діяльність держави щодо створення й регулювання соціально-економічних умов життя суспільства, усунення негативних наслідків функціонування ринку, забезпечення соціальної справедливості й соціально-політичної стабільності у країні

4	Соціальна політика держави	Г	Держава в особі відповідальних за створення й здійснення такої політики органів законодавчої й виконавчої влади
5	Об'єкти соціальної політики	Д	Показник, який відображає міру задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб людей, що забезпечуються сукупністю матеріальних і соціальних умов життя
6	Суб'єкти соціальної політики	Е	Система законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій
7	Соціальна ринкова економіка	Ж	Сума кількісних корисностей, що піддаються виміру, для всіх індивідів і суспільства

Тести для самоперевірки знань

1. Виробництво та пропозицію яких товарів та послуг охоплює суспільний сектор економіки?

- тільки суспільних;
- тільки квазісуспільних;
- суспільних та квазісуспільних;
- усіх товарів та послуг, які виробляються в межах НЕС;
- тільки імпортних товарів;
- усіх товарів та послуг.

2. Що окреслює мінімально необхідні межі суспільного сектора економіки?

- сфера пропозиції суспільних товарів;
- сфера вказісуспільних товарів;
- сфера пропозиції суспільних та квазісуспільних товарів;
- пропозиція усіх товарів вітчизняного виробництва;
- сфера імпорту.

3. Організації та установи суспільного сектора надають послуги:

- тільки окремим особам;
- тільки суспільству в цілому;
- окремим особам і суспільству в цілому;
- усі відповідь неправильні.

4. До складу суспільного сектора економіки входять:

- тільки державні установи;

- б) тільки приватні підприємства й установи;
- в) приватні і державні підприємства й установи;
- г) тільки державні та змішані підприємства;
- д) усі підприємства, установи й організації НЕС.

5. Що є головним джерелом фінансування суспільного сектора економіки та основним інструментом регулювання діяльності організацій і установ цього сектора?

- а) державний та місцеві бюджети;
- б) страхові й інвестиційні та інші приватні комерційні фонди;
- в) кошти підприємств та громадських організацій;
- г) кошти населення.

6. До системи державних заходів щодо забезпечення належного матеріального і соціального стану громадян країни належать:

- а) система позитивного найму;
- б) соціальний захист;
- в) соціальні гарантії;
- г) спрощена система оподаткування;
- д) податковий кредит;
- е) підприємництво.

7. За якого підходу реалізації соціальної політики суспільство бере на себе зобов'язання лише створити умови кожному члену суспільства для виявлення ним економічної активності та адекватного отримання доходу?

- а) соціального;
- б) комбінованого;
- в) ринкового;
- г) корпоративного;
- д) детенсивного.

8. Які дії повинна здійснювати держава в рамках соціальної політики в умовах соціально-економічної трансформації суспільства?

а) проводити активну соціальну політику, адекватну ринковим засадам поведінки;

б) застосовувати в ролі соціального амортизатора механізми соціального захисту;

в) одночасно проводити активну соціальну політику, адекватну ринковим засадам поведінки і застосовувати в ролі соціального амортизатора механізми соціального захисту.

9. Який з перелічених нижче показників визначає нижню межу суспільно необхідного рівня життя за певних умов розвитку суспільства?

- а) прожитковий мінімум
- б) споживчий бюджет;
- в) споживчий кошик;
- г) сальдо балансу доходів та витрат населення;
- д) межа малозабезпеченості.

ГЛАВА 4

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

4.1. Суть і склад економічного потенціалу

Економічний потенціал країни – це складна за змістом і багатоаспектна за значенням структура. В теорії й на практиці господарювання він трактується неоднозначно. Найбільш поширене трактування економічного потенціалу – це кількісно-якісна характеристика наявності й можливості використання всіх видів ресурсів, які має держава для свого економічного та соціального прогресу та розвитку.

Економічний потенціал країни вчені-економісти розглядають з таких позицій:

- натурально-речового складу;
- сучасного стану та перспектив його розвитку й виконання;
- організаційних форм управління цим потенціалом;
- окремих його складових, що розташовані й функціонують як на власній (національній) території, так і за її межами;
- вкладу окремих організаційно-правових форм господарювання, передбачених законодавством, у підсумкові результати господарювання в країні, в процеси пошуку, добутку, транспортування, перероблення, виробництва, споживання та нагромадження всіх видів ресурсів.

Економічний потенціал країни може бути подано у вигляді комплексу взаємозв'язаних потенціалів як складових структури національної економіки. Найчастіше як критерії класифікації потенціалів використовують види економічних ресурсів, сфери діяльності, напрями їхнього використання (рис. 4.1).

Природно-ресурсний потенціал характеризує природні багатства національної економіки, уже залучені в господарський оборот, а також доступні для освоєння при існуючих технологіях і соціально-економічних відносинах.

Характеристика економічного потенціалу

Виробничо-технологічний потенціал – сукупність засобів виробництва (будинки, спорудження, обладнання і устаткування), а також існуючі технології їхнього використання в економічній діяльності.

Трудовий потенціал – трудові ресурси країни, включаючи підприємницькі спроможності. Його обсяг та якість визначаються кількістю активного працездатного населення, його освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнем.

Науково-технічний потенціал – можливості, які є в розпорядженні країни в галузі науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). Це досягнення фундаментальної та прикладної науки, нові технології, дослідно-експериментальна база, а також науково-технічні й конструкторські кадри високої кваліфікації.

Внутрішньо-економічний потенціал – частина загального економічного потенціалу країни, орієнтована на задоволення внутрішніх потреб національного виробництва та соціальної сфери.

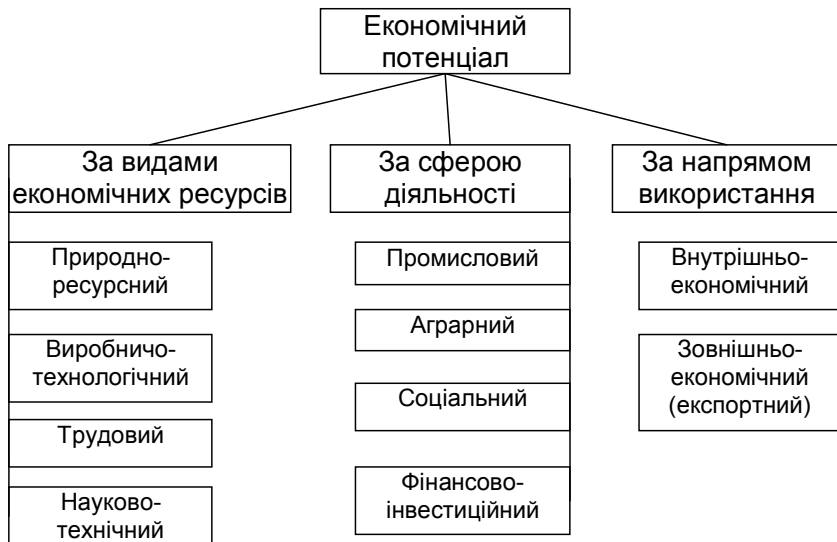

Рис. 4.1. Класифікація видів економічного потенціалу національної економіки

Експортний потенціал – здатність національної економіки виробляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, експортувати її в достатніх обсягах за світовими цінами.

Економічний потенціал країни також може бути визначений сукупністю галузей народного господарства, підприємств, установ, які виробляють промислову, сільськогосподарську, будівельну продукцію, надають різні послуги виробничого й невиробничого призначення. Цей принцип покладено в основу класифікації економічного потенціалу країни за сферою діяльності [8].

Економічний потенціал країни може характеризуватися досягнутими результатами від використання наявних економічних ресурсів. Цей потенціал оцінюється системою показників, які кількісно і якісно характеризують ресурси, що використані в обороті, й потенціальні. При цьому кількісні значення показників, які входять до системи, є динамічними в часі, що свідчить про змінність уявлень про розмір та якість економічного потенціалу національної економіки.

Найбільш універсальною характеристикою оцінювання економічного потенціалу є показник ВВП. Він визначає не тільки сучасний стан розвитку національної економіки, але й особливості її галузевої й територіальної структури, ефективність функціонування окремих її сфер, галузей і регіонів, ступінь залучення в світові інтеграційні процеси.

Слід виділити чинники, що впливають на розмір і структуру економічного потенціалу держави, його динаміку за кожний конкретний період часу:

- обсяг і доступність ресурсів;
- досягнутий країною рівень технічного розвитку, що визначає якість і продуктивність технологічної бази економіки;
- нагромаджений країною потенціал в області прикладних і фундаментальних наукових досліджень, рівень підготовки кадрів, що характеризує якість трудових ресурсів країни.

У результаті сукупної дії цих чинників у складі економічного потенціалу країни формується трудовий, природно-ресурсний, науково-технічний, експортний та інші потенціали господарської системи країни. Кожний з цих потенціалів має свої особливості й закономірності розвитку, свої якісні та кількісні характеристики. Важливою складовою економічного потенціалу є *національне багатство*.

Національне багатство – це сукупність нагромаджених і створених матеріальних, природних, культурних і соціальних благ, які держава має на певний момент часу. При оцінюванні елементів національного багатства використовуються як натуральні, так і вартісні вимірники.

Національне багатство містить загальний обсяг основного капіталу (виробничого й невиробничого), всіх матеріальних обігових коштів, природних багатств, запасів і резервів, історико-культурних цінностей, а також особистого майна населення країни та його інтелектуальний потенціал.

4.2. Характеристика економічного потенціалу

Природно-ресурсний потенціал – це можливість країни використовувати сукупні природні багатства у господарській діяльності.

За оцінками економістів, із загального обсягу природно-ресурсного потенціалу України 44,4% припадає на земельні ресурси, 28,3% – на мінеральні, 13,1% – водні, 9,5% – рекреаційні, 4,2% – лісові, 0,5% – біологічні.

Україна не забезпечує себе повністю мінеральними ресурсами, проте має значний природно-ресурсний потенціал (5% природних ресурсів світу).

На території нашої країни розміщується понад 7 тис. розвіданих родовищ з 94 видів корисних копалин. Україна має значні запаси залізної й марганцевої руди, кухонної солі, кам'яного вугілля, бокситів, мідних руд, ртуті, цементної сировини.

Одним з найцінніших ресурсів в Україні є земля. За її забезпеченістю в розрахунку на одного жителя Україна має один з найвищих показників (0,65 га), в той час як у Великобританії – 0,12 га, в Європі – 0,26 га, у світі – 0,29 га [8].

Виробничо-технологічний потенціал – це наявні й приховані можливості підприємств щодо залучення та використання чинників виробництва для випуску максимально можливого обсягу продукції.

Україна є досить розвинутою індустріальною державою з потужною промисловою базою, однак у галузевій структурі переважають виробництва з видобутку та первинної переробки сировини. Основний капітал в Україні характеризується високим рівнем морального й фізичного зношування, що істотно обмежує нинішні можливості

виходу країни на новий рівень економічного розвитку. Під час переходу до ринкової економіки 1990 – 2000 рр. Україна щороку втрачала в середньому 18,5% вартості знов утвореного капіталу й лише з 2000 р. спостерігається часткове відновлення раніше втрачених позицій (середньорічний темп зростання становить 7,1%) [8].

Про неефективність виробничого потенціалу нашої країни свідчить характеристика технологічної бази та її розвиток, для цього аналізуються шість технологічних укладів національної економіки. Найбільш передові технологічні уклади (п'ятий і шостий) у структурі національної економіки України становлять відповідно 5% і 1%.

Трудовий потенціал як інтегрована динамічна система, яка містить демографічну, економічну й соціальну підсистеми, об'єднані спільністю трудової діяльності. В Україні економічно активне населення (віком від 15 до 70 років) за січень – вересень 2008 року становило 22605,1 тис. осіб, з них працездатного віку – 20819,5 тис. осіб. Зайняте населення працездатного віку – 19465,9 тис. осіб, тобто рівень безробіття – 6,5% [8].

З метою відображення зростаючого значення кваліфікованої праці й інтелектуальної діяльності у відтворенні суспільного життя останнім часом в економічній літературі активно використовується поняття «людський потенціал» як сукупність знань, здібностей і кваліфікації, здатність кваліфікованої робочої сили створити прибуток, а також «інтелектуальний капітал» для характеристики інтелектуальної праці. Розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання, найважливішим ресурсом суспільства. Віддача від працівників, що займаються інтелектуальною працею, в декілька разів вище, ніж від основних робітників.

Науково-технічний потенціал національної економіки складається історично, залежно від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил. Ефективність сучасної економіки визначають уже не матеріальні товари, а інтелектуальні чинники – знання, інформація, високі технології.

Складовими частинами науково-технічного потенціалу країни є:

- 1) матеріально-технічна база науки (наукові організації, науково-дослідні лабораторії, експериментальні заводи та ін.);
- 2) наукові кадри – дослідники, конструктори, винахідники, науково-технічний персонал;

3) фонд винаходів і відкриттів – банк наукових знань і відкриттів, еталонів, наукової інформації та ін.;

4) організаційно-управлінська структура наукової сфери – система управління, фінансування, планування науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт.

Науково-технічний рівень країни визначається також на основі інноваційного потенціалу всієї національної економіки. Інноваційний потенціал визначається здатністю фундаментальної науки забезпечити нововведеннями процес оновлення продукції.

Кількісну характеристику інноваційного потенціалу β можна виразити за допомогою відношення

$$\beta = \frac{V}{N},$$

де V – кількість освоєних зразків нової продукції;

N – кількість створених зразків нової продукції.

Показник – характеризує стан (рівень) інноваційних процесів та інноваційної діяльності в країні. Інноваційні процеси обумовлюють створення й впровадження нових технологій, техніки і розроблення нових матеріалів, розвиток нових галузей і виробництв. Метою інноваційної діяльності є впровадження інновацій у виробництво. У країнах з розвинутою ринковою економікою інноваційною діяльністю займаються 70 – 80% підприємств. В Україні цей показник в останні роки становить 15 – 20%.

Можливість реалізації науково-технічного й інноваційного потенціалу країни залежить від ефективності науково-технічної й інноваційної політики держави. Науково-технічна політика – це політика держави щодо формування й створення умов, сприятливих для ефективного науково-технічного розвитку країни.

Умовами ефективного науково-технічного розвитку вважають:

- раціональну мотивацію використання результатів НТП у виробництві;
- соціальну ефективність впровадження результатів НТП (соціалізація економіки, поліпшення умов праці, охорона навколишнього середовища та ін.);
- конкуренцію в науково-дослідній сфері й захист авторських прав;

- інтеграцію науково-дослідних, виробничих і фінансових структур;
- державну підтримку розвитку НТП й інноваційних процесів.

За кількістю науковців (1774 особи) у розрахунку на мільйон жителів Україна значно відстає від Росії (3319 осіб), Фінляндії (7992 особи), Швеції (5416 осіб), середнього показника Європейського Союзу (2607 осіб). Проте найважливішим показником є рівень фінансування науки, за яким Україна з показником 1,16% ВВП значно відстає від середньосвітового показника (2,36%), Швеції (3,98%), США (2,67%). Це призводить до того, що в Україні виробляється лише 6,5% конкурентоспроможної продукції, тоді як в Японії – 67%, США – 78% [12].

Рівень розвитку й динамізм інноваційної сфери – науки, нових технологій, наукоємних галузей і компаній – створює основу для стійкого економічного зростання. Однак позитивні зрушення в зростанні ВВП в Україні, починаючи з 2000 року, не забезпечили науково-технічного прогресу, що спричинено недоліками в системі державного й корпоративного управління, нерозв'язаністю проблем структурної перебудови, прибуткового ведення господарства. Економічні та фінансові дисбаланси, невідповідність функціонування економіки завданням технологічного розвитку не дозволяють мобілізувати науково-технологічний потенціал.

Наша країна відстає не тільки за показниками формування науково-технологічного потенціалу, а й за параметрами його результативності. Сьогодні на Україну припадає лише 0,004% від загальносвітової кількості щорічних патентних заявок, 0,04% від загальносвітових доходів від продажу ліцензій і 0,05% від загальносвітової вартості високотехнологічного експорту [12]. За цими показниками відставання від країн технологічних лідерів на одного працівника сфери НДДКР досягає двох–трьох порядків. По суті, це вже не просто відставання, а системний розрив.

Для економічного зростання країни на практиці слід використовувати різні стратегії, а саме:

- стратегію переслідування (копіювання), що полягає в освоєнні випуску конкурентоспроможної продукції, яку вже виробляють у розвинутих країнах; ця стратегія має застосовуватися для виробництва побутової техніки, у двигуно- і автомобілебудуванні, хімічній промисловості;

- стратегію лідируючих технологій, що передбачає використання власних науково-технічних досягнень на основі нагромадження основного капіталу для створення нових видів продукції й технологій, формування попиту на них і виходу на нові ринки; застосування цієї стратегії є доцільним в оборонній, аерокосмічній, суднобудівній промисловості, хімічному, важкому і енергетичному машинобудуванні, індустрії інформаційних технологій, інших наукоємних виробництвах;
- проривну стратегію, яка полягає у створенні принципово нових видів продукції, що випереджають сучасні зразки на одне-два покоління; ця стратегія базується на концепції «обганяти не доганяючи», має селективний характер і застосовується в науково-технічних установах і на інноваційних підприємствах на основі підвищення частини інноваційного нагромадження.

Спільним для перелічених стратегій є досягнення нового технологічного рівня.

4.3. Тіньова економіка, структура й природа її виникнення

Тіньова економіка – це уклад економічних відносин, що охоплює невраховані, нерегламентовані й незаконні види господарської діяльності. У кожній країні є така складова економічної діяльності, що не укладається в сформовані й узаконені норми. Цей сектор економіки в різних країнах називається по-різному: у Франції – «підземна», «неформальна» економіка; в Італії – «таємна», «підводна»; в Англії – «неофіційна», «підпільна», «схована»; у Німеччині – «стіньова».

За сферою діяльності до тіньової економіки різні автори відносять різні види діяльності. Одні вважають, що тіньова економіка охоплює насамперед кримінальну діяльність; інші думають, що тіньова економіка як особливий сектор утворюється тими, хто ухиляється від сплати податків. У Німеччині до тіньової економіки спочатку зараховували лише фінансові таємні угоди.

В ООН фахівці, що займаються національними рахунками, тіньову економіку поділяють на три види діяльності: приховану (або тіньову), неформальну (або неофіційну) й нелегальну. *Прихована* діяльність характеризує дозволену законом працю, що офіційно не оголошується або її результати занижуються з метою відсторонення

від уплати податків. *Неформальна* діє на законній підставі й націлена на виробництво товарів і послуг для задоволення власних потреб домашніх господарств (наприклад, власними силами індивідуальне будівництво). *Нелегальна* — це діяльність, що здійснюється найманими робітниками без юридичного оформлення договору.

У структурі тіньової економіки зазвичай виділяють три види діяльності. Неофіційна економіка охоплює легальні види діяльності, пов'язані з виробництвом товарів і послуг, які не фіксуються офіційною статистикою. Така діяльність значного поширення набула в сфері послуг (ремонт квартир; надання житла в курортній місцевості; підготовка учнів для вступу у вищі навчальні заклади, що здійснюється приватно, без юридичного оформлення договорів та ін.). При цьому одержувачі доходів приховують їх від оподаткування.

Фіктивна економіка — це діяльність, пов'язана з одержанням обґрунтованих вигід суб'єктами господарювання. Сюди відносять:

- приписки, що здійснюють керівники підприємств у державному секторі економіки;
- хабарництво;
- шахрайські способи одержання грошей.

Підпільна економіка — це заборонені законом види економічної діяльності. До їхнього числа відносять:

- незаконне виробництво й збут товарів і послуг;
- виробництво зброї, наркотиків, контрабанду;
- діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії).

Всю тіньову економіку щодо зв'язку з виробництвом можна поділити на дві частини: та, що пов'язана з виробництвом товарів і послуг, і та, що функціонує в сфері перерозподілу товарів і послуг, створених поза цією сферою.

Відповідно до видів тіньової економіки можна виділити три групи її суб'єктів.

Перша група містить найбільш кримінальні елементи тіньової економіки: торговців наркотиками та зброєю, бандитів, грабіжників, найманих вбивців. Сюди ж можна віднести корумпованих представників органів влади, що беруть хабарі, торгують державними посадами й інтересами. За різними оцінками на частку діяльності цих суб'єктів припадає від 5 до 25% всієї тіньової економіки.

Друга група складається в основному з тіньовиків-господарників. До їхнього числа можна віднести підприємців, комерсантів, банкірів, промисловців й аграріїв, дрібних і середніх бізнесменів, включаючи «човників» (організаторів власної справи). «Човники» становлять величезну армію. За даними МВС України, в 1996 р. вони здійснили 30 млн рейсів у зарубіжні країни. Якщо припустити, що кожний з них зробив за рік у середньому по три поїздки, то загальна кількість «човників» становить приблизно 10 млн [5]. Після 1998 р. «човниковий» бізнес різко скоротився. Тепер більша частина товарів, які закупаються «човниками», надходить в Україну через легальних перевізників і на кордоні проходить стандартні процедури «розтаможування». Ця група суб'єктів змушена йти в «тінь» головним чином тому, що витрати при їхній діяльності з існуючими правилами й законами економічної гри перевищують відповідні вигоди й доходи.

Третя група – це наймані робітники як фізичної, так і розумової праці. До них можуть приєднуватися як дрібні, так і середні державні службовці, доходи яких, за існуючими даними, до 60% становлять хабарі. У цієї категорії осіб нефіксована діяльність є другорядною (неформальною) зайнятістю.

Слід визначити особливості поведінки окремих груп суб'єктів тіньової економіки.

По-перше, кримінальні структури, як правило, діють на відміну від тіньовиків-господарників у сфері розподілу й перерозподілу доходів. Основними засобами «присвоєння» ними частки цих доходів є позаекономічні форми, пов'язані з насильством: вимагання, шантаж, забезпечення так званого «даху» дрібним і середнім підприємцям за певну плату, погрози, замовні вбивства.

Тіньовики-господарники є законними власниками створюваних доходів. Вони лише відводять частку доходів з-під дії законів і правових норм. Звичайно такі кроки є змушеною мірою, зумовленою невиконанням прийнятих зобов'язань партнерами; відвертим обманом, який існує на практиці при здійсненні угод; використанням силових методів ведення справ.

По-друге, поведінку кримінальних груп тіньовиків обумовлено неупорядкованістю умов господарювання. Чим більше плутанини в економіці, чим слабкіша влада, тим краще для них. Такі умови господарювання дозволили кримінальним структурам взяти під свій контроль 90% підприємств й організацій, які стали основним полем

для одержання кримінальних доходів. Для «консервації» такої ситуації активно використовується підкуп посадових осіб, поширюється організована злочинність.

Тіньовики-господарники, навпаки, зацікавлені в послабленні впливу кримінальних елементів: тільки плата за «дах» **приводить до подорожчання** товарів і послуг приблизно на 30%, що істотно знижує доходи тіньовиків-господарників. Положення тіньовиків-господарників ускладнюється тим, що на них чиниться тиск з обох боків. З одного боку, на їхні доходи зазіхають кримінальні структури, змушуючи їх для збереження граничного рівня доходів порушувати юридичні норми господарювання; з іншого боку, вони перебувають під наглядом правових органів, покликаних припиняти різного роду порушення.

По-третє, поведінка суб'єктів цих груп тіньової економіки є різною. Тіньовики першої кримінальної групи віддають перевагу незаконним (або частково законним) засобам «відмивання» кримінальних грошей, тому що їхня легалізація неминуче веде до розкриття всієї злочинної діяльності. Представники другої групи зацікавлені в легалізації своїх доходів шляхом змінення діючих правових норм і законів.

Відмивання «брудних» грошей і легалізація тіньовиків-господарників – це процеси, що перехрещуються, але не є тотожними. Якщо перший процес межує зі злочинністю, то другий можна віднести до незначних відхилень від закону, що переборюється шляхом змінення певних норм господарювання.

Економічна теорія злочинної й правоохоронної діяльності почала складатися наприкінці 1960-х років як відповідь економістів на різке посилення злочинності в країнах Заходу. Творцем нової теорії вважається американський економіст Г. Беккер. У своїй статті «Злочин і покарання, економічний підхід», опублікованій у 1968 році, він виклав основні принципи нового підходу до вивчення злочинності й боротьби з нею. Його ідея полягала в тому, що правовий лад суспільства є полем протиборства раціональних правопорушників і захисників порядку. Потенційні злочинці розсудливо зважують можливий дохід від злочину, порівнюючи його з можливими втратами від покарання. Вони вибирають той вид діяльності (законної або незаконної), що максимізує їхній добробут. Вартові порядку ведуть себе в такій же мірі раціонально. Вони вибирають такі методи боротьби зі злочинністю, які дозволили б мінімізувати сукупний збиток рядових членів суспільства.

Звичайно масштаби й динаміка тіньової економіки визначаються такими факторами:

- загальним станом економіки;
- рівнем життя населення;
- обмеженням, що виходять від держави.

Ці загальні фактори можна деталізувати. Найважливішими чинниками, що впливають на розширення тіньової економіки, є:

- податковий тягар;
- зменшення одержуваного доходу;
- збільшення масштабів безробіття;
- необґрунтоване посилення державних обмежень підприємницької діяльності;
- невпорядкованість в економіці;
- відсутність чіткої законодавчої бази.

Найбільш точно суть і природу виникнення нелегальної економіки встановив провідний перуанський економіст Ернандо де Сото. Він сформулював такі принципові положення:

Нелегальна економіка – це стихійна реакція народу на неспроможність держави задовольняти основні потреби зубожілих мас.

«Чорний» ринок – це реакція мас на систему, що традиційно ставить їх у положення жертв свого роду правового і економічного апартеїду. В існуючій системі приймаються закони, які роблять нездійсненним природне прагнення народу мати роботу й дах над головою. У цих умовах маси перестають дотримуватись законів, виходять на вулиці, щоб продати те, що можуть, створюють власні магазини, там, де немає роботи, вони знаходять її, навчаючись ремеслам, про які більшість з них до тієї пори не мала поняття.

Залучені в тіньову діяльність живуть більш благополучно, коли порушують закон, порівняно з тим, якщо поважають його. Можна стверджувати, що незаконна діяльність процвітає, якщо правові обмеження перевищують деякий соціально прийнятний рівень і при цьому держава не має достатньої сили щодо примушування.

Особистості самі по собі не є «тінями», тіньовими є їхні дії й діяльність. Ті, хто діє нелегальним образом, не становлять певний сектор суспільства. Люди прагнуть потрапити у тіньову економіку, коли витрати при дотриманні закону перевищують вигоди при його порушеннях.

Встановивши причини явища, можна визначити тіньову економіку як притулок для тих, для кого витрати у разі дотримання існуючих законів при веденні звичайної господарської діяльності перевищують вигоди від діяльності в тішовій сфері, причому це поняття характеризує насамперед інституціональні межі, які визначають в нелегальній економічній діяльності.

Відомо, що розміри тішової економіки визначити досить складно. Тішовики не повідомляють статистичні органи, який у них господарський обіг. Переворот відбувся в 1993 р., коли відповідно до затвердженої ООН нової версії національних рахунків всім державам було рекомендовано враховувати тішову економіку в обсязі виробництва. З тих пір Держкомстат країни почав освоювати методи її обліку. В 1995 р. частку тішової економіки в Україні оцінили на рівні 20%. В 1996 р. вона становила 23% ВВП. За даними експертних висновків, частка нелегального сектора в Росії становить не менш 40%, в Україні – 50%. У західних країнах офіційно вона оцінюється в 5–10%. У Росії тішова економіка стала поширюватися з 1988 р., коли почалося дерегулювання виробництва, а з 1991 р. з розпадом радянської економіки, вона набула найбільш широких масштабів. Держкомстатом РФ встановлено, що розмір ВВП у період реформ щорічно зменшувався на 9–10%.

Контрольні запитання й завдання

1. У чому полягає суть економічного потенціалу національної економіки та його структури?
2. Які показники застосовуються для оцінювання рівня економічного потенціалу?
3. Як можна порівняти природно-ресурсні потенціали України й інших країн?
4. У чому полягають особливості трудового потенціалу України?
5. У чому полягає важливість науково-технічного потенціалу та його використання для умов сучасного розвитку людства?
6. Як оцінити виробничо-технологічний потенціал України?
7. Як проаналізувати експортний потенціал України?
8. Виберіть правильне визначення категорій

Характеристика економічного потенціалу

1	Економічний потенціал	А	Потенціал, який містить трудові ресурси країни, підприємницькі спроможності; обсяг та якість цього потенціалу визначаються кількістю активного працездатного населення та його освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнем
2	Природно-ресурсний потенціал	Б	Сукупність засобів виробництва (будинків, споруджень, обладнання і устаткування), а також існуючі технології їх використання в економічній діяльності, наявні та приховані можливості підприємств щодо залучення та використання факторів виробництва для випуску максимально можливого обсягу продукції
3	Науково-технічний потенціал	В	Здатність національної економіки виробляти продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках, експортувати її в достатніх обсягах за світовими цінами
4	Трудовий потенціал	Г	Уклад економічних відносин, що охоплює невраховані, нерегламентовані й незаконні види господарської діяльності
5	Виробничо-технологічний потенціал	Д	Економіка, яка охоплює легальні види діяльності, пов'язані з виробництвом товарів і послуг, які не фіксуються офіційною статистикою, одержувачі доходів приховують їх
6	Експортний потенціал	Е	Діяльність, пов'язана з одержанням обґрунтованих вигід суб'єктами господарювання
7	Тіньова економіка	Ж	Заборонені законом види економічної діяльності
8	Неофіційна економіка	З	Кількісна якісна характеристики всіх наявних видів ресурсів і можливостей їх використання, які має держава для свого економічного й соціального прогресу та розвитку
9	Фіктивна економіка	И	Потенціал, що характеризує природні багатства національної економіки, вже залучені в господарський оборот, а також доступні для освоєння при існуючих технологіях і соціально-економічних відносинах
10	Підпільна економіка	К	Досягнення фундаментальної та прикладної науки, нові технології, дослідно-експериментальна база, а також науково-технічні й конструкторські кадри високої кваліфікації

Тести для самоперевірки знань

1. Який з названих потенціалів національної економіки впливає на зростання обсягів виробництва і оптимізацію структури національного продукту?

- а) виробничий, трудовий;
- б) споживчий, рекреаційний;
- в) інвестиційний, зовнішньоекономічний;
- г) експортний, імпорتنний.

2. Які з названих чинників праці впливають на зростання виробничого потенціалу:

- а) зростання кількості зайнятих;
- б) зростання кваліфікації зайнятих;
- в) зростання національного патріотизму;
- г) усі перелічені чинники.

3. Який з названих варіантів найбільш правильно описує проблеми наукового потенціалу в Україні?

- а) недостатнє фінансування науки й інновацій;
- б) переважає відірваність науки від проблем економіки;
- в) практично відсутній механізм розроблення національних технологій від потреб національної економіки;
- г) усі відповіді правильні.

4. Яку категорію населення виражають критерії трудового капіталу, зайнятості, безробіття?

- а) національну;
- б) соціальну;
- в) економічну;
- г) усі відповіді правильні.

5. Який з наданих варіантів правильно описує реальний інвестиційний потенціал?

- а) акції, облігації;
- б) вклади (депозити);
- в) права інтелектуальної власності;
- г) статутний фонд, позики, нерухомість, золото

ГЛАВА 5

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

5.1. Інституційні підходи до дослідження національної економіки

Пошук економістами нової економічної теорії, за допомогою якої можна пояснити й забезпечити досягнення безперервного й стабільного економічного зростання, є характерним для сучасних економічних досліджень. У зв'язку з цим дедалі все більше вчені спрямовують увагу на теорії інституціонального напрямку, при використанні яких разом з економічними методами дослідження застосовують історичний, соціологічний, правовий, політологічний, біхевіористський інструментарій. Розширення об'єкта інституціонального аналізу й введення в нього навичок, норм, правил, форм організаційної поведінки та інститутів дозволяє теоретично пояснити поточні змінення у країнах з перехідною економікою, а також розробити й запропонувати комплекс заходів, спрямованих на прискорення завершення ринкових перетворень.

Наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних учених свідчать про існування цілої низки нерозв'язаних концептуальних проблем щодо тлумачення поняття «інститут» і визначення одиниці аналізу при використанні різних інституціональних підходів, співвідношень між інститутом і різними наборами правил, взаємостосунків формальних і неформальних інститутів, а також при виробленні стратегічного напрямку інституційного розвитку країн з перехідною економікою.

Дослідження інституційних процесів у перехідній економіці ґрунтуються на застосуванні як кількісного, так і якісного інструментарію. В рамках аналізу сутності й особливостей трансформації розглянемо основні інституціональні концепції.

Т. Веблен, У. Мітчелл, В. Ніл, Д. Фостер дали найповніше визначення інститутів як правил, стандартів поведінки («рутини»), стереотипів мислення в суспільстві різних соціальних груп. В інституціональній теорії використання терміна «рутина» (routine) стосовно організацій і фірм означає нормальні та передбачені зразки поведінки. Під терміном «хабітус» (habitus) розуміють сукупність форм, стереотипів поведінки, закріплених у вигляді звичок, що зазнають змінень у процесі соціалізації.

Т. Веблен розглядав інститут, з одного боку, як «звичні способи реагування на стимули, створювані обставинами, що змінюються», а з іншого – «певні способи існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин». Т. Веблен вивчив взаємозв'язок інституту й соціальної структури. Відмінність інституціонального напрямку від неокласичного полягає в різному оцінюванні чинника невизначеності. Зокрема, створення системи інститутів розглядається як умова зниження рівня структурної невизначеності шляхом обмеженого набору альтернатив для економічних агентів. У сучасних умовах слід відзначити появу багатьох точок зору, які по-різному пояснюють суть, причини виникнення й наслідки функціонування інститутів у суспільстві. Потреба в поясненні відмінностей рівнів інституційного розвитку і виявленні закономірностей формування інститутів зумовлює необхідність застосування міждисциплінарного підходу, що ґрунтується на аналізі сутності інститутів, їхньої еволюції та специфіки функціонування в різних економічних системах. Через відсутність єдиного підходу до класифікації інституціональних теорій зупинимося на найбільш відомих і значущих підходах (табл. 5.1) [3].

У сучасних умовах, коли підвищується роль інститутів в економічній системі, можна охарактеризувати національну економіку як інституціональну. Виникнення інституціональної економіки було обумовлено пошуком альтернативних шляхів розвитку ринкової економіки.

Ефективно функціуючому ринку має відповідати комплекс інститутів (установ), прав, норм, традицій і правил поведінки в суспільстві. Предметом дослідження інституціональної економіки є інститут, що розглядається як спеціальний вид соціальних структур з потенційними зміненнями цілей і переваг агентів.

Класифікація інституціональних підходів

№ п/п	Назва	Предмет дослідження	Характерні ознаки	Застосовані методи
1	Інституціональний напрям	Звички, традиції, звичай, норми й стереотипи поведінки, інститути	Взаємозв'язок інституту і соціальної структури, економічних відносин і системи; причинна обумовленість, використання механізмів селекції, адаптації	Дисциплінарний підхід, еволюційний метод
2	Нова інституціональна економіка	Інституційна структура держави, реальні інститути (установи), господарські системи	Відокремлення формальних і неформальних правил	Еволюційно-соціологічні методи, інтегрований підхід до аналізу господарських систем
3	Неоінституціональна економіка	Право власності, організації, політичні режими	Методологічний індивідуалізм, раціональна поведінка економічно відособленого суб'єкта; аналіз майнових прав	Мікроекономічний аналіз, контрактний підхід, аналіз трансакційних витрат
4	Еволюційна економіка	«Рутину», інформація, питання щодо функціонування фірми, технологічний процес	Оптимальна стратегія поведінки фірми, взаємозв'язок технологічних і соціальних процесів	Природничонаукові методи, синергетичний підхід
5	Технологічна парадигма	Технологічні й еволюційні змінення	Взаємозв'язок технологічних та інституціональних процесів	Еволюційний метод, функціональний метод

Інституціональна економіка вивчає механізм індивідуального вибору економічних агентів, методи, за допомогою яких у ньому могли б бути використані різні набори інституційних обмежувачів. Норми й традиції в суспільстві не лише є обмежувачами поведінки індивідів, а й використовуються як інструменти, що спонукають економічних суб'єктів діяти відповідно до визначених у суспільстві правил, норм поведінки й наданих прав. Розвиток інститутів пройшов тривалий

процес, який містив створення, відбір і формування їхньої оптимальної системи.

Найважливішою складовою інституціональної теорії є інституційне змінення, що виявляється в існуючому довготривалому щодо становлення змінні. Останнє виявляється у стійкому й оборотному за швидкістю здійснення перетворенні та різноякісному за ефектом дії впливі на інституційні суб'єкти, політичні організації й формальні інститути. Інституційний процес характеризують еволюційне, кумулятивне і адаптивне змінення. Під першим розуміють змінення периферійних правил та їх поступове перетворення на правила вищого порядку. Кумулятивне змінення визначається ступенем розвитку інститутів і виявляється в загальних зміннях функціонуючих норм, правил та інститутів. Адаптивне змінення характеризує використання і адаптацію норм і правил поведінки економічних суб'єктів в існуючих умовах. У процесі інституційного змінення, що супроводжується створенням інститутів, виробленням і використанням нових норм, правил у суспільстві, відбувається перехід трансформованої системи до нового стану рівноваги.

Під інституційним порядком розуміють поведінку економічного агента, інституту (установи) згідно із стандартним зразком, форми й способи їхньої економічної координації. Ефективний економічний порядок означає збіг індивідуальних і суспільних результатів економічної діяльності. Спадкоємність шляху історичного розвитку й використання різноманітних координаційних форм визначають комбінацію форм раціональної поведінки економічних агентів з непередбачуваною поведінкою, їх взаємозв'язок, а також відносність і перехідний характер інституційних станів.

Уявляється, що як критерій поділу на внутрішні й зовнішні інститути слід розглядати форми діяльності людей. Внутрішні інститути визначають сукупність правил і механізмів, які координують форми поведінки людей у суспільстві. До них належать економічна й політична культури, цінності, відносини в суспільстві, традиції. Зовнішні інститути характеризують норми, правила взаємодії людини й зовнішнього середовища, визначають форми взаємовідносин держав.

Залежно від суб'єктної ознаки інститути поділяють на інститути держави, фірм (підприємств), різних форм підприємницької діяльності, банків, бірж, інвестиційних компаній, консалтингових компа-

ній, інвестиційних фондів, страхових компаній і пенсійних фондів. Аналіз інститутів проводять залежно від мікро- або макрорівнів дослідження. Як критерій розмежування інститутів слід розглядати економічних суб'єктів. На мікрорівні підприємці, виробники й фінансові посередники організовують роботу фірм, виконують функції щодо створення і обслуговування ринкової інфраструктури. На макрорівні держава, домогосподарства, а також міжнародні інституційні організації є основними суб'єктами, що виконують функції координації системи. Ефективне функціонування інститутів на мікро- й макрорівнях досягається за допомогою узгодження цілей діяльності інституційних суб'єктів різних рівнів на основі обміну інформацією, оптимізації її обсягу й спрямованості сигналів. У разі незбалансованості інформаційних векторів відбувається порушення в роботі інститутів. Цей процес супроводжується деформаціями у функціонуючій економічній системі. Під інформаційним вектором розуміють певної довжини й спрямованості відрізок (потік) інформації. Залежно від збігу спрямованості векторів потік інформації, що передається, збільшуватиметься або зменшуватиметься.

Нова інституціональна економіка вивчає різні структури управління державою, елементами яких є контрактна система, організації (інститути), інституційна структура суспільства, господарські системи. Цей напрям ґрунтується на еволюційно-соціологічному методі. Використання інтегрованого підходу у вивченні господарських систем дозволяє розширити межі економічного аналізу за рахунок уведення в об'єкт дослідження теорій загального порядку, політичного порядку, інтеграції з теорією інституційного повороту. Тлумачення поняття «інститут» було розширено представниками цього напрямку через відокремлення в ньому формальних і неформальних правил, що визначають спосіб взаємовідносин економічних агентів, а також організацій. На відміну від традиційного підходу в новій інституціональній економіці поведінку економічних суб'єктів розглядають як обмежено раціональну в умовах асиметричності інформації. Така поведінка призводить до нераціонального використання економічних цінностей і нерідко характеризується як опортуністична.

У більшості випадків інститути є внутрішніми обмежувачами економічної поведінки агентів і ніби вбудованими у функціонуючу економічну систему. Залежно від характеру визначення інституційних

правил можуть відбуватися різноякісні змінення в системі. Д. Норт визначає інститут як сукупність створених людиною обмежень, які структурують політичну, економічну й соціальну взаємодію. Інститути розглядають двоюко: з одного боку, як умову раціональної поведінки економічного агента, з іншого – як засіб, за допомогою якого з'являється можливість економити на раціональності. Існування меж раціональної поведінки економічних суб'єктів впливає на процес управління. Вибір структури управління залежить від селекції і отримання знань. Відмітною рисою нової інституціональної економіки є визнання існування трансакційних витрат.

На відміну від концепції нової інституціональної економіки неоінституціональна економіка ґрунтується на неокласичному підході й методах маржинального аналізу, теорії ігор. Неоінституціоналісти використовують принцип методологічного індивідуалізму при розгляді раціональності як змінної величини, причому аналізують ситуації, їх повторюваність, ураховують обсяг інформації при ухваленні індивідом рішення, а також ступінь мотивації працівника.

Сучасна інституціональна теорія ґрунтується на розв'язанні таких головних проблем: пояснення виникнення інститутів, вивчення їх функціонування в змінених умовах, з'ясування сутності інституційного порядку і оцінювання ролі інституційних змінень. Застосування плюралістичного методу для аналізу різних напрямів інституціоналізму сприяє поглибленому вивченню їхньої сутності, використанню міждисциплінарного підходу дослідження у виявленні закономірностей формування інститутів.

Вивчення змісту перехідних процесів у межах описаних вище напрямів інституціональної економіки розширює рамки традиційного економічного аналізу. Дослідження різних інституціональних напрямів свідчать про доцільність використання комплексного підходу, який враховує загальні теоретичні основи розглянутих концепцій при аналізі дослідження проблем формування інституційної системи перехідної економіки. Виявляється, що як загальні теоретико-методологічні основи комплексного інституціонального підходу слід відокремлювати певні риси, характерні тільки для кожного, окремо розглянутого напрямку. У традиційному інституціональному аналізі визначають поняття інституту як форми обмеження й надання прав економічним суб'єктам.

Характерними рисами нової інституціональної економіки є аналіз контрактної системи, формальних і неформальних правил, дослідження форм організації та інституційної структури. В неоінституціональній економіці відокремлюють використання принципу методологічного індивідуалізму, застосування методів маржинального аналізу, контрактного підходу, обґрунтування використання альтернативних інституційних форм інтернаціоналізації екстерналій, в еволюційній – введення в об'єкт інституціонального дослідження форм поведінки інституційних суб'єктів на організаційному рівні та його підрівнях. У технологічній парадигмі відокремлюють вивчення технологічних і еволюційних змінень. Застосування комплексного інституціонального підходу, в якому враховуються зазначені вище типові риси, характерні для кожного з напрямів, дозволить глибше досліджувати сучасні інституційні процеси у країнах перехідної економіки. Використання ж інструментарію інституціональної теорії сприятиме активізації інституційних перетворень у перехідній економіці.

Сучасні представники інституціоналізму виділяють два основних методологічних уроки з поглибленого пізнання інституціональної теорії. По-перше, інституціональна онтологія є суб'єктивною, її слід вивчати з позицій окремо взятої особи. Інституційні факти існують для переконань учасників, а не для забезпечення адекватного функціонального або біхевіористського аналізу. Індивіду слід відчувати себе в інституційному середовищі для того, щоб його досягнути. По-друге, суспільство має логічну будову, і теорія пізнання вказаного феномена має містити логічний аналіз його структури.

Зупинимось детальніше на підході, запропонованому В. Скот том, згідно з яким інститути розглядаються як багатопланові структури тривалого використання, що містять інституційні елементи, соціальну діяльність і матеріальні ресурси [3]. При цьому автор зосереджує увагу на аналізі суті трьох інституційних елементів: регулювальної системи, нормативної системи, культурно-пізнавальної системи. Він відокремлює такі інституціональні напрями: нова інституціональна економіка, економічна історія, традиційна інституціональна соціологія, неоінституціональна соціологія і еволюційна економіка. Незважаючи на неординарність запропонованого В. Скоттом підходу, здаються недостатньо обґрунтованими відокремлення різних рівнів дослідження інститутів.

При переході до ринкової економіки країни стикаються з необхідністю проведення економічних перетворень у традиційних сферах діяльності, подолання викривлень, що залишилися від колишнього режиму, ухвалення нових загальновизнаних норм і процедур, створення нових інститутів. Ефективному функціонуванню інститутів у країнах з перехідною економікою перешкоджає відхід частини економічних суб'єктів у тіньовий бізнес, «спливання мозгів» в індустріально розвинені країни, переважання короткострокових інвестицій над довгостроковими, перевага зберігання капіталу в зарубіжній валюті, відплив капіталу за кордон, приплив іноземного капіталу в невеликому обсязі.

Організація й розвиток системи нових інститутів спрямовані на зменшення чинника невизначеності, досягнення компромісу щодо різних інтересів усіх суб'єктів суспільства. Водночас не всі індивіди беруть активну участь у розробленні та створенні інститутів, дотримуються правил поведінки, визначених законодавчо. Слід зазначити, що не завжди інституційні змінення приводять до формування ефективних інститутів. Зокрема, нерідко у процесі виникнення інститутів спостерігалася протилежна тенденція, пов'язана із зростанням рівня трансакційних витрат і перетворенням інститутів із зростаючою граничною віддачею на менш ефективні інститути із спадною граничною віддачею. Відтворення неефективних інститутів може бути подолано у процесі еволюції суспільства і у процесі навчання акторів, які є представниками того населення, для блага якого задумані всі реформи.

Інституційне закріплення функціональних зв'язків між економічними суб'єктами визначає межі доступу до певного масиву ресурсів у суспільстві. Успішність трансформаційного процесу залежить від того, які зв'язки переважатимуть і значення яких знижуватиметься й нівелюватиметься.

Відзначаючи, що демократизація не є єдиною умовою успішної побудови демократії, М. Кастаньєра пише: «Розв'язання цієї задачі потребує додержання законності, створення реальних прав власності, забезпечення виконання контрактів та ін. Навпаки, швидка демократизація і проведення реформ за відсутності «влади закону» веде до інституційного колапсу, що посилює інституційний спад і перешкоджає господарському поживленню». Функціонування системи інститутів пов'язано зі створенням мережі конкурентоспроможних

інститутів. Завдяки становленню інститутів ринкової економіки граничні та середні політичні витрати скорочуватимуться. Інституційна система, що створюється, прагнучиме досягнення рівноваги між граничними соціальними вигодами й граничними соціальними витратами. Формування інститутів безпосередньо пов'язано з додатковими витратами на проведення інституційних реформ. У разі неефективного функціонування системи інститутів і виникнення дефіциту держава буде змушена субсидувати витрати за рахунок додаткового фінансування.

Постійне виникнення й розв'язання суперечностей є основою для переходу системи від одного рівня розвитку до іншого, якісно нового. Головними елементами суперечностей є: принципова невизначеність вибору між альтернативними напрямками подальшого розвитку, збереження позаекономічних (владних) методів управління, високий рівень соціально-економічних витрат ринкової трансформації, велика питома вага у ВВП результатів діяльності кримінального тіньового сектора, відсутність державної політики, що визначає пріоритети інституційного оформлення відносин між економічними суб'єктами. Інституційні процеси є суперечливими й несистемними. Економіка, що трансформується, характеризується неоднорідністю, має ознаки, властиві перехідній системі.

Інститути соціального партнерства, організації, що координують і регулюють різноспрямовані інтереси соціальних груп у суспільстві, опосередковують відносини розподілу в рамках відтворювального циклу, не є розвинутими у країнах з перехідною економікою.

Використання комплексного інституціонального підходу, який би враховував характерні риси кожного з розглянутих інституціональних напрямів, буде спрямовано на прискорення здійснення інституційних реформ у країнах з перехідною економікою. Розподіл інститутів на зовнішні й внутрішні розширює рамки дослідження і пізнання перехідних процесів. Ясність, стабільність правил у суспільстві, забезпечення їх гнучкості та змінення в разі інновацій сприятиме отриманню максимальної вигоди від наявності інститутів.

За словами О. Л. Яременко, можна визначити чотири основних етапи інституціональної трансформації фундаментального типу [16].

Перший етап – це етап безструктурної діяльності, який характеризується тим, що соціальна маса в момент катастрофи даремно

витрачає енергетичний запас в мітинговій стихії, в зруйнуванні всього, що вважається нежиттєздатним.

Другий етап – виникнення нових видів діяльності, яких потребує ринкова економіка. Для цього етапу є характерним стан «негативної свободи» для всіх бажаючих отримувати доходи новими способами. Тут мало обмежень, заборон, але мало й реального професіоналізму.

Третій етап можна назвати етапом формалізації й бюрократизації. Повна свобода замінюється жорсткою регламентацією чиновництва.

Четвертий етап – це етап створення зрілих інституційних форм, що зможуть обмежити бюрократичне втручання в свою діяльність завдяки високому професіоналізму та власним традиціям, правилам й обмеженням як формальним, так і неформальним, що не підпадають під прямий бюрократичний контроль. Цей етап є найдовшим і найважчим.

Україна зараз знаходиться на третьому етапі. Реформування економіки передбачає:

- перебудову органів державного управління економікою;
- змінення в структурі економіки;
- роздержавлення економіки;
- формування нової інституціональної системи.

Основні напрями проведення інституційної реформи передбачають зміцнення законності, надання й забезпечення гарантій реальних прав власності, дотримання й виконання контрактів, норм і правил у суспільстві, розвиток неформальних правил, якісне вдосконалення функціонуючих інститутів, створення інститутів соціального партнерства, організацій, що координують і регулюють інтереси соціальних груп суспільства.

Слід зазначити стратегічні напрями інституціонального розвитку в Україні:

- випереджальний розвиток загальних інститутів ринку і правової держави;
- підвищення загального рівня транспарентності механізмів господарювання, привласнення та реалізація власності й влади, створення інституційних умов для залучення населення в процес інвестування шляхом більш широкого доступу до участі в акціонерних товариствах та інших корпоративних структурах через фінансові ринки;

- професіоналізація ринкової, соціальної й державної діяльності, стимулювання розвитку недержавних інститутів;
- розвиток цілісного інфраструктурного комплексу, інституційний аналіз і проектування створення системи соціологічного вивчення уявлень різних верств населення про основні правила, норми й цінності, що є найбільш глибокими інституційними основами поведінки людей; врахування цієї інформації в інституційному будівництві, складовою частиною якої має стати підсистема аналізу й прогнозування інституційних механізмів і наслідків будь-яких істотних змінень в історії. Взаємодія інститутів ринкової економіки і соціального економічного розвитку відбувається завдяки приватній власності, конкуренції, вільному ціноутворенню.

У ХХ ст. склалися інститути соціального захисту населення. Їх метою було зниження впливу наслідків безробіття й зменшення злиденності, забезпечення населення доступною медичною допомогою, освітою. Це сприяло консолідації суспільства, зниженню внутрішніх протиріч і конфліктів, що перешкоджали соціальному і економічному розвитку. В цей час зростала роль держави, її бюджету, державних інститутів.

Слід зазначити, що позитивні функції інститутів у багатьох розвинутих країнах не забезпечили ефективної діяльності таких інститутів у країнах-імпортерах, навпаки, зросли інституціональні витрати й практично не збільшилась ефективність економіки. Важливим чинником стали управлінські, політичні й інші рішення, що зробило їх об'єктом купівлі-продажу, а це є економічною і інституціональною основою корупції. Оскільки наявні інститути не відповідають рівню економічного й соціального розвитку підприємництва, розвивається тіньова економіка.

5.2. Інституційні чинники розвитку національної економіки

Стабільний економічний розвиток національної економіки залежить від трьох основних чинників:

- технологічного рівня (рівня інноваційної активності й ступеня розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій);

- стану суспільних інститутів (законотворчої бази, боротьби з конкуренцією);
- стану макроекономічного середовища (макроекономічної стабільності, кредитного рейтингу країни, витрат уряду).

При цьому важливу роль відіграють чинники інноваційного розвитку країни, серед яких – мотивація й бажання інновацій, техніко-економічна трансформація виробництва, характер і структура ринку.

Модифікації соціальних цінностей (тобто змінення ідеологій) є одним з головних чинників інституціональних змін. Успішні інституціональні зміни означають як виникнення нових інститутів, так і трансформацію старих, передбачають наявність відповідного інституціонального підґрунтя, яке можна трактувати як готовність суспільства до ухвали й використання відповідних інститутів.

Формування інституціонального середовища розвинутого ринкового господарства означає змінення системи соціальних цінностей і, в першу чергу, спонукальних мотивів поведінки частини суспільства. В ринковій трансформації це означає змінення мотиву споживання на мотив отримання прибутку.

Ключовими характеристиками ринкової системи є пріоритет приватної власності як основи господарської діяльності й координація економічної діяльності за допомогою механізму конкуренції й ринкових цін. Саме ці інститути, як вважають економісти, забезпечують створення умов для реалізації економічної свободи людини, яка, в свою чергу, неминуче приведе до зростання багатства й процвітання країни.

У соціально-економічних системах перехідного типу визначальним чинником інституційних змін є чинник випадковості й невизначеності інституційного вибору. Для розуміння всієї складності процесів, що відбуваються в моменти інституційного вибору, досить формально визначити вигляд його функції:

$$V = F(X, Y, R, W, S),$$

де V – інституційний вибір в умовах невизначеності й випадковості; X – кількість чинників, що підпадають під вплив суб'єктів інституційних змін; Y – кількість чинників, які не можна регулювати (неформальні й випадкові реакції економічних агентів, непередбачені обставини); R – кількість можливих зовнішніх чинників, що впли-

вають на інституційний вибір; W – кількість можливих внутрішніх чинників, що впливають на інституційний вибір; S – кількість можливих альтернатив, що виникають у процесі нелінійної взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Таким чином, F як функція інституційного вибору визначається безліччю можливих альтернатив, але лише частина з них підпадає під свідомий вплив суб'єктів інституційного вибору.

У табл. 5.2 наведено чотири основні групи чинників, що визначають складність і нелінійність інституційного вибору в умовах зростаючої невизначеності й неврівноваженості розвитку соціально-економічних систем, що трансформуються. Слід звернути увагу, що крім чинників зовнішнього й внутрішнього середовища функціонування інституційних систем великий вплив на нелінійність інституційного вибору справляють мотивація суб'єктів інституційних змін, а також ступінь їхньої інформованості про наявні альтернативи. Значна кількість чинників (див. табл. 5.2) та різні їхні поєднання й визначають існування інституційних систем економіки, що трансформуються в точках біфуркації, особливо у критичні моменти історії.

Вибір конкретного сценарію проведення інституційних змін залежить від оцінювання результатів кожної з можливих альтернатив і визначається ступенем взаємодії господарських суб'єктів (організацій), індивідів і держави, а також величиною одержуваних синергетичних ефектів. Вибір механізмів інституційних змін залежить і від існуючого у країні конституційного ладу.

Змінення системи майбутніх очікувань економічних агентів, відсутність досвіду регулювання економіки в умовах становлення ринку, непослідовне й часто поверхнєве здійснення необхідних перетворень, неукорінення традицій законслухняної поведінки, ідеологічний розкол суспільства, незрілість національної еліти – ці й інші чинники також зумовлюють біфуркаційні механізми інституційних змін соціально-економічних систем, що трансформуються. Тому при аналізі інституційних змін у таких системах «треба бути готовим до нелінійної динаміки. До ймовірностей замість причинно-наслідкових траєкторій. До ситуацій наростання хаосу й втрати пріоритету економіки над політикою в подоланні таких ситуацій. До руху від нерівноваги до рівноваги, до поєднання рівноваги й деградації, до дисипативного характеру нових структур та інститутів, що долають деградацію.

Тобто потрібне освоєння економічної синергетики як нового бачення можливостей ринкової трансформації».

У соціально-економічних системах, що трансформуються, суспільство й усі його підсистеми знаходяться у стані невизначеності. Проте це невизначеність іншого типу, ніж в економічно розвинених країнах. Такий тип можна було б назвати перехідним типом невизначеності, що відображає неповноту ринкових відносин [17].

Таблиця 5.2

Чинники, що зумовлюють невизначеність інституційного вибору

Основні групи чинників	Зміст основних груп чинників
Зовнішнє середовище	Стан економіки країни й ступінь її інтегрованості у світову економіку та міжнародні економічні інститути; обсяг інституційних інвестицій; характер інституційних бар'єрів; механізми виникнення інституційних інновацій; характер політичної системи; співвідношення політичних сил і партій
Внутрішнє середовище	Вплив груп спеціальних інтересів; ступінь впливу інституційних новаторів; змінення в поведінці індивідів; ступінь активності організацій та їхня здатність відстоювати свої інтереси; діючий порядок змінення інститутів; активи й інструменти мегалідерів; стратегії учасників інституційних змін; ступінь відповідності нового інституту соціально-культурному середовищу; кількість учасників, зацікавлених в інституційних інноваціях
Мотивація суб'єктів інституційних змін	Очікувані вигоди (зростаюча віддача) від граничних інституційних змін; цінність (значущість) створюваних інститутів щодо відповідності економічним інтересам; очікувані витрати, спрямовані на змінення інституційних норм; витрати на моніторинг і впровадження нових інститутів; легітимність впроваджуваних норм

Поінформованість про альтернативи	Доступність інформації про наявні альтернативні норми й правила; інформація про переваги впроваджуваних інститутів; рівень моніторингу результатів уведення нового інституту; ступінь конфліктності у процесі введення нового інституту; можливості адаптації нової норми до існуючого інституційного середовища
-----------------------------------	--

Процес інституційних змін у пострадянських державах має складну соціально-економічну, культурно-історичну, ментальну, соціально-психологічну, соціологічну, природно-географічну, геополітичну, тобто нелінійну природу. У процесі виникнення інститутів у перехідних системах формування, зберігання й реалізація інформації, яку вони несуть, відбувається на основі нелінійної взаємодії цих систем з нестійким економічним, політичним і соціальним середовищем. Тому вирішального значення набуває той факт, що в ситуації, коли найнезначніші змінення у зовнішньому або внутрішньому середовищі можуть мати істотні наслідки.

Наявність інститутів ще не гарантує їхнього ефективного функціонування. Що ж розуміють під ефективними інститутами? Якщо акцентувати увагу на координаційності природи інститутів, то практично всі вони є ефективними тому, що сприяють зниженню невизначеності, полегшують процес людських взаємовідносин. Однак це не означає, що вони забезпечують ефективне функціонування економічної системи. Тому всі інститути можна поділити на три групи [1]:

- такі, що підвищують ефективність економічної системи;
- нейтральні;
- ті, які знижують ефективність економічної системи.

Однак слід зазначити, що одні й ті ж інститути можуть як позитивно, так і негативно впливати на розвиток економіки. Так, обмеження конкуренції розглядається як один із засобів підвищення ефективності за рахунок зниження трансакційних витрат шляхом договірних зобов'язань сторін, в той же час в результаті домовленості ціни втрачають свою основну роль регулятора між попитом і пропозицією.

У рамках неінституціонального аналізу ефективними вважаються інститути, що сприяють максимізації суспільного багатства; до них відносяться базові інститути ринкової системи господарства.

На жаль, в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли введення формальних ринкових інститутів супроводжується зниженням ефективності економічної системи.

Запозичені інститути та образ мислення є консервативним чинником. Тому інституціональні зміни можуть складатися тільки з адаптацій в межах допущених можливостей до комплексу правил, норм і примушень, які створюють інституціональну систему. Швидкість переходу як до ринкової, так і до будь-якої іншої соціально-економічної системи залежить від здатності людей переробляти, передавати й засвоювати нову інформацію, а вона обмежена вантажем нагромадженого попередніми поколіннями досвіду сприйняття інформації, або інституціональними складовими.

Контрольні запитання й завдання

1. У чому полягають причини й механізми інституціональних змін в економіці?
2. Які існують чинники інституціональних змін в економіці?
3. У чому полягають проблеми трансформації централізованої системи господарства в ринкову?
4. Виберіть правильне визначення категорій

1	Інституціональна економіка	А	Процес змінення периферійних правил та їх поступове перетворення на правила вищого порядку; змінення, яке визначається ступенем розвитку інститутів і виявляється в загальних зміннях функціонуючих норм, правил та інститутів; змінення, яке характеризує використання норм і правил поведінки економічних суб'єктів та їх адаптацію до існуючих умов; змінення, яке супроводжується створенням інститутів, виробленням і використанням нових норм, правил у суспільстві
2	Зовнішні інститути	Б	Поведінка економічного агента, інституту (установи) згідно зі стандартним зразком; форми й способи їх економічної координації
3	Внутрішні інститути	В	Організації, що координують і регулюють різноспрямовані інтереси соціальних груп у суспільстві, опосередковують відносини розподілу в межах відтвореного циклу, не розвинуті у країнах з перехідною економікою

Інституціональні чинники розвитку національної економіки

4	Інституціональні чинники	Г	Вивчення механізму індивідуального вибору економічних агентів, методів, за допомогою яких у ньому могли б бути використані різні набори інституційних обмежувачів
5	Інституційна реформа	Д	Система технологічних, макроекономічних та інших факторів, які можуть впливати на процес трансформації національної економіки
6	Інституційний порядок	Е	Інститути, які визначають сукупність правил і механізмів, координують форми поведінки людей у суспільстві
7	Інститути соціального партнерства	Ж	Інститути, які характеризують норми, правила взаємодії із зовнішнім середовищем, визначають форми взаємовідносин держав

Тести для самоперевірки знань

1. Який з варіантів правильно відображає систему інституційних чинників розвитку національної економіки?

- а) інститути права;
- б) інститути управління;
- в) інститути власності;
- г) усі варіанти вірні.

2. Інститути права в системі національної економіки це:

- а) право як найвищій вартості людини;
- б) нормативні акти, затверджені законодавчим органом;
- в) систему правоохоронних органів;
- г) правильні відповіді у пунктах а і б.

3. До якої групи інститутів управління відносять інститути, що забезпечують територіальну цілісність і суверенітет країни?

- а) законодавчої влади;
- б) законогартії влади;
- в) господарської влади;
- г) правоохоронної влади.

4. До якої групи інститутів управління відносять інститути, що забезпечують регулювання економіки?

- а) законодавчої влади;
- б) законогартії влади;

в) господарської влади;

г) правоохоронної влади.

5. З якою метою здійснюють приватизацію капіталу (активів)?

а) формування реального власника;

б) створення конкурентного середовища;

в) наповнення ринку продукцією;

г) усі відповіді правильні.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

6.1. Суть, види й функції ринкової інфраструктури

Ринкова інфраструктура національної економіки – це система організаційно-правових інститутів для підтримки розвитку ринкових відносин господарських суб'єктів.

Основні елементи ринкової інфраструктури: біржі, банки, аукціони, посередницькі фірми й товариства, рекламні агентства, страхові компанії, торгові палати, консалтингові і аудиторські фірми, громадські, громадсько-державні й інвестиційні фонди.

Особливу роль слід приділити фінансовій інфраструктурі, яку можна розглядати в двох вимірах. По-перше, враховуючи забезпечувальну роль фінансів в економіці, тобто як одну з вихідних, основоположних і домінуючих складових економічної інфраструктури, по-друге – як сукупність різних елементів, що забезпечують функціонування фінансів як суспільного інституту, в організаційному й інструментальному значеннях.

Організаційна фінансова інфраструктура являє собою сукупність відповідних структур, що забезпечують функціонування фінансів й управління ними. Вона містить три складові: управлінську, інституційну і обслуговуючу. Управлінська фінансова інфраструктура являє собою сукупність фінансових органів, які виконують функції оперативного управління у сфері державних фінансів і регулюючої діяльності щодо інституцій фінансового й страхового ринків, ринку фінансових послуг, а також фінансових служб галузевих міністерств, відомств, підприємств, організацій і установ. Інституціональна фінансова інфраструктура – це сукупність фінансових інституцій, які функціонують на фінансовому ринку й ринку фінансових послуг, виконуючи функції мобілізації, переміщення й інвестування грошових ресурсів. Обслуговуюча фінансова інфраструктура містить суб'єкти, одні з яких виконують функції організаційних посередників на фі-

нансовому ринку (біржі, брокерські й дилерські контори), інші – допоміжні функції на ринку цінних паперів (реєстратори, депозитарії, клірингові центри). До неї належать також юридичні особи, які, не будучи фінансовими за змістом своєї діяльності, надають послуги різним суб'єктам у сфері фінансових відносин (аудиторські й консалтингові фірми, інформаційні, рейтингові й аналітичні агенції, ріелтерські контори, бюро кредитних історій).

Суб'єкти організаційної фінансової інфраструктури виконують свої функції, використовуючи сукупність різноманітних фінансових інструментів, тобто формують її інструментальне наповнення. Результативність й ефективність іншої діяльності багато в чому залежать від дієвості, надійності, непередбаченості й керованості використання цих інструментів. Фінансовий інструментарій постійно розвивається у сферах удосконалення діючих інструментів і запровадження нових їх видів. Фінансовий інжиніринг як розроблення й використання нових фінансових інструментів є одним з головних напрямів розвитку фінансів, тому державні органи й фінансові інституції приділяють йому велику увагу.

До інституціональної інфраструктури належать суб'єкти підприємництва, що формують фінансовий сектор економіки, комерційні банки й небанківські кредитні установи, страхові компанії й недержавні пенсійні фонди, факторингові й лізингові компанії, інститути спільного інвестування й компанії з управління активами.

В Україні управлінська фінансова інфраструктура представлена державними фінансовими органами (Міністерством фінансів, Державною податковою адміністрацією, Державним казначейством, Рахунковою палатлою, Державним департаментом з фінансового моніторингу), органами управління Пенсійним фондом і фондами соціального страхування, а також органами, що виконують регулюючу функцію (Державною комісією з цінних паперів і фондового ринку, Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг). Особливе місце в організаційній фінансовій інфраструктурі належить Національному банку. З одного боку, це державний регулятор у банківській системі й за такими функціями він має бути віднесений до управлінської фінансової інфраструктури, а з іншого боку, банк є фінансовою інституцією й функціонує на відмінних від комерційних банків засадах. Тому він більше належить до інституційної інфраструктури, хоч і не є складовою фінансового сектору економіки .

У складі інституціональної фінансової інфраструктури можна виділити три сегменти: страховий, кредитні ринки й ринок цінних паперів (фондовий ринок). Усі вони об'єднані спільним полем взаємовідносин (фінансовим сектором економіки), хоч мають різну специфіку й напрямок діяльності.

Складові ринкової інфраструктури національної економіки виконують такі функції:

- ◆ організують оформлення ринкових відносин і діяльності суб'єктів господарювання;
- ◆ полегшують учасникам ринкових відносин реалізацію світових економічних інтересів;
- ◆ виконують спеціалізацію різних об'єктів економіки й підвищують оперативність їхньої роботи на основі розвитку організаційних форм ринкових відносин;
- ◆ полегшують форми юридичного і економічного контролю за підприємницькою діяльністю через моніторингові організації.

6.2. Фінансова система та фінансова політика в Україні

Фінансові й грошово-кредитні інструменти є найвідомішими й найпоширенішими регуляторами ринкової економіки.

Фінансова система національної економіки – це сукупність фінансових відносин при формуванні, розподілі й використанні коштів.

Система фінансових відносин містить такі ланки:

- ◆ бюджети різних рівнів;
- ◆ фонди соціального, майнового і особистого страхування;
- ◆ валютні резерви держави;
- ◆ грошові фонди підприємств, організацій, фірм;
- ◆ інші спеціальні грошові фонди.

Через фінансовий механізм держава створює фонди коштів (максимальні, мінімальні, зовнішні, внутрішні), які використовуються для реалізації різних функцій держави в економічній, соціальній і політичній сферах. Найпоширенішим принципом побудови фінансової системи в сучасних умовах є фіскальний (тобто в інтересах скарбниці). Він припускає таке:

1. Економічну самостійність і чітке розмежування функцій між окремими ланками фінансової системи, тобто уряд фінансує виконання завдань загальнодержавного значення (оборона, космос, зовнішньоекономічна діяльність), місцеві органи – розвиток шкіл, комунальних установ. Місцеві бюджети зі своїми доходами й витратами не входять до державного бюджету.

2. Формування бюджету здійснюється на нормативній основі.

3. Взаємодія бюджетів різних рівнів усередині держави будується на основі угод.

4. Дохідна частина бюджетів формується в основному за рахунок податків. У такий спосіб за допомогою фінансової системи відтворюються всі процеси перерозподілу суспільного продукту й національного доходу.

Кошти фінансової системи виконують ряд функцій, насамперед три основні класичні функції.

Перша функція – аллокація ресурсів. Ця функція пов'язана з наданням суспільству певних благ з боку держави, які не може надати приватний сектор (внутрішня й зовнішня безпека, створення транспортної мережі: дорог, освітлення; будівництво міських інженерних комунікацій: водопроводу, каналізації). Надання таких благ припускає, що частину наявних виробничих ресурсів буде витрачено інакше, ніж це було б зроблене приватним сектором, тобто буде здійснено аллокацію ресурсів.

Друга функція – перерозподіл доходів, що припускає коректування розподілу доходів і майна для досягнення більшої соціальної справедливості.

Перерозподіл доходів ґрунтується на двох основних правилах:

- особи, що мають підвищений дохід, вносять у фонд суспільства більшу за своїми розмірами частку, яка використовується державою на суспільну допомогу;
- особи з низькими доходами одержують від держави більше, ніж вкладають у загальний фінансовий фонд.

Третя функція – стабілізація економіки – здійснюється шляхом економічної політики, спрямованої на забезпечення високої зайнятості, стабільності цін, постійного й розмірного економічного зростання.

Крім цих функцій фінансова система також виконує більш вузькі, або традиційні функції. До них відносять такі:

Функціонування інфраструктури національного ринку

- акумулюючу, що складається з концентрації засобів у бюджетах і позабюджетних фондах і створення матеріальної бази держави;
- регулюючу, за допомогою якої встановлюється величина плати за кредити, розмір резервів банків;
- розподільчу, що реалізується шляхом формування й використання коштів через відповідні фонди цільового призначення: держбюджет, фонд соцстраху, фонди підприємців, соціальні фонди (пенсійний);
- контрольну, яка забезпечує правильність стягнення податків, відсотків та їх використання за призначенням.

Заходи держави з мобілізації фінансових ресурсів, їхнього розподілу й використання на основі фінансового законодавства становлять фінансову політику, яка розглядається як об'єктивний і суб'єктивний процеси й регулюється державою.

Об'єктивність фінансової політики полягає в тому, що вона будується відповідно до вимог економічних закономірностей. Успіх її реалізації багато в чому залежить від виявлення й пізнання цих закономірностей. Об'єктивні моменти фінансової політики є базою при побудові фінансового законодавства. Разом з тим політика, в тому числі й фінансова, завжди є суб'єктивною, тому що реалізується людьми, їхніми волею й зусиллями.

Проведена фінансова політика обумовлена станом економіки держави.

Так, в умовах кризи фінансова політика, з одного боку, спрямована на припинення спаду виробництва, стимулювання його розвитку, концентрацію фінансових ресурсів для їх вкладення в пріоритетні галузі економіки (відновлення основного капіталу), а з іншого – на стримування соціальних програм, скорочення витрат на оборону.

При досягненні стійкого розвитку змінюється й фінансова політика, тут вона вже має бути спрямована на підтримку стійкого загальноекономічного розвитку і економічного зростання.

Суб'єктами (або носіями) фінансових відносин є:

- держава;
- підприємства, різні об'єднання і організації;
- окремі громадяни.

Тому ці стосунки складаються у вигляді певних груп відносин:

- перша група – між державою й підприємствами, вона охоплює систему платежів у державний бюджет і різні фонди державних організацій;
- друга – між підприємствами, що мають взаємні платіжні зобов'язання на основі договорів;
- третя – між підприємствами й банками, це відносини щодо одержання, використання й повернення кредиту;
- четверта – між підприємством і його структурними підрозділами;
- п'ята – між державою й громадськими організаціями;
- шоста – між державою й населенням з приводу сплати податків, одержання трансферних платежів, випуску позик, лотерей.

Фінансова політика, що проводиться державою, й відповідні їй фінансові відносини між суб'єктами господарювання створюють умови для проведення грошово-кредитної політики держави, яка полягає в такому:

- регулюванні величини грошової маси;
- управлінні кредитуванням, платою за користування кредитами, безготівковими розрахунками, фінансовим ринком;
- зміцненні національної валюти.

Реалізація грошової політики здійснюється безпосередньо банківською системою національної економіки країни, яка складається з трьох ланок: центрального банку, в Україні це Національний банк України (НБУ); комерційних банків; спеціалізованих кредитно-фінансових установ.

Найважливішим знаряддям регулювання національної економіки є центральний банк, він же є основною ланкою всієї банківської системи.

На відміну від інших банківських інститутів прибутковість не є основною метою діяльності центрального банку.

Основними цілями НБУ є:

- ◆ створення нормальних умов для ефективного функціонування всіх суб'єктів економіки;
- ◆ захист і забезпечення стабільності гривні;
- ◆ розвиток і зміцнення банківської системи;
- ◆ забезпечення ефективних розрахунків між суб'єктами національної економіки.

Особливе місце НБУ визначається функціями, які він має виконувати, а саме:

- розробляти й проводити разом з урядом ефективну кредитно-грошову політику;
- виконувати міжбанківські розрахунки, у тому числі й у міжнародних відносинах;
- здійснювати грошову емісію й контроль за грошовим обігом;
- зберігати резервний фонд інших кредитних установ, головним чином комерційних банків;
- регулювати й контролювати діяльність комерційних банків й інших кредитних організацій;
- здійснювати валютне регулювання й забезпечувати конвертованість національної валюти;
- зберігати й регулювати державний золотовалютний резерв;
- здійснювати керування державним боргом.

НБУ – це автономний державний інститут, що підпорядковується вищому законодавчому органу України, тобто Верховній Раді, й працює відповідно до власного уставу.

Національний банк України разом з Міністерством фінансів розробляє «правила гри», тобто нормативно-правові акти діяльності комерційних банків і кредитно-фінансових установ, видає їм ліцензії на ведення банківської діяльності й має право позбавляти їх цих ліцензій.

Сьогодні в Україні близько 200 комерційних (універсальних і спеціалізованих) банків. Вони здійснюють взаєморозрахунки своїх клієнтів; акумулюють тимчасово вільні кошти й надають кредити; проводять операції з випуску й розміщення цінних паперів.

До кредитно-фінансових установ відносять: інвестиційні й інноваційні фонди, кредитні союзи, страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди. Їхня особливість полягає в тому, що вони обслуговують певні групи, типи клієнтури, роблять одну – дві послуги.

Відповідно до закону «Про Національний банк України» основними економічними засобами й методами грошово-кредитної політики є:

1. Регулювання обсягу грошової маси за допомогою визначення й додержання норм обов'язкових резервів комерційних банків і фінансово-кредитних установ.

Відповідно до закону комерційні банки частину своїх коштів зобов'язані зберігати у вигляді резерву в Національному банку України, який визначає розмір цього резерву. При зменшенні його величини збільшується можливість комерційних банків розміщувати гроші серед своїх клієнтів, і грошова маса в країні зростає і, навпаки, зі збільшенням резерву пропозиція грошей зменшується, рівень відсотків піднімається, гроші стають «дорожче».

Ця політика Національного банку є найбільш надійним інструментом грошово-кредитного регулювання. Вона застосовується як засіб швидкого обмеження або поширення кредитної маси в країні.

2. Процентна політика. Підвищення або зниження відсоткової ставки НБУ обумовлює адекватні дії комерційних банків (якщо НБУ підвищує відсоткову ставку, то комерційні банки підвищують відсоткову ставку своїм клієнтам). У такий спосіб проводячи політику «дешевих» або «дорогих» грошей, НБУ стимулює або призупиняє ділову активність.

3. Операції із цінними паперами на відкритому ринку. Коли НБУ продає цінні папери, то він отримує грошові кошти й кількість грошей в обігу падає, відсоток зростає й гроші знову стають «дорогими». Коли НБУ купує цінні папери, відсоток падає, тому що збільшується грошова маса, гроші «дешевшають».

6.3. Бюджетна система національної економіки

Якщо центральною ланкою банківської системи є Національний Банк, то центральною ланкою всієї фінансової системи є Державний бюджет (бюджет – «шкіряний гаманець» (фр.), «сумка для зберігання грошей»).

Бюджетна система країни – це сукупність державного й місцевого бюджетів (обласного, міського, районного).

Державний бюджет – це річний кошторис доходів і витрат держави.

Бюджет держави складається з двох частин – доходної й видаткової.

Перша частина забезпечує акумуляцію коштів через систему оподаткування.

Друга частина показує й характеризує витрати держави на таке:

- оборону (10 – 20 %);

Функціонування інфраструктури національного ринку

- соціальні заходи (освіту, охорону здоров'я, певні виплати (30–40 %);
- виробничо-господарські дотації підприємствам, субсидії сільському господарству, інфраструктурі (10–20 %);
- адміністративно-управлінські потреби (5–8 %);
- виплати державного боргу (7–10%) та ін.

Бюджет може бути профіцитним, коли доходи вище витрат, або дефіцитним, якщо витрати перевищують доходи.

Причини дефіциту держбюджету:

- скорочення надходжень податків;
- спад виробництва й зниження доходів підприємств і працівників;
- позапланове збільшення бюджетних витрат.

Заходи уряду для зменшення бюджетного дефіциту:

- зростання і розвиток виробництва, приватизація державної власності;
- конверсійні заходи у військово-промисловому комплексі;
- зниження витрат на управління державою і утримання армії;
- припинення дотацій збитковим підприємствам;
- згортання соціальних програм, зниження соціальних виплат й ін.;
- змінення тривалості активного періоду в життєдіяльності людини з 60 до 65 років.

Традиційними способами покриття бюджетного дефіциту є:

- жорсткість оподаткування, введення нових податків;
- випуск державних, обласних, міських і районних позик;
- емісія грошей;
- зовнішні валютні позики.

Якщо дефіцит держбюджету має тимчасовий характер і не перевищує 10% від суми доходів, то він вважається цілком допустимим. Дефіцит, який перевищує рівень 20%, є критичним.

Якщо в процесі виконання бюджету відбувається перевищення гранично встановленого рівня дефіциту, то вводиться механізм секвестування витрат (пропорційне зниження державних витрат за всіма статтями).

Наростання бюджетного дефіциту призводить до зростання державного боргу. **Державний борг** – це сума заборгованості країни іншим країнам або своїм громадянам, тобто це сума бюджетних дефіцитів.

Державний борг може бути внутрішнім і зовнішнім. Внутрішній – заборгованість уряду населенню своєї країни. Внутрішній борг має вигляд облігацій державної позики. Зовнішній – борг іноземним державам, організаціям, особам. Він має негативне значення, тому що країна віддає за рубіж свої цінності, цінні папери й перекладає вантаж боргу на наступні покоління.

6.4. Фіскальна політика держави

Сукупність фінансових заходів держави щодо регулювання бюджетних витрат і доходів з метою розв'язання відповідних задач соціально-економічного розвитку країни становить фіскальну політику.

Існують два види фіскальної політики: дискреційна й політика вмонтованої стабільності.

Дискреційна (одномоментна) фіскальна політика – це цілеспрямована маніпуляція витратами й доходами державного бюджету, яка здійснюється на основі спеціальних парламентських або урядових рішень. Суть дискреційної політики полягає у встановленні податкових нормативів (перш за все ставки оподаткування) і суми державних закупок. Вплив параметрів на економіку при цьому достатньо стабільний. Політика ж вмонтованої стабільності містить елементи мінливі, рухомі, які змінюються в процесі економічного розвитку.

Наприклад, одним з елементів цього механізму є система виплат з безробіття. В періоди економічних спадів відповідні суми автоматично зростають, тому що збільшується безробіття й при цьому виникає дефіцит державного бюджету. Подібне «вмикання» вмонтованих стабілізаторів автоматично притуплює коливання сукупного попиту в період спаду, стабілізуючи його на рівні, достатньому для підтримки виробництва.

Дискреційна політика й політика вмонтованої стабільності – це не дві різні політики, а дві взаємозв'язані сторони фіскальної політики. Так, установлення ставки оподаткування – це функція дискреційної політики, а конкретні суми податкових надходжень до державного бюджету у ході економічного циклу – це вмонтований стабілізатор. Наприклад, у періоди спадів знижуються податкові надходження (оскільки зменшуються доходи), що в свою чергу веде до бюджетно-

го дефіциту, фінансування якого в цьому випадку відповідним чином робить стимулюючий вплив, що й гальмує спад.

Завдяки своїй здатності автоматично змінювати величину фінансових надходжень до бюджету залежно від потреб стабілізації економіки податки одержали назву вмонтованих стабілізаторів. Іншими словами, **вмонтовані стабілізатори** – це **податки**, які можуть **автоматично**, без спеціальних державних рішень **змінювати відношення доходів до витрат** бюджету залежно від **потреб стабілізації економіки**.

Однак вплив вмонтованих стабілізаторів на ЧНП не є достатнім «гальмом» для подолання економічних коливань. Вони не усувають повністю ці коливання, а лише певною мірою обмежують їхню амплітуду.

В індустріально розвинутих країнах **стабілізаторами** є прогресивна система оподаткування, система державних трансфертів (у тому числі страхування безробіття) й система участі в прибутках.

Ступінь вмонтованої стабільності економіки залежить від величини циклічних бюджетних дефіцитів і надлишків, які виконують функції автоматичних «амортизаторів» коливань сукупного попиту.

Циклічний дефіцит (надлишок) – дефіцит (надлишок) державного бюджету, спричинений автоматичним скороченням (збільшенням) податкових надходжень і збільшенням (скороченням) державних трансфертів на фоні спаду (підйому) ділової активності (рис. 6.1). У фазі циклічного підйому $Y_2 > Y_0$, тому податкові відчислення автоматично зростають, а трансфертні платежі автоматично знижуються. В результаті збільшується бюджетний надлишок і інфляційний бум стримується.

У фазі циклічного спаду $Y_1 < Y_0$, тому податки автоматично падають, а трансферти зростають. Збільшується бюджетний дефіцит на фоні відносного зростання сукупного попиту і обсягу виробництва, що обмежує глибину падіння.

Величини циклічних дефіцитів і надлишків визначаються ступенем «крутизни» графіків податкової та бюджетної функцій. Кут нахилу податкової функції T визначається величиною граничної податкової ставки t , а кут нахилу функції державних витрат G – величиною, яка характеризує співвідношення змінення суми одержаного трансферту й змінення величини доходу. Відповідно, чим вище рі-

вень доходу, тим більше податок, що вноситься, й менше трансферт, що одержується від держави.

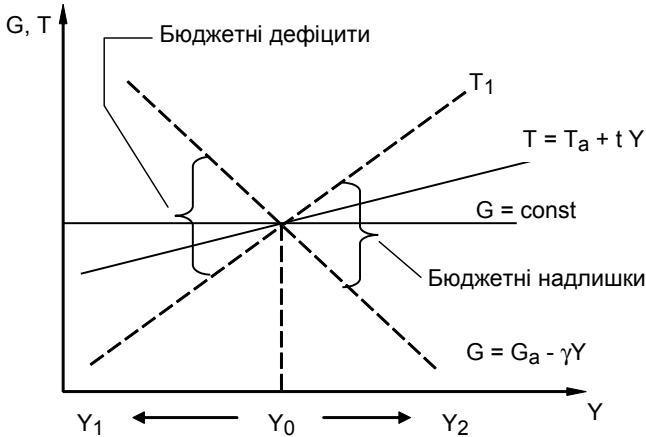

Рис. 6.1. Бюджетні дефіцити й надлишки

Навіть у тому випадку, коли всі державні витрати G спрощено подано як незмінні величини, незалежні від динаміки поточного доходу, ступінь вмонтованої стабільності економіки буде тим більшою, чим вище рівень податкових ставок t і крутіше лінія T. У положенні T₁ величина циклічних бюджетних дефіцитів і надлишків більша, ніж в положенні T, і тому вмонтовані стабілізатори істотніше впливають на зростання або зниження сукупного попиту.

Однак, оскільки за допомогою вмонтованих стабілізаторів не можна усунути причини циклічних коливань рівноважного ВВП навколо його потенційного рівня, а можна тільки обмежити розмах цих коливань, то на основі даних про циклічні бюджетні дефіцити й надлишки не можна оцінити ефективність заходів фіскальної політики. Таким чином, наявність циклічного незбалансованого бюджету не наближає економіку до стану повної зайнятості ресурсів, а може існувати при будь-якому рівні випуску продуктів. Тому вмонтовані стабілізатори економіки, як правило, поєднуються із заходами дискреційної фіскальної політики уряду, спрямованими на забезпечення повної зайнятості ресурсів. У результаті виникає структурний дефі-

цит (надлишок) державного бюджету – різниця між витратами (доходами) й доходами (витратами) бюджету за умов повної зайнятості. Циклічний дефіцит нерідко оцінюється як різниця між величинами бюджетного й структурного дефіцитів.

Податки є інструментом фіскальної політики держави. Розрізняють стимулюючу фіскальну політику, спрямовану на підтримання суспільного виробництва шляхом зменшення податків і збільшення державних видатків, і стимулюючу фіскальну політику, спрямовану на утримання зростання суспільного виробництва, зокрема через збільшення податків.

Мультиплікативний ефект від зниження податків слабкіший, ніж від збільшення державних витрат, які алгебрично відображаються в тому, що мультиплікатор витрат на одиницю більше податкового мультиплікатора. Це є наслідком більш сильного впливу державних витрат на величину доходу й споживання, ніж змінення податків, що є головним при виборі інструментів фіскальної політики. Якщо вона спрямована на розширення державного сектора економіки, то для того, щоб побороти циклічний спад, збільшуються державні витрати (це приводить до значного стимулюючого ефекту), а для утримання інфляційного підйому збільшуються податки (що є відносно «м'яким» обмежуючим заходом).

Якщо фіскальна політика спрямована на обмеження державного сектора, то в фазі циклічного спаду знижуються податки (що дає відносно невеликий стимулюючий ефект), а у фазі циклічного підйому знижуються державні витрати, що дозволяє відносно швидко понизити рівень інфляції.

Фіскальна політика є головним елементом кейнсіанської теорії макроекономічного регулювання. Згідно з нею об'єктом фіскальних заходів держави має бути сукупний попит. Впливаючи за допомогою державних закупок на сукупний попит, фіскальна політика залежно від фази економічного циклу стимулює або стримує економічний розвиток. Але економічна практика свідчить про те, що заходами фіскальної політики можна за допомогою податків впливати не лише на попит, а й на пропозицію (рис. 6.2).

Припустимо, що економіка набула тенденції до скорочення виробництва, збільшення безробіття, і тому держава має застосувати стимулюючу фіскальну політику. Згідно з цією політикою потрібно зменшити рівень податків.

Зменшення податків обумовить збільшення сукупного попиту, але це призведе до збільшення рівня цін, тобто до інфляції. Але зазначений варіант фінансової політики не обмежиться цими наслідками. Він вплине також на пропозицію. Зменшення податків підвищить рівень використання доходу особами й збільшить заощадження домогосподарств. Крім того, зменшення податків на прибуток підприємств збільшить прибутковість інвестицій і тим самим попит на них. Це підвищить норму нагромадження капіталу й створить матеріальну основу для економічного зростання. Водночас зменшення податків посилить мотивацію до праці, стимулюватиме розширення пропозиції на ринку праці. Це приведе до збільшення сукупної пропозиції, відбудеться зростання реального ЧНП, рівень цін знизиться, тобто виникне дефляція.

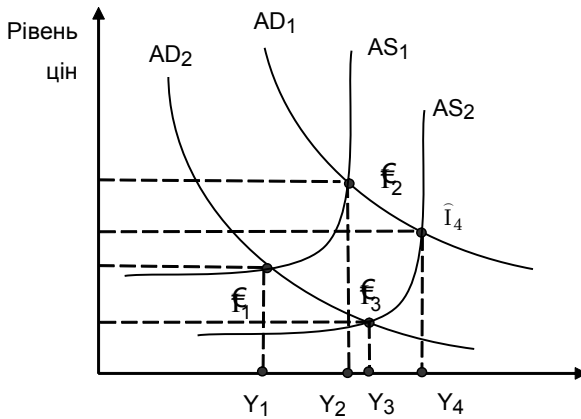

Рис. 6.2. Механізм фінансової політики

Американський економіст А. Лаффер зробив спробу обґрунтувати межу зниження рівня податків. Графічне вираження його думки про те, що нижчі ставки податків можуть не тільки не зменшувати, а навіть збільшувати податкові надходження, одержала назву кривої Лаффера (рис. 6.3). Однак слід зазначити, що крива Лаффера не дає змогу практично визначити той оптимальний рівень податкових ставок, що здатний забезпечити максимум податкових надходжень.

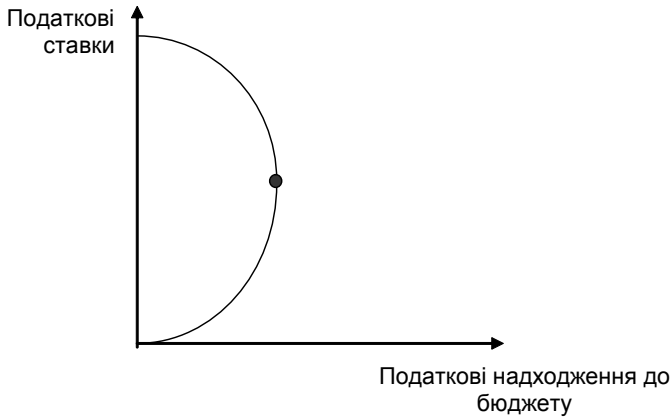

Рис. 6.3. Крива Лаффера

Податкова політика має забезпечити виконання двоєдиного завдання. З одного боку, це встановлення оптимальних податків, які не стримуватимуть розвиток підприємництва, з іншого – забезпечення надходження до бюджету коштів, достатніх для задоволення державних потреб. Основними принципами податкової політики є соціальна справедливість, однакова відповідальність перед законом, економічна ефективність, стабільність, гнучкість.

Податкове регулювання окрім формування та поповнення державних фінансових ресурсів дозволяє ефективно стимулювати економічне зростання і організувати перерозподіл доходів і корегування розподілу ресурсів (для стимулювання науково-технічного прогресу й здійснення структурних перетворень), а також підтримувати конкурентоспроможність вітчизняних виробників.

Основними недоліками податкової системи України є:

- низький рівень науково-теоретичного обґрунтування (відсутність єдиного податкового кодексу) й недосконалість механізмів практичного застосування;

- надмірна кількість податків та їхні високі ставки;

- переважання фіскальної функції податків.

Для усунення цих недоліків необхідно провести податкову реформу, що дозволить удосконалити податкову політику за рахунок виконання таких дій :

- зниження граничного рівня перерозподілу ВВП через державні фінанси;
- розширення бази оподаткування шляхом скасування податкових пільг;
- податкового стимулювання інноваційної діяльності підприємств.

Контрольні запитання й завдання

1. Які роль і місце ринкової інфраструктури в національній економіці?
2. У чому полягає характеристика елементів ринкової інфраструктури національної економіки?
3. Які існують шляхи розвитку ринкової інфраструктури в національній економіці?
4. У чому полягає бюджетна політика України?
5. У чому полягають податкова політика України, її проблеми й перспективи розвитку?
6. Які напрями фінансової політики визначено в Україні?
7. На які процеси господарського життя в Україні може впливати її фінансова система?
8. Виберіть правильне визначення категорій

1	Фінансова система національної економіки	А	Функція, яка здійснюється шляхом формування й використання коштів через відповідні фонди цільового призначення: держбюджет, фонд соцстраху, фонди підприємців, соціальні фонди (пенсійний)
2	Перерозподіл доходів	Б	Функція, яка здійснюється шляхом економічної політики, спрямованої на забезпечення високої зайнятості населення, стабільності цін, постійного й розмірного економічного зростання
3	Стабілізація економіки	В	Функція, яка забезпечує правильність стягнення податків, відсотків та їх використання за призначенням
4	Контрольна функція	Г	Функція, що полягає в концентрації засобів у бюджетах і в позабюджетних фондах і створенні матеріальної бази існування держави

Функціонування інфраструктури національного ринку

5	Розподільча функція	Д	Заходи держави з мобілізації фінансових ресурсів, їхнього розподілу й використання на основі фінансового законодавства
6	Регулююча функція	Е	Річний кошторис доходів і витрат держави
7	Акумуляуюча функція	Ж	Функція, яка встановлює величину плати за кредити, величину резервів банків
8	Фінансова політика держави	З	Сума заборгованості країни іншим державам або своїм громадянам, тобто сума бюджетних дефіцитів
9	Державний бюджет	И	Головний напрямок розвитку фінансів, який містить розробку й впровадження нових фінансових інструментів
10	Профіцитний бюджет	К	Сукупність фінансових відносин з формування, розподілу й використання коштів
11	Дефіцитний бюджет	Л	Функція, яка припускає коректування розподілу доходів і майна для досягнення більшої соціальної справедливості
12	Державний борг	М	Стан бюджету, при якому доходи вище витрат
13	Фінансовий інжиніринг	Н	Стан бюджету, при якому витрати перевищують доходи

Тести для самоперевірки знань

1. Емітент цінних паперів – це:

- а) особа, що зберігає цінні папери;
- б) особа, що випускає цінні папери;
- в) особа, що займається дилерською діяльністю;
- г) особа, що має право на брокерську діяльність.

2. Інвестор – це:

- а) особа, що випускає цінні папери;
- б) особа, що реєструє випуск цінних паперів;
- в) особа, що купує інвестиційні цінні папери;
- г) особа – депозитарій цінних паперів.

3. Емісія – це:

- а) придбання цінних паперів першими власниками;
- б) випуск цінних паперів та їх реалізація на первинному ринку;

- в) розрахунки за укладеними угодами щодо цінних паперів;
- г) реєстрація цінних паперів.

4. Вторинний ринок цінних паперів – це відносини, що складаються у таких випадках:

- а) у разі придбання інвестором цінних паперів;
- б) під час емісії цінних паперів;
- в) між емітентом і власником цінних паперів;
- г) у процесі обороту цінних паперів.

5. Пропозиція грошей збільшується, якщо:

- а) зростає норма резервування;
- б) збільшується відношення «готівка – депозити»;
- в) зростає грошова база;
- г) зменшується грошовий мультиплікатор.

6. Припустимо, що пропозиція грошей і рівень цін є незмінними.

Тоді у випадку збільшення рівня прибутку на грошовому ринку:

- а) збільшаться попит на гроші й ставка відсотка;
- б) зросте попит на гроші й знизиться ставка відсотка;
- в) знизиться попит на гроші, а ставка відсотка збільшиться;
- г) знизяться попит на гроші й ставка відсотка.

7. Якщо Центральний банк вирішує скоротити пропозицію грошей, він може:

- а) здійснити купівлю державних облігацій на відкритому ринку;
- б) зменшити дисконтну ставку;
- в) збільшити норму обов'язкових резервів;
- г) усе перелічене є правильним.

8. Резерви комерційних банків становлять 1 млрд грн. Депозити дорівнюють 4 млрд грн. Норма обов'язкових резервів становить 25%. У випадку, якщо Центральний банк вирішить знизити обов'язкову норму резервування до 20%, пропозиція грошей може збільшитися:

- а) на 0,8 млрд грн;
- б) на 1 млрд грн;
- в) на 0,2 млрд грн;
- г) на 0,4 млрд грн.

9. Коли Центральний банк вирішує скоротити пропозицію грошей, він може:

- а) купити державні облігації на відкритому ринку;
- б) зменшити облікову ставку;

- в) збільшити норму обов'язкових резервів;
- г) все перелічене є правильним.

Практичні завдання

1. Пропозиція грошей в економіці збільшилася на 60 млрд грн. Відомо, що збільшення грошової маси на 20 млрд грн знижує ставку відсотка на один відсотковий пункт, а кожний відсотковий пункт зниження ставки стимулює додаткові інвестиційні витрати, що дорівнюють 30 млрд грн. Мультиплікатор витрат становить 2,5. Як зміниться реальний ВВП?

2. Норма обов'язкових резервів дорівнює 0,1. Держбюджет зведе-но з дефіцитом, що становить 300 млрд грн. Уряд вирішив покрити дефіцит на 1/3 за рахунок грошової емісії, а на 2/3 за рахунок випуску облігацій. Як може змінитися пропозиція грошей, якщо Центральний банк викупить четверту частину випущених державою облігацій?

3. Припустимо, що норма обов'язкових резервів становить 0,15. Величина депозитів комерційного банку дорівнює 15000 млрд грн. Банк може видати позички обсягом не більше 12150 млрд грн. Визначіть надлишкові резерви банку у відсотках від депозитів.

4. Норма обов'язкових резервів дорівнює 0,2. Надлишкові резерви відсутні. Попит на готівку становить 50% від обсягу депозитів. Сума резервів дорівнює 80 млрд грн. Чому дорівнює пропозиція грошей?

5. Нехай попит на готівку становить 10% від суми депозитів. Норма резервування дорівнює 0,15. Якщо Центральний банк вирішує розширити пропозицію грошей на 330 млрд грн, наскільки йому слід збільшити (зменшити) грошову базу?

ДЕРЖАВНІСТЬ І ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

7.1. Суть, мета й методи державного регулювання національної економіки

Завдяки розвитку інституціональної теорії установилося розуміння того, що соціальна система не може бути зведена до економічної системи, так само, як до політики, культури або моралі. Визнання взаємозалежності різних сторін життєдіяльності суспільства веде до розуміння його системної природи. Виходячи з цього, слід розглядати механізм регулювання національної економіки як такий, що формується під впливом певного набору інституціональних чинників.

Суспільство зустрічається з рядом економічних проблем, які не можуть бути вирішені за допомогою економіки, тобто вирішення здійснюється виключно саморегулюванням.

Механізм регулювання національної економіки складається з певного співвідношення механізмів державного й громадського регулювання, а також саморегулювання. Вирішальна роль у цьому процесі відводиться державному регулюванню національної економіки.

Державу слід розглядати як суспільний інститут, який відображає й забезпечує реалізацію загальнонаціональних інтересів, не обмежуючись при цьому тільки сферою економіки.

Участь держави й максимально припустимі межі її втручання в економіку передбачають виконання нею певних функцій:

1. Протистояння так званим «хронічним хворобам ринку» а саме:
 - зниження рівня циклічності розвитку економіки реалізацією антициклічної політики;
 - зменшення інфляції за допомогою антиінфляційної політики;
 - скорочення безробіття проведенням соціальної політики.

2. Здійснення діяльності як суб'єкта майнових відносин. Традиційно об'єктом державної власності є національне надбання, змішані корпорації й життєво важливі галузі інфраструктури ринку.

3. Стимулювання розвитку фундаментальних наукових досліджень, а також нових галузей і таких напрямів НТП, які потребують великих інвестицій. Цю функцію держава виконує через інвестиційну політику.

4. Створення законів і правил, які регулюють економічну діяльність, а також контроль і відповідальність за їх виконання.

5. Реалізація національних інтересів у світовій економіці.

На основі викладеного вище можна навести визначення суті держави. **Держава** – це організація економічної, політичної, правової й ідеологічної влади в суспільстві, за допомогою якої забезпечується його цілісність і безпека, здійснюється реалізація загальнолюдських і класових соціально-економічних функцій.

Однак існує також інший підхід у визначенні функцій держави, коли їх поділяють на внутрішні й зовнішні, тобто захист інтересів конкретної держави на міжнародній арені, реалізація національних інтересів світової економіки, забезпечення обороноздатності країни.

Звичайно виділяють три види засобів (регуляторів) впливу держави на економіку:

- ◆ економічні;
- ◆ адміністративні;
- ◆ правові.

Економічні регулятори є основними в ринковій економіці. Тут немає прямого втручання держави в діяльність суб'єктів ринку. Цілі, які ставить перед собою держава, досягаються не примусом, а створенням такого економічного середовища, що змушує підприємців діяти в бажаному для держави руслі.

Адміністративні регулятори необхідно застосовувати в ринковій економіці, але вони є підпорядкованими порівняно з економічними регуляторами.

Правові регулятори спрямовані на створення законодавчої бази («правил гри») й здійснення контролю за її виконанням. Особливе значення має правова основа підприємництва – рушійна сила розвитку ринкової економіки.

При цьому держава використовує певні методи.

Метод прямого втручання означає, насамперед, існування державного сектора економіки. Пряме втручання держави виражається і у прийнятті законодавчих актів, покликаних упорядковувати відносини між ринковими суб'єктами. Сюди відносять закони, що обмежують ділову активність, Цивільний і Податковий кодекси та ін. До прямого втручання можна віднести також систему державних закупівель, що гарантують потрібним державі фірмам збут продукції й вигідну ціну. Держава може прямо й повністю фінансувати (цільове фінансування), наприклад, регіональні програми у депресивних районах, освоєння космосу та ін.

Метод непрямого втручання припускає проведення державою певної економічної політики: бюджетно-податкової, грошово-кредитної, амортизаційної, валютної, митної та ін.

Застосовуючи різні методи при виконанні своїх функцій, державі не слід забувати про вимоги, які ставить до цих методів ринкова система господарювання, а саме:

- виключати будь-які дії держави, що розривають ринкові зв'язки;
- впливати на ринок (краще економічними методами);
- економічні регулятори не слід замінити або послабити ринковими стимулами;
- необхідно постійно контролювати позитивні або негативні ефекти, що виникають у зв'язку з використанням державних методів ;
- слід урахувати національну специфіку.

Для виконання зазначених функцій державі слід приймати до уваги теорію суспільного вибору, що вивчає різні способи й методи, за допомогою яких люди використовують урядові заклади у власних інтересах.

Суть цієї теорії полягає в тому, що сама політична сфера розглядається як різновид ринку. Звідси поведінка державного чиновника визначається законами ринку, й він не обов'язково буде керуватися міркуваннями про суспільне благополуччя своїх виборців.

При ринковій економіці споживача цікавить максимальна корисність товарів, що він придбав, бізнесмена – найбільший прибуток, представника державних органів – максимальна приватна вигода (бути переобраним, одержати при виборах більше голосів). Тому

в процесі прийняття будь-яких політичних й економічних рішень державні чиновники неодмінно будуть враховувати свої приватні інтереси.

Особливість підходу теорії суспільного вибору до політичних процесів полягає в тому, що особистий інтерес розглядається як основний спонукальний мотив, і не тільки в повсякденному житті й бізнесі, але і у суспільному житті.

Значного поширення в умовах демократії набули процеси за назвою «логролінг». Це торгівля голосами, коли одна партія (або особа) обіцяє підтримку другій у голосуванні з якого-небудь питання в обмін на підтримку при голосуванні з іншого питання.

Існує процес реалізації своїх економічних інтересів через офіційних осіб шляхом добре організованих груп тисків, або лобі. Лобісти прагнуть одержати політичну ренту, тобто отримати економічну ренту через політичні інструменти, наприклад, вигреш від введення імпорتنих мит, виділення величезних коштів на закупівлю військової продукції.

Згідно з теорією суспільного вибору стверджується, що з економічних причин існують політична нерівність між окремими групами населення й можливе прийняття неефективних рішень, тобто «провали» держави. Тому «провали» ринку підсилюються іноді ще й «провалами» держави, до яких відносять:

- обмеженість необхідної для ухвалення рішення інформації (урядові рішення приймають за відсутності надійної статистики або при перекрученій інформації);
- недосконалість політичного процесу (лобізм, маніпулювання голосами, пошук політичної ренти);
- обмеженість контролю за бюрократією й стрімке зростання державного апарата;
- нездатність держави повністю передбачити й контролювати наслідки прийнятих рішень.

Незважаючи на все перелічене вище, будь-яка форма втручання з боку держави в цей час є більш сприятливою, ніж колись, тобто вдосконалювання державних установ, форм і методів роботи забезпечить їх добродійне втручання в недосконалий ринковий систему господарювання.

Державне регулювання національної економіки (ДРНЕ) – це управління соціально-економічними і еколого-господарськими процесами у державі з метою їх збалансованого розвитку.

Фактори, що спричиняють необхідність державного регулювання національної економіки, є такими:

- наявність об'єктів власності, що не піддаються приватній експлуатації;
- перерозподіл доходів з метою зниження соціальної напруженості;
- забезпечення розвитку фундаментальної науки і освіти, а також стратегічних проривів на найважливіших напрямках НТП;
- існування найбільших інвестиційних проектів у новітніх галузях з неясними перспективами попиту;
- необхідність захисту середовища перебування людини;
- обов'язковість вирішення регіональних економічних проблем;
- захист національних інтересів на світовому ринку.

Державне регулювання національної економіки – це система заходів для здійснення підтримуючої, компенсаційної, регулюючої діяльності держави, які спрямовані на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку й вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки.

Підтримуюча діяльність держави передбачає правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової й виробничої інфраструктури, підтримку конкурентного середовища.

Компенсаційна діяльність держави покликана врівноважувати недоліки або негативні наслідки ринку.

Регулююча діяльність держави передбачає упорядкування економічних і соціальних відносин з метою реалізації певних цілей, що стоять перед національною економікою.

Ця комплексна діяльність держави має здійснюватися на принципах:

- наукової обґрунтованості, яка враховує вимоги об'єктивних економічних законів, реалії економічного, політичного й соціального життя, національні особливості;
- узгодженості інтересів (загальнодержавних, регіональних, групових);
- системності, обумовленої функціонуванням самої національної економіки як складної системи, що має різні рівні й містить множини елементів;
- цілеспрямованості на досягнення конкретних цілей;

Державність і державне регулювання національної економіки

- пріоритетності (у зв'язку з обмеженістю державних ресурсів необхідно визначити основні проблеми розвитку національної економіки, на яких слід зосередити свої зусилля);
- комплексності, тобто використання всього арсеналу засобів й інструментів, які є в розпорядженні держави (правові, економічні, адміністративні);
- мінімальної достатності (державі слід виконувати тільки ті функції, які не може забезпечити ринок);
- ефективного використання форм, методів та інструментів державного регулювання національної економіки, адекватних цілям і ситуації, що склалася в країні, тобто рівновазі витрат на утримання апарату державного управління й грошових результатів державного втручання в економіку.

Разом з тим вплив держави на економічні процеси припускає певну логіку державного регулювання національної економіки, що полягає в послідовності заходів держави, необхідних для управління соціально-економічним розвитком країни.

Ця послідовність має бути такою:

1. Аналіз вихідного рівня розвитку національної економіки, її проблем і можливостей.
2. Визначення цілей, пріоритетів і кінцевих результатів ДРНЕ.
3. Установлення способів виконання поставлених завдань і створення відповідних правових, економічних та організаційно-управлінських механізмів.
4. Формування необхідних ресурсів (фінансових, матеріальних, інтелектуальних, трудових, інформаційних).
5. Передбачення ризиків і наслідків управлінських рішень.

Основні функції державного регулювання національної економіки:

◆ цільова, що полягає у визначенні цілей і пріоритетів, а також основних напрямків розвитку національної економіки;

◆ стимулююча, яка передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність й інтереси суб'єктів господарювання, підтримування економічних процесів в бажаному для суспільства напрямку;

◆ нормативна (регламентуюча), коли держава за допомогою законодавчих і нормативних актів установлює певні правила господарської діяльності для суб'єктів економіки, тобто визначає правовий простір;

♦ розподільна (коригувальна), що зводиться до коректування розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів й усунення негативних явищ;

♦ соціальна, яка передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту, охорону навколишнього середовища;

♦ безпосереднє управління державним сектором економіки, його регулювання, створення суспільних товарів і послуг, робочих місць;

♦ контролююча, що означає державний контроль, нагляд за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних і соціальних стандартів.

Державне регулювання національної економіки – це свідомий вплив держави на об'єкти й процеси з метою додавання певної спрямованості й погодженості господарській діяльності всіх суб'єктів національної економіки.

Об'єктами державного регулювання національної економіки є:

- економічні підсистеми (економіка регіонів й областей, структура економіки, стадії відтворення);
- соціально-економічні процеси (економічні цикли, демографія, зайнятість, інфляція, НТП, екологія, умови конкуренції);
- соціально-економічні відносини (кредитні, фінансові, зовнішньоекономічні);
- ринки або ринкова інфраструктура (ринки товарів, послуг, інвестицій, цінних паперів, валютні, фондові, капіталу).

Суб'єкти державного регулювання національної економіки поділяють на суб'єкти виконання й суб'єкти впливу. Суб'єктом виконання є сама держава і її інституціональні органи, тобто законодавчі, виконавчі, судові органи різних рівнів. Суб'єкти впливу – це суспільні й політичні об'єднання, засоби масової інформації, окремі особистості.

Стратегічною, або основною, метою державного регулювання національної економіки є збереження й збільшення національного багатства в інтересах поколінь, що живуть зараз і майбутніх.

До основних цілей державного регулювання національної економіки можна віднести:

- забезпечення економічної безпеки країни;
- підвищення добробуту всього населення й боротьба з бідністю його певних шарів;

- підтримку безперервного техніко-технологічного прогресу;
- досягнення збалансованого зростання національної економіки й фінансової стабільності в країні;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Для забезпечення поставлених цілей держава використовує певні методи. Методи державного регулювання національної економіки – це сукупність способів, прийомів і засобів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Методи державного регулювання національної економіки класифікують за двома ознаками:

- формами впливу. Це методи прямого й непрямого впливу.
- способами впливу. Це методи правові, економічні, адміністративні, імперативні, індикативні, неформальні, специфічні.

Прямі методи державного регулювання національної економіки – це методи безпосереднього втручання держави в економічні процеси. Як же це відбувається? Для цього використовуються певні інструменти.

Інструменти прямого втручання:

1. Держконтракт і держзамовлення – це договори між державою й суб'єктами господарювання на виготовлення певного товару або виконання певного виду послуг з метою задоволення потреб споживача, стимулювання й розвитку пріоритетних галузей і виробництв, впровадження нових технологій, виконання міжнародних угод.

Держконтракт укладається з державними підприємствами й фінансується з держбюджету.

Держзамовлення реалізується на підприємствах недержавної форми власності й звичайно фінансується з власних джерел підприємства, а держава надає при цьому певні преференції і пільги (в оподатковуванні, кредитуванні, гарантуванні ринку збуту та ін.).

2. Субсидії, субвенції й дотації.

Субсидія – це форма цільової фінансової або матеріальної допомоги держави окремим суб'єктам економіки (областям, регіонам, фірмам, банкам, фізичним особам).

Субвенція – форма грошової або матеріальної допомоги, що надається державою в екстремальних ситуаціях (стихійні лиха, війна, економічні кризи та ін.).

Дотація – різновид субсидій, а саме: асигнування, доплата з держбюджету з метою збалансувати бюджети нижчих рівнів.

3. Ліцензування й квотування.

Ліцензування – видача державою дозволів на право займатися певним видом діяльності, у тому числі й експортно-імпортними операціями.

Квотування – встановлення державою розмірів, частки в загальному просторі продажу, збуту, експорту або імпорту.

4. Установлення фіксованих цін і валютних курсів, тобто певного рівня цін на ті або інші товари, тарифів на послуги.

5. Прийняття економічних, соціальних, екологічних стандартів.

Державні стандарти й нормативи визначають однакові вимоги й норми відносної якості, хімічного складу, фізичних властивостей, маси, розмірів, кількості та ін.

Економічні стандарти втілені в показниках ефективності виробництва (наприклад, норма рентабельності, енерго-, матеріало-, трудомісткості та ін.)

Соціальні стандарти – це офіційно встановлені державою нормативи в сфері соціальних відносин (мінімальна зарплата, пенсія, рівень прожиткового мінімуму, тривалість робочого тижня, відпустки й ін.).

Харчові стандарти припускають встановлення державою вимог щодо якості продуктів харчування.

Фармацевтичні стандарти – це нормативи виготовлення лікарських препаратів, перелік ліків і фармацевтичних засобів, споживання й реалізація яких офіційно дозволена державою.

Непрямі методи державного регулювання – це сукупність опосередкованих засобів державного впливу на діяльність суб'єктів економіки (тобто це система правових та економічних методів).

Правові методи – це система законів і законодавчих актів, які регламентують діяльність суб'єктів господарювання, тобто визначають правовий простір.

Основні документи правового регулювання економіки в Україні:

- Конституція й закони України;
- укази й розпорядження Президента;
- постанови й інші акти Верховної Ради;

Державність і державне регулювання національної економіки

- постанови й розпорядження Кабінету Міністрів;
- нормативно-правові акти центральних органів (міністерств і відомств);
- нормативні акти місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

Економічні методи державного регулювання національної економіки пов'язані зі створенням державою фінансових або матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання і обумовлювати їхню поведінку.

Економічне регулювання здійснюється за допомогою таких інструментів:

- бюджетно-податкового регулювання, що пов'язане з функціонуванням державних фінансів, формуванням держбюджету й державних витрат (установлення податкових ставок, мито);
- кредитно-грошового регулювання, тобто діяльність держави спрямована на забезпечення економіки повноцінною й стабільною національною валютою, а також на регулювання грошового обігу відповідно до потреб економіки (встановлення дисконтних ставок, %).
- амортизаційної політики, що встановлює норми амортизації.

Широко використовуються також адміністративні методи державного регулювання національної економіки, які базуються на використанні сили держави, і припускають заходи або засоби, що забороняють, дозволяють або примушують.

Застосування адміністративних методів є ефективним і необхідним у таких сферах:

- прямий контроль держави над монопольним ринком;
- охорона навколишнього середовища й здоров'я людей;
- соціальний захист населення;
- захист національних інтересів (державний контроль імпорту капіталу, робочої сили, товарів та ін.);
- реалізація державних програм і планів.

Інструменти адміністративного регулювання було наведено, коли мова йшла про методи й інструменти прямого впливу держави. Крім цього, до них варто додати:

- укази, декрети, постанови;

- контроль за дотриманням законності;
- штрафні санкції.

Держава також використовує індикативні методи, тобто методи непрямого, опосередкованого впливу, які мають орієнтовний, рекомендаційний характер (наприклад індикативні плани), та неформальні методи державного впливу на економіку, якими є переконання, пропаганда. Держава використовує для цього публічні програми на радіо й телебаченні, публікації в періодичній пресі, соціологічні дослідження і опитування, впливаючи так на формування суспільної думки, свідомості, економічного мислення.

Відповідно до конкретних об'єктів регулювання економіки держава проводить і необхідну економічну політику.

Економічна політика держави – це система соціально-економічних ідей і цілей розвитку країни; основні завдання згідно з цією політикою й засоби їхнього досягнення; функціонування органів державної влади й управління їх діяльністю.

Основні види економічної політики:

1. Антициклічна політика, яка спрямована на підтримку певних стабільних темпів економічного зростання.

2. Структурна політика, що передбачає формування сучасної прогресивної і ефективної структури національної економіки.

3. Амортизаційна політика, за допомогою якої здійснюється накопичення капіталу, що у майбутньому забезпечить розширення й відновлення виробництва.

4. Інвестиційна політика, що регулює капіталовкладення з метою структурної перебудови виробництва, його технічного й технологічного відновлення й модифікації.

5. Науково-технічна й інформаційна політика, тобто діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів; впровадження результатів НТП у виробництво.

6. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика, що визначає джерела створення державної скарбниці, забезпечує формування податкової системи й державного бюджету.

7. Монетарна (кредитно-грошова) політика, яка передбачає державне забезпечення економіки необхідною кількістю грошей, регулювання грошового й кредитного ринків.

8. Цінова політика, коли держава впливає на ціни й ціно-утворення з метою приборкання інфляції, стимулювання модернізації виробництва та ін.

9. Зовнішньоекономічна політика, яка охоплює різні аспекти зовнішньої торгівлі, контроль за міграцією капіталу й робочої сили, підтримку вітчизняного підприємництва за рубежом та ін. з метою усунення диспропорцій платіжного балансу і досягнення зовнішньоекономічної рівноваги.

10. Соціальна політика держави, що зосереджується на формуванні ефективних соціально-економічних умов життя суспільства, регулюванні відносин між соціальними групами, формуванні економічних стимулів для участі у виробництві, забезпеченні ефективної зайнятості населення, створенні соціальних гарантій та умов для підвищення добробуту членів суспільства.

11. Конкурентна політика держави, яка передбачає розроблення заходів щодо створення конкурентного середовища, підтримки й захисту сумлінної конкуренції, боротьби з монополізмом.

12. Регіональна політика, покликана забезпечити збалансований і комплексний розвиток окремих територій країни виходячи із загальнодержавних і регіональних інтересів, шляхом використання абсолютних і відносних переваг регіонів.

13. Екологічна політика, призначення якої – створення екологічної рівноваги, охорони навколишнього середовища, безпечних умов життя громадян.

Оскільки економічна політика держави формується в результаті взаємодії та боротьби різних економічних інтересів і є їх рівнодіючою, то завжди існує можливість тиску різних політичних сил на державні інститути.

За роки реформування в Україні виникли майже всі основні ринкові інститути, сформувались важелі державного макроекономічного регулювання, які дозволяють в певних межах впливати на економічну поведінку. Однак в Україні розвиток інститутів ще не завершено, що потребує відповідних змінювань функцій держави.

Держава під час перехідного етапу в економіці має бути сильною для того, щоб, виступаючи ініціатором реформ і створюючи демократичні інститути, могла запроваджувати в життя прийняті закони. Жодний інститут, окрім держави, не може сформувати ринкову

систему господарювання з усіма її інститутами й забезпечити виконання ринкових правил.

7.2. Державні інститути й механізми регулювання національної економіки

Традиційно розрізняють три види державної влади: законодавчу, виконавчу й судову.

Система органів державної влади щодо управління соціально-економічним розвитком країни містить центральні й місцеві органи.

Центральні органи державної влади і управління:

а) Верховна Рада України – вищий законодавчий орган, у компетенцію якого входить:

- прийняття й змінення законів, постанов, інших законодавчих актів і контроль за їх виконанням;
- визначення основ державної економічної політики, в тому числі кредитно-грошової, зовнішньоекономічної, цінової, податкової;
- затвердження держбюджету.

б) Президент – голова держави. Як голова держави він є гарантом Конституції, державного суверенітету, територіальної цілісності України, прав і свобод людини та громадянина, а також здійснює ряд функцій у сфері державного управління. Щодо управління соціально-економічним розвитком держави Президент України:

- формує стратегію соціально-економічного розвитку, яка оприлюднюється у посланнях Президента до народу;
- здійснює правове регулювання економіки (затверджує закони, ухвалені Верховною Радою України, має право накладати вето на закони, ухвалені нею, видає укази й розпорядження з питань економічної реформи, які не врегульовані чинним законодавством);
- здійснює кадрову політику (призначає за згодою з Верховною Радою прем'єр-міністра, а за поданням прем'єр-міністра членів Кабінету міністрів, керівників інших органів центральної виконавчої влади, голів місцевих держадміністрацій);
- здійснює координацію діяльності державних органів.

в) Кабінет Міністрів – вищий виконавчий орган державної влади. Йому належить основна роль в управлінні економікою, він

зобов'язаний забезпечити реалізацію законів, постанов та інших законодавчих актів. Кабінет Міністрів України координує дії всіх міністерств і відомств, які перебувають у його підпорядкуванні (антимонопольний комітет, державна податкова адміністрація, митна служба, державне казначейство, пенсійний фонд та ін.).

Місцеві органи влади наділені всією повнотою державної влади на своїй території, є самостійними учасниками зовнішньоекономічних зв'язків, розпоряджаються й користуються природними ресурсами, управляють місцевими бюджетами, створюють умови для реалізації державних і регіональних програм, забезпечують підтримку мінімальних соціальних стандартів, гарантують фінансову самостійність місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування представлені радами народних депутатів (обласні, міські, районні, сільські), органи виконавчої влади на місцях – держадміністраціями області, міста, району, села.

Судові, правові органи управління (різних рівнів) стежать за виконанням законів, розглядають конфліктні ситуації й претензії суб'єктів господарювання.

7.3. Підвищення конкурентоспроможності держави як мета державного регулювання національної економіки

Державне регулювання національної економіки в кінцевому підсумку спрямовано на підвищення конкурентоспроможності держави.

У сучасній економічній літературі використовується рейтинговий, факторний і макроекономічний підходи до визначення національної конкурентоспроможності.

Згідно з визначеннями спеціалістів країн з розвинутою економікою національна конкурентоспроможність – це можливість країни в умовах вільних і прозорих ринкових відносин виробляти товари й послуги, що відповідають вимогам міжнародних ринків, а також підтримувати й протягом довгого часу підвищувати реальні доходи свого населення.

Таку ж позицію підтримують українські дослідники, які трактують конкурентоспроможність національної економіки як обумовлене економічними, соціальними й політичними чинниками стійке

становище країни на внутрішньому й зовнішньому ринках, здатність країни виробляти товари й послуги, що відповідають міжнародним стандартам.

Сьогодні головними перешкодами на шляху забезпечення конкурентоспроможності української економіки в глобалізованому середовищі є вузькість внутрішнього ринку, фіскальна спрямованість податкової політики, відсутність стимулів інноваційно-інвестиційної діяльності, тонізація економіки, поширення корупції, недієздатність системи державного управління в межах забезпечення та захисту конкурентних переваг вітчизняних товаровиробників.

Конкурентні переваги значною мірою здобуваються шляхом утримання пілг, дотацій з державного бюджету, за рахунок дешевої робочої сили, зниженого курсу національної валюти, прямого або прихованого субсидування галузей, отримання тінювих прибутків, неефективної експлуатації природних та економічних ресурсів.

Найбільш важливі критерії конкурентоспроможності національної економіки знайшли відображення в зведеному індексі конкурентоспроможності – комплексному інтегральному показнику порівняльної конкурентоспроможності країн, який розраховується на базі комбінацій відносних величин (кількісних оцінок основних економічних індикаторів, що публікуються в офіційних виданнях, і якісних експертних оцінок). На цей час у світі сформувалися дві основні школи рейтингування національної конкурентоспроможності: лозаннська (**IMD Lausanne**) і гарвардсько-давоська (**World Economic Forum**).

Аналіз рейтингів окремих країн за індексом глобальної конкурентоспроможності свідчить про те, що найвищу позицію займають високорозвинені країни з економікою, що базується на високих технологіях та інноваціях, розвинутій інфраструктурі й бізнес-культурі, компетентному макроекономічному управлінні, якісних інституціях влади, що характеризується верховенством закону і ефективною судовою системою.

За рейтингом серед 131 країни щодо глобальної конкурентоспроможності в 2007–2008 роках на першому місці – США з рейтингом 5,67, на другому Швейцарія – з 5,62, на третьому – Данія з 5,55, Росія займає 58 місце з рейтингом 4,19, а Україна – 73 місце з рейтингом 3,98.

Разом з тим слід зазначити, що позиції України поліпшилися: ще в 2005 році вона з показником 3,3 займала 84 місце з 117 країн, що аналізувалися [4].

Однак публікації світових рейтингів конкурентоспроможності (щодо її зростання й конкурентоспроможності бізнесу), як вважає В.Г. Бодров, мають методологічні недоліки визначення національної конкурентоспроможності шляхом простого ототожнення з конкурентоспроможністю корпорацій і фірм. Необхідно чітко розрізнити національну конкурентоспроможність як єдине, органічне ціле й конкурентоспроможність окремих корпорацій і фірм. Національна конкурентоспроможність визначається безпосередньо наявністю у країні економічного й науково-технічного потенціалу, конкурентоспроможних галузей, виробництва. Звідси випливає, що підвищення конкурентоспроможності національного господарства загалом вимагає створення відповідних соціально-економічних, правових й організаційних умов, включаючи формування конкурентоспроможних систем корпоративного й державного управління.

Практика розвинених країн світу свідчить, що основою сучасної конкурентоспроможності є інновації – техніко-технологічні, організаційні, структурні, інституціональні, які створюють конкурентні переваги й дозволяють країнам досягти певного суспільного розвитку. Процеси розроблення й впровадження того або іншого виду інновацій тісно взаємозв'язані, взаємозалежні й не можуть існувати автономно. Тому головною метою економічної політики України має стати вирішення задачі підвищення її конкурентоспроможності на інноваційних основах і створення для цього відповідних умов.

Головний показник конкурентоспроможності країни на світовому ринку – рівень ефективності використання всіх економічних ресурсів і насамперед праці. Сьогодні головними конкурентними перевагами України є:

- високий освітній рівень працездатного населення;
- розвинена мережа наукових установ, які в ряді галузей мають наукові розробки світового рівня;
- наявність великих і водночас близько взаєморозташованих запасів різноманітних природних ресурсів.

Підвищення конкурентоспроможності національної економіки потребує створення потужної рушійної сили, яка б спрямовува-

ла й підтримувала нарощування високоефективного експортного потенціалу. Роль цієї рушійної сили має відігравати інноваційно-інвестиційний процес, що постійно поєднується, синхронізується з розвитком інтеграційних і соціальних перетворень.

У сучасних умовах з трьох груп чинників формування конкурентних переваг (ресурсних, операційних, стратегічних) найбільш важливими є стратегічні. Тому визначена й послідовна реалізація пріоритетів довгострокового розвитку національної економіки є одним з найбільш важливих чинників підвищення її глобальної конкурентоспроможності. Тут перш за все при розробленні концепції стратегічного розвитку країни слід урахувувати інформаційно-технологічні, фінансово-економічні й соціальні чинники.

Однак аналіз статистичних даних свідчить, що порівняно з більшістю розвинених країн Україна не використовує в повному обсязі інноваційні чинники зростання. В країні до цього часу не створено умови для відповідного фінансування розвитку науки і освіти, стимулювання інвестицій в технологічні новації. Зараз вартість наукоємних технологій, комп'ютерного програмного забезпечення, ліцензій, патентів в національному багатстві України становить лише 0,1%.

Конкурентоспроможність України до цього часу визначається традиційними галузями, конкурентоспроможність яких базується на порівняльних факторних перевагах, у тому числі на дешевій робочій силі.

Задача підвищення конкурентоспроможності національної економіки України не може бути вирішена без мобілізації внутрішніх чинників розвитку національної інноваційної системи. Розвиток інноваційної економіки є закономірною реакцією на вимоги ринку й виклики глобалізації, що зачіпає системні основи національного господарства. Прогресивні структурні зрушення повинні мати системний характер і втілюватися в цілісній інноваційній політиці, пов'язаній з дієвим державним стимулюванням прогресивної структурної перебудови національного господарського комплексу з урахуванням всесвітніх тенденцій науково-технічного розвитку, органічного співвідношення політичних, економічних, інституціональних, соціально-психологічних і культурних чинників інноваційної динаміки.

Важливість рішення поставленого завдання виходить з того, що ринковий механізм і державне регулювання по-різному впливають на науково-технічний розвиток країни.

Залежно від ролі держави в науково-технічній сфері виділяють дві основні моделі інноваційного розвитку:

- ◆ індустріальну (перевага віддається ринковим регуляторам при пасивній ролі держави);
- ◆ постіндустріальну (активна роль держави, держзамовлення на науково-дослідні й конструкторські розробки).

За допомогою ринкового механізму регулювання НТП можна вирішувати проблеми лише в обмежених, локальних масштабах, якщо це гарантує одержання прибутку й переваги в конкуренції й забезпечує швидку окупність.

Державний механізм регулювання НТП вирішує протиріччя між об'єктивною потребою суспільного прогресу завдяки НТП і тими процесами, якими супроводжується впровадження результатів НТП.

Ці протиріччя вирішуються завдяки таким умовам:

- державні регулятори НТП забезпечують високий науково-технічний рівень усього суспільного виробництва;
- впровадження досягнень НТП здійснюється в умовах неплатоспроможного попиту;
- впровадження досягнень НТП використовується в інтересах держави;
- впровадження досягнень НТП потребує значних ресурсів і довгостроковості.

Досягнення цілей і реалізація завдань науково-технічної політики здійснюється державою за допомогою методів, які за їх впливом на науково-технічний розвиток економіки поділяють на прямі й непрямі.

До методів прямого державного регулювання науково-технічної політики відносять:

- визначення державних пріоритетів щодо розвитку науки й техніки;
- розроблення науково-технічних програм;
- проведення науково-технічних експертиз;
- бюджетне фінансування науково-технічних розробок у межах пріоритетних напрямків;
- визначення політики в сфері підготовки наукових кадрів, оформлення патентів, ліцензій.

До методів непрямого регулювання належать:

- застосування диференційованої податкової політики;
- стимулювання фінансово-кредитної політики;
- розроблення гнучкої амортизаційної політики; забезпечення правового захисту інтелектуальної власності;
- проведення політики в сфері міжнародного науково-технічного співробітництва.

Державна інноваційна політика являє собою комплекс економічних, організаційних, правових та інших заходів держави, спрямованих на впровадження результатів НТП у виробництво, стимулювання й підтримку інноваційних процесів в економіці.

Основною метою інноваційної політики держави є об'єднання або, точніше, синтез науково-технічної й інвестиційної політики.

Виходячи з того, що інновація – це результат досягнень НТП, практичне застосування якого задовольняє суспільні потреби на якісно новому рівні, метою інновацій є одержання економічного, соціального, екологічного, науково-технічного або іншого ефекту.

Державна інноваційна політика ґрунтується на таких основних принципах:

1) орієнтації на інноваційний шлях розвитку, що забезпечує підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції в умовах глобалізації світової економіки;

2) визначення державних пріоритетів інноваційного розвитку, підтримка радикальних інновацій, які становлять основу сучасного технологічного процесу;

3) формування нормативно-правової бази для підтримування конкуренції й підвищення ефективності інноваційних процесів;

4) ефективного використання ринкових механізмів в інноваційній діяльності, підтримці підприємництва в науково-виробничій сфері;

5) проведення заходів, спрямованих на підтримку міжнародної науково-технічної кооперації, а також міжнародного інвестиційного співробітництва;

6) сприяння розвитку інноваційної інфраструктури.

До основних організаційних форм реалізації інноваційної діяльності відносять:

- ◆ університетсько-промислові дослідницькі центри;
- ◆ технопарки;
- ◆ технополіси;

- ◆ інноваційні інкубатори;
- ◆ венчурні підприємства.

Університетсько-промислові дослідницькі центри – це така структура, що поєднує фінансову й матеріально-технічну базу промисловості з кваліфікованими вузівськими кадрами. При цьому держава бере на себе частину витрат, надає безкоштовні ліцензії на використання винаходів, субсидує, фінансує науково-технічні програми на конкурсній основі.

Технопарки – акціонерні компанії, що займаються патентуванням, лізингом, маркетинговими дослідженнями, надають консультації, здають в оренду приміщення для проведення дослідницьких робіт.

Технополіси – якісно нові територіальні форми інтеграції науки й виробництва, що забезпечують високі темпи науково-технічного розвитку території за рахунок реалізації потенціалу регіону. Їх ознаки:

- створення й продаж високотехнологічної продукції;
- обов'язкове функціонування інкубаторів інноваційного бізнесу;
- територіально об'єднані організації, фірми;
- загальне користування інфраструктурою й землею;
- наявність житлової зони.

Інноваційні інкубатори – ядро технополісів, у якому сформовані сприятливі (тепличні) умови для створення дрібних наукоємних фірм (навчання, сучасного оснащення, нових технологій). Держава надає підтримку на стартовому етапі малим інноваційним підприємствам, сприяє поширенню інновацій на ринку.

Венчурні (ризиковані) підприємства – це малі підприємства, які спеціалізуються на розробленні наукових ідей і їх впровадженні в нові технології, нову продукцію. Вони є сполучною ланкою між фундаментальними дослідженнями й масовим виробництвом.

Сучасні тенденції розвитку національної економіки України не відповідають постіндустріальному вектору глобальних перетворень. Розвиток національної інноваційної системи гальмується:

- відсутністю чіткої концепції інноваційних національних пріоритетів, цілеспрямованого, послідовного й системного управління інноваційними процесами з боку держави;
- незадовільним інституціональним забезпеченням інноваційних перетворень, нестабільністю й суперечливістю нормативно-правової бази інноваційної діяльності;

- недостатнім використанням інноваційного потенціалу української науки і освіти;
- незадовільним фінансуванням наукової й науково-технічної діяльності: якщо в 1990 р. країна на фінансування науки і техніки використовувала більше 2,5% ВВП, то в 2005 р. – 0,38% ВВП, 2006 р. – 0,4% ВВП, 2008 р. – менше 0,4% ВВП [4];
- низькою інноваційною активністю вітчизняного бізнесу: частка підприємств, що впроваджували інновації, в 2006 р. становила 10% порівняно з 14,8% у 2000 р. [4].

Пріоритетними напрямками науково-технологічного й інноваційного розвитку України є:

1. Створення й масове впровадження екологічно прийнятних енерго- й ресурсозберігаючих технологій.

2. Використання перспективних інформаційних та електронних технологій, засобів інформатики й систем зв'язку вітчизняного виробництва.

3. Розроблення нових біотехнологій для сільського господарства, галузей легкої й харчової промисловості, виробництва ліків.

4. Створення наукових основ охорони здоров'я населення, розроблення нових методів профілактики, діагностики й лікування захворювань.

5. Винахід і практичне застосування нових речовин і матеріалів із заданими властивостями.

6. Розвиток конкурентоспроможних технологій у літакобудуванні, ракетно-космічному комплексі, корабле- і автомобілебудуванні, виробництві військової техніки.

Держава має вдосконалити інституційне забезпечення інноваційного розвитку шляхом створення системи стратегічного планування і оцінювання розвитку технологій відповідно до національних цілей. Треба подолати суто відомчу модель організації та фінансування інновацій, втіливши національну інноваційну систему як державну структуру, за допомогою якої органічно виробляються комплекси інституційних, правових та економічних заходів щодо технологічних змін.

Розроблення стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки передбачає:

- забезпечення позитивних структурних перетворень на інноваційній основі за рахунок випереджального розвитку високо-

- технологічних галузей і виробництва наукоємної, енергозберігаючої, експортноорієнтованої продукції, створення умов для гармонійного поєднання науково-технологічного й підприємницького середовища;
- концентрацію матеріальних, фінансових та інтелектуальних ресурсів на реалізацію пріоритетів інноваційного розвитку;
 - створення інституціональних умов для інноваційної діяльності;
 - розвиток наукоємних високотехнологічних виробництв шляхом створення об'єднань вітчизняних підприємств, а також розвиток виробничої кооперації з фірмами розвинутих країн;
 - розвиток інфраструктури інноваційної економіки (створення технопарків, бізнес-інкубаторів, кластерів підприємств);
 - стимулювання розвитку венчурного капіталу, лізингу, впровадження ефективних механізмів підтримки інноваційних проєктів у сфері малого бізнесу;
 - забезпечення соціальної орієнтації структури інноваційної економіки на основі розвитку внутрішнього ринку, підвищення споживчого попиту на наукоємну продукцію, нарощування інвестицій в розвиток інтелектуального капіталу;
 - підтримку національних корпорацій, які передбачають інтеграцію в світовий науково-технологічний простір;
 - професіоналізацію ринкової, соціальної та державної діяльності, укріплення довіри між суб'єктами суспільного економічного й політичного життя.

Контрольні запитання й завдання

1. Які існують завдання на шляху вдосконалення регулюючих механізмів держави в національній економіці?
2. Що являють собою суть, об'єкти, суб'єкти й мета державного регулювання в національній економіці?
3. Які існують методи державного регулювання національної економіки?
4. Які існують органи державного регулювання національної економіки і які їхні функції?
5. У чому полягають особливості державного регулювання економіки України?

6. Виберіть правильне визначення категорій

1	Державне регулювання економіки	А	Регулятори, застосування яких у ринковій економіці необхідне, але вони є підпорядкованими порівняно з економічними регуляторами
2	Стимулююча функція	Б	Теорія, що містить різні способи й методи, за допомогою яких люди використовують урядові заклади у своїх інтересах
3	Нормативна функція	В	Регулятори, які спрямовані на створення законодавчої бази, («правил гри») й здійснення контролю за її виконанням
4	Соціальна функція	Г	Система заходів для здійснення підтримуючої, компенсаційної, регулюючої діяльності держави, спрямована на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку й вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки
5	Мета державного регулювання національної економіки	Д	Ситуація, коли держава за допомогою законодавчих і нормативних актів установлює певні правила господарської діяльності для суб'єктів економіки, тобто визначає правовий простір
6	Субсидія	Е	Функція, яка передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту, охорону навколишнього середовища
7	Субвенція	Ж	Функція, яка передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність й інтереси суб'єктів господарювання, стимулювати економічні процеси в бажаному для суспільства напрямку
8	Квотування	З	Форма цільової фінансової або матеріальної допомоги держави окремим суб'єктам економіки (областям, регіонам, фірмам, банкам, фізичним особам)
9	Регіональна політика	И	Форма грошової або матеріальної допомоги, що надається державою в екстремальних ситуаціях (стихійні лиха, війна, економічні кризи та ін.)
10	Економічні регулятори	К	Збереження й збільшення національного багатства в інтересах існуючих і майбутніх поколінь

11	Адміністративні регулятори	Л	Політика держави, яка виходячи із загальнодержавних і регіональних інтересів, покликана забезпечити збалансований і комплексний розвиток окремих територій країни шляхом використання абсолютних і відносних переваг регіонів
12	Правові регулятори	М	Регулятори, які є основними в ринковій економіці без прямого втручання держави в діяльність суб'єктів ринку. Цілі, які ставить перед собою держава, досягаються не примушенням, а створенням такого економічного середовища, що змушує підприємців діяти в бажаному для держави руслі
13	Теорія суспільного вибору	Н	Установлення державою розмірів, частки в загальному просторі продажу, збуту, експорту або імпорту

Тести для самоперевірки знань

1. З метою забезпечення цільового приросту обсягу ВВП найменш збитковим варіантом для державного бюджету є:

- а) збільшення державних витрат;
- б) зменшення податків;
- в) одночасне збільшення державних витрат і зменшення податків;
- г) збільшення податків.

2. Фіскальна політика вмонтованих стабілізаторів забезпечує:

- а) змінення податкових ставок;
- б) часткову економічну стабілізацію;
- в) повну економічну стабілізацію.

3. До загальнодержавних податків й обов'язкових платежів відносять:

- а) акцизний збір;
- б) податок з реклами;
- в) комунальний податок;
- г) ринковий збір;
- д) збір за паркування автомобілів.

4. Вплив бюджетного надлишку на рівноважний рівень ВВП виявляється, по суті, таким же, як:

- а) зменшення заощаджень;
- б) збільшення інвестицій;
- в) збільшення споживання;

г) збільшення заощаджень.

5. Змінення рівня цін:

а) не відбивається на результатах фіскальної політики;

б) підсилює ефект фіскальних мір;

в) практично відсутнє в процесі проведення фіскальної політики;

г) збільшує ефекти мультиплікатора держвитрат і податків;

д) знижує дієвість заходів фіскальної політики.

Практичні завдання

1. Припустимо, що державні закупівлі дорівнюють 500 тис. грн, податкова функція має вигляд $T = 0.4Y$, функція трансфертів – $F = 0.2Y$, рівень цін – $P = 1$. Федеральний борг $D = 1000$ тис. грн при ставці відсотка $R = 0,1$. Реальний обсяг виробництва дорівнює 2000 тис. грн, а потенційний становить 2500 тис. грн. Сальдо держбюджету є позитивним чи негативним? Яким є розмір структурного дефіциту держбюджету? Яким є розмір циклічного дефіциту держбюджету?

2. Відомо, що гранична схильність до заощадження становить 0,25 і в економіці функціонує система 20%-го пропорційного оподаткування прибутків. До яких змінень розміру рівноважного рівня випуску приведуть відповідно: збільшення держвитрат на 10 млн грн; збільшення автономних податків на 15 млн грн; зниження трансферів на 10 млн грн?

3. Уряд збирається збільшити держвитрати на 20 млрд грн в економіці при повній зайнятості ресурсів. Рівноважний рівень доходу становить 500 млрд грн, гранична схильність до споживання – 0,75, чисті податкові надходження в держбюджет є автономними. Наскільки необхідно збільшити чисті податкові надходження до бюджету для того, щоб уникнути надлишкового зростання сукупного попиту й підтримати стабільність рівня цін?

4. Економіка описана такими даними: $C = 20 + 0,8(Y - T + P)$ грош. од., $I = 60$ грош. од. (інвестиції), $T = 40$ грош. од. (податки), $F = 10$ грош. од. (трансферти), $G = 30$ грош. од. (державні витрати):

а) розрахуйте рівноважний рівень доходу;

б) уряд збільшує витрати до 40 грош. од. з метою стимулювання економіки:

– що відбувається з кривою планованих витрат;

– як зміниться рівноважний рівень доходу;

- який розмір матиме мультиплікатор держвидатків;
 - як зміниться сальдо держбюджету?
- в) уряд збільшує податки з 40 до 50 грош. од. (при рівні держвидатків $G = 30$ грош. од.):
- що відбувається з кривою планованих витрат;
 - як зміниться рівноважний рівень доходу;
 - який розмір матиме мультиплікатор податків;
 - як зміниться сальдо держбюджету?
- г) уряд одночасно збільшує держвитрати з 30 до 40 грош. од. та податки з 40 до 50 грош. од.:
- що відбувається з кривою планованих витрат;
 - як зміниться рівноважний рівень доходу;
 - що відбувається з ефектом мультиплікатора;
 - як зміниться сальдо держбюджету?
5. Припустимо, що населення країни зберігає 20% використовуваного доходу, а іншу частину застосовує на споживання. Середня ставка прибуткового податку дорівнює 25%. Припустимо також, що рівень цін є стабільним, а економіка країни знаходиться в депресії. Уряд прагне збільшити реальний обсяг виробництва на 1000 од. за рахунок додаткових витрат на фінансування суспільних робіт, не змінюючи діючі ставки прибуткового податку. Наскільки в цьому випадку необхідно збільшувати обсяг бюджетних витрат?
6. Уряд одержав іноземну позику у розмірі 2 млрд дол. за річною ставкою 8%. Ці кошти вкладають в інвестиційні проекти, що дозволяє одержати щорічний приріст ВВП у розмірі 300 млн дол. протягом декількох наступних років.
- Розрахуйте:
- а) наскільки збільшиться державний борг;
 - б) чи зросте чистий борговий тягар, що накладається на громадян даної країни;
 - в) через скільки років країна зможе погасити цей борг.

ГЛАВА 8

ДЕМОКРАТІЯ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА І ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК

8.1. Суть і форми демократії

У сучасній мові слово «демократія» має кілька значень. Його перше, основне, значення пов'язане з походженням цього терміна. «Демократія» перекладається з давньогрецької як «народовладдя», або, використовуючи визначення американського президента Лінкольна, зазначимо що це «правління народу, вибране народом і для народу».

Похідним від етимологічного розуміння слова «демократія» є більш широке друге його трактування як форми устрою будь-якої організації, основаної на рівноправній участі її членів в управлінні й прийнятті рішень за більшістю. У цьому розумінні говориться про партійну, профспілкову, виробничу й навіть сімейну демократію. Демократія в широкому значенні може існувати всюди, де є організація, влада й управління.

З етимологічним розумінням слова «демократія» пов'язані також й інші значення цього терміна. У третьому значенні «демократія» розглядається як оснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою й відповідний йому світогляд. До числа складових цього ідеалу цінностей відносяться свобода, рівність, права людини, народний суверенітет і деякі інші.

У четвертому значенні «демократія» розглядається як соціальний і політичний рух за народовладдя, здійснення демократичних цілей та ідеалів. Цей рух виник в Європі під прапором боротьби з абсолютизмом за звільнення й рівноправність і у ході історії поступово розширив діапазон своїх цілей і учасників. Сучасні демократичні рухи є надзвичайно різноманітними: соціал-демократи, християнські демократи, ліберали, нові соціальні й інші рухи.

Можна виділити такі характерні риси демократії:

1. Юридичне визнання й інституціональне вираження суверенітету, верховної влади народу. Саме народ, а не монарх, аристократія, бюрократія або духовенство виступають офіційним джерелом влади.

2. Періодична виборність основних органів держави.

3. Рівність прав громадян в управлінні державою.

4. Прийняття рішень більшістю учасників і підпорядкування меншості більшості при їх виконанні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, що дозволяють говорити про наявність демократичної форми правління в тій або іншій країні. Однак реальні політичні системи, основані на загальних принципах демократії, досить істотно відрізняються одна від одної, наприклад антична й сучасна демократії, американська й швейцарська системи та ін.

Названі загальні принципи демократії дають можливість виділити основні критерії, що дозволяють розрізняти й класифікувати велику кількість теорій і практичних демократичних моделей і як би вимірювати їх.

Народ як складна спільність людей має певну структуру, складається з конкретних особистостей. Залежно від того, розглядається він як сукупність самостійних, вільних індивідів або як взаємодія різних груп, що дбають у політиці лише про свої, специфічні інтереси, або ж як єдине ціле, суб'єкт, у якого домінують спільні інтерес і воля, концепції й реальні моделі демократії діляться відповідно на індивідуалістичні, плюралістичні (групові) й колективістські.

У першому випадку безпосереднім джерелом влади вважається особистість, у другому – група, у третьому – весь народ (нації, клас). Розбіжності в розумінні народовладдя мають фундаментальне значення при побудові реальних політичних систем. Вони визначають, наприклад, глибокі, принципові розходження між класичною ліберальною, сучасною західною й соціалістичною демократіями.

Важливі відмінні риси різних демократичних систем дозволяють виявити четверту загальну ознаку демократії – підпорядкування меншості більшості при прийнятті й реалізації рішень. Таке підпорядкування може не мати меж і поширюватися на будь-які сторони життєдіяльності людини. У цьому випадку це – деспотична демократія. Вона являє собою абсолютну, нічим і ніким не обмежену владу більшості, пов'язану зі змінністю настроїв мас і сваволею. Якщо

ж влада більшості вимагає повного підпорядкування особистості й прагне до встановлення над нею постійного всеосяжного контролю, то демократія стає тоталітарною.

Антиподом таких форм правління є конституційна демократія. Вона ставить владу більшості в певні рамки, обмежує її повноваження й функції за допомогою конституції й поділу влади й забезпечує тим самим автономію й волю меншості, у тому числі окремої особистості.

Розглянуті вище й деякі інші риси як параметри демократії утворюють як би систему координат, що дозволяє виявляти її найбільш істотні риси й розрізнати її специфічні моделі, типи.

Ліберальна демократія виявилася як би сплавом ліберальної ідеї обмеження сваволі влади за допомогою індивідуальних прав і демократичного принципу народного суверенітету. У цілому ж й моделі демократії в її класичному варіанті (ХІ – початок ХХ в.) властиві такі характерні риси:

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками – чоловіками за виключенням нижчих шарів, насамперед найманих робітників, а також жінок із числа громадян, що володіють виборчим правом. У більшості західних демократій аж до початку – середини ХХ ст. зберігалися майнові й інші цени – обов'язкові умови, без наявності яких людина не мала права брати участь у голосуванні.

2. Індивідуалістичність, визнання особистості первинним і головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави.

3. Вузькополітичний, формальний характер демократії, що впливає з вузького, негативного розуміння волі як відсутності примушення, обмежень.

4 Парламентаризм, перевага представницьких форм політичного впливу.

5. Обмеження компетенції й сфери діяльності держави переважно охороною громадського порядку, безпеки й прав громадян, соціального миру та ін.

6. Поділ влади, створення утримуючих важелів і противаг як умов ефективного контролю громадян над державою, а також запобігання зловживань владою.

7. Обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної й групової автономії та волі.

Ці й інші риси ліберальної демократії свідчать, що вона стала великим кроком уперед на шляху основних прав. Водночас ця модель

демократії подана у своєму класичному варіанті, вона досить далека від ідеалу народовладдя й обґрунтовано зазнає критики.

Як недоліки класичної ліберальної демократії зазвичай відзначаються:

1. Соціально-класова обмеженість. Подібно античній демократії вона не поширюється на більшість населення: пролетарів, інші нижчі шари, жінок і тому не є владою народу в повному розумінні цього слова.

2. Формальність і, як наслідок, декларативність демократії для бідних, соціально незабезпечених верств населення, її перетворення з народовладдя в змагання грошових мішків. Відсутність впливу демократії на економічні й соціальні процеси веде до поглиблення суспільної нерівності й загострення соціальних конфліктів, не задовольняє інтереси більшості громадян.

3. Обмеженість сфери демократії й політичної участі особистості. Ставка на представницькі органи й лише епізодичну, переважно електоральну політичну активність громадян фактично виводить органи влади з-під контролю мас і перетворює демократію у форму панування політичної еліти.

4. Приниження ролі держави в управлінні суспільством і зміцненні соціальної справедливості. Необхідність економічного й соціального розвитку потребує розширення державного регулювання, проведення активної інвестиційної, податкової й іншої політики. Демократична держава не може обмежуватися роллю «нічного сторожа», їй необхідно мати право регулювати економічні й соціальні процеси, зміцнювати в суспільстві справедливість і запобігати конфліктам.

5. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини, її належності до різних соціальних груп. Це перешкоджає суспільній самореалізації особистості, її розвитку, стимулює егоїзм та егоцентризм, що підривають основи держави й суспільства.

Практичною відповіддю на недоліки класичної ліберальної демократії виявилися робочий, соціалістичний, комуністичний та інші рухи, а також нові, багато в чому протилежні лібералізму, демократичні концепції й спроби втілити їх у життя.

Розрізняють такі форми демократії: пряма, плебісцит, представницька.

Пряма демократія передбачає безпосередню участь громадян у процесі підготовки, обговорення, прийняття й реалізації рішень. Такі форми участі поширені при вирішенні питань місцевого значення, а також проблем, що виникають у межах самоуправління, коли від громадян не потрібна будь-яка спеціальна підготовка.

Плебісцитна демократія також передбачає відкрите волевиявлення населення, але пов'язана тільки з певною фазою підготовки рішення. Це, наприклад, підтримка або негативне ставлення до прийнятого керівниками держави закону або конкретного рішення (референдуму).

Представницька демократія є більш складною формою політичної участі громадян і передбачає опосередковане введення громадян у процес прийняття рішень через представників, які вони обирають в законодавчі або виконавчі органи влади.

8.2. Сучасна демократія й проблеми її становлення

Демократія західного зразка сформувалася з ліберальної політичної системи і усядикує її основні організаційні принципи: конституціоналізм, поділ влади, а також такі цінності, як індивідуальна воля, права людини, автономія меншості й т.д. Оцінки й назви сучасної демократії є неоднозначними. Її часто називають плюралістичною, оскільки вона базується на не існуючій раніше різноманітності суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, релігійних, групових, територіальних та інших) і форм їхнього вираження (політичних партій, асоціацій і об'єднань, суспільних систем, громадських ініціатив і т.д.).

Незважаючи на основну спільність із класичною ліберальною політичною системою, сучасна демократія істотно відрізняється від неї. Її головні особливості визначаються тим, що вона будується на синтезі різних ідей, концепцій і форм організації, намагається поєднати традиційні ліберальні цінності з ідеями, запозиченими у соціалістичного, християнського, комуністичного й іншого рухів, урахує нові реалії постіндустріального суспільства. У чому ж більш конкретно складається специфіка сучасної демократії?

У найважливішому питанні демократії – розумінні народу – плюралістична теорія демократії займає як би проміжне положення між індивідуалістичними й колективістськими теоріями. Плюра-

лістична концепція виходить із того, що не особистість, не народ, а група є головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі.

Індивід без групи – безжиттєва абстракція. Саме в групі, а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації й мотиви політичної діяльності. Кожна людина – це представник багатьох груп: сімейної, професійної, етнічної, релігійної, регіональної, демографічної й ін. За допомогою групи особистість одержує можливість вираження й захисту своїх інтересів.

Що ж стосується народу, то він не може бути головним суб'єктом політики, оскільки являє собою складне внутрішньо суперечливе утворення, що складається з різноманітних груп, конкуруючих у боротьбі за владу. Призначення демократії – стимулювати різноманітність поглядів, плюралізм у суспільстві, надати всім громадянам можливість поєднуватися, відкрито висловлювати свої інтереси, знаходити за допомогою взаємних компромісів їхню рівновагу, що відображається в політичних рішеннях.

Демократія – це не влада стабільної більшості, оскільки саме вона є мінливою й не монолітною й звичайно складається на основі компромісів між індивідами, а також різними групами і об'єднаннями. Жодна з груп сучасного західного суспільства не здатна монополізувати владу й приймати рішення, не спираючись на підтримку інших суспільних асоціацій. Об'єднавшись, незадоволені групи можуть блокувати небажані рішення, виступаючи тим самим найважливішою соціальною противагою, що стримує тенденції до монополізації влади.

Обмеження в політичних рішеннях інтересів тих або інших груп зазвичай збільшує залучення у політику їхніх членів і тим самим підсилює їхній вплив на подальшу політику. В результаті складної конкурентної взаємодії на основі політичних блоків і компромісів у державних рішеннях устанавлюється динамічний баланс, рівновага групових інтересів.

Демократія, таким чином, являє собою форму правління, яка дозволяє різним суспільним групам вільно висловлювати свої інтереси й знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення, що відображають їх баланс.

Якщо узагальнити різноманітні концепції плюралістичної демократії, то можна виділити такі загальні основні соціально-політичні

конструкції: 1) зацікавлена група – це центральний елемент демократичної політичної системи, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи; сама особистість при цьому відсувається на другий план, хоч її статус як первинного суб'єкта влади й не заперечується; 2) загальна свобода як результат конфліктної взаємодії різних груп та їхніх компромісів; ця свобода не існує апіорі, до змагання різних політичних діячів, а формується в процесі «примирення», зрівняння різних інтересів; 3) суперництво й баланс групових інтересів – соціальна основа демократичної влади, її динаміки; 4) єдність і противага поширюються не тільки на інституціональну сферу (лібералізм), але й на соціальну область, де об'єктами є групи-суперники; 5) «розумний егоїзм», особистий і груповий інтереси як генератори політики; 6) держава – не «нічний сторож» (лібералізм), а орган, що відповідає за нормальне функціонування всіх секторів суспільної системи й підтримує у суспільстві соціальну справедливість; із плюралістичною теорією демократії цілком є сумісними теорія й практика соціальної держави, що забезпечують гідні умови життя кожній людині; держава – це також арбітр, що гарантує дотримання законів, «правил гри» в змаганні різних груп і не допускає монополізації влади; 7) дифузія, розшарування влади між центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів та ін.; 8) наявність у суспільстві ціннісного консенсусу, що припускає визнання й повагу всіма учасниками політичного змагання основ існуючого державного ладу, демократичних правил гри, прав особистості, закону; 9) демократична організація самих базисних груп як умова адекватного представництва інтересів громадян, що входять до цих груп, без цього демократія перетворюється в плюралізм еліт.

Демократія має переваги й недоліки, сильні й слабкі сторони. На противагу безоглядному політичному оптимізму, що особливо яскраво виявився, наприклад у СРСР у другій половині 80-х років, коли здавалося, що демократія є щось вище й остаточне, тобто тільки слід її досягти й вся решта додасться, варто визнати, що демократія є не шлях, а «розпуття», не досягнута мета, а тільки лише «проміжний» пункт.

Своїми найширшими можливостями й перспективами демократія начебто б викликала певні очікування, які вона не має сил задовольнити, а своїм духом терпимості й прийняттям всіх думок вона

відкрила простір, у тому числі й для дій, що прагнуть її знищити. Іншою вона бути не може, тому що це – її природа, її перевага, однак цим вона могла задовольнити лише деяких, але ніяк не всіх. У людей завжди залишається потреба продовжувати вдосконалювати нескінченно примарний абсолютний ідеал й ніякою політичною системою їх не задовольнити. Тому питання про те, чи може демократія замінитися іншими формами, має ясну відповідь: це траплялося раніше, існує зараз і може відбутися в майбутньому.

Демократія завжди є «розпуття», тому що вона є система волі, система релятивізму, для якого немає нічого абсолютного. Демократія є порожній простір, у якому можуть розвиватися найрізноманітніші політичні прагнення. Невдоволення, демократією можна трактувати як утому людей від невизначеності, бажання вибрати конкретний привабливий шлях, «стежку» розвитку. Однак важко дати однозначну відповідь на запитання «а чи не повернемося ми зрештою знову на узлісок?» На даний момент ми найбільш схильні погоджуватися з відомим висловленням Черчілля: «демократія – погана форма правління, однак нічого кращого людство поки не придумало».

Поступове вкорінення сучасної демократії й підвищення її впливу на різні сторони життя привели до того, що в наш час поняття демократії розширилося й стало містити не тільки характерні риси форми політичного правління (від його всенародності до умов участі громадян у самоврядуванні), але також ідеологічні й світоглядні підходи до відносин між людьми, моральні й навіть філософські передумови людського існування в умовах сучасності. Це спонукало політичну науку відрізнити демократію в широкому або ідеальному змісті від її політичної, переважно інституціональної основи. Найбільш послідовно, мабуть, таке розрізнення проводив В. Даль, який користувався в першому змісті словом «демократія» й запропонував використовувати для позначення інституціональних рішень слово «поліархія» (polyarchy). Воно дослівно перекладається як «багатовладдя, правління багатьох» і для древніх еллінів, скоріше, мало негативний відтінок, пов'язаний з розбродом і неузгодженістю правління. У наш час цим словом, навпроти, підкреслюються політичний плюралізм і здатність інститутів сучасної демократії забезпечувати взаємодію і узгодження інтересів без втрати їхньої самостійності й принципової рівності.

Виявляється, що принципова проблема демократії, як і будь-якої іншої політико-ідеологічної системи, полягає в тому, яким чином вона поєднується з природою людини, чи виходить вона з реальної, часом хворобливої суперечливості сучасної особистості, обмеженості її ресурсів, з її забобонів і болісних комплексів або ж орієнтується на якийсь утопічний ідеал людини. Дотепер нерідко стверджують, що демократія взагалі, включаючи й сучасну, не тільки нормативна, але й основана на безкомпромісних вимогах доброти й досконалості людей.

Сучасна демократія ґрунтується на уявленнях про невизначену й таку, що розвивається, а тому багатогранну природу людини. Тому кожний може, по-перше, знаходити й реалізувати те, що виявиться йому корисним, а по-друге, використовувати потенціал демократії для відкриття нових своїх здатностей, розвитку своєї особистості і удосконалювання людської природи взагалі (демократія, що розвиває, а потім і плюралістична демократія).

Властиві сучасній демократії уявлення про різноманіття й мінливість людської природи, необхідність постійного критичного обговорення й перегляду не тільки політичних курсів, але й критеріїв їх визначення обумовлюють високий рівень вимог до громадян. У не-сучасних або тільки частково модернізованих системах людині була гарантована можливість покласти на стабільні звичні й найчастіше немудрі ролі й схеми політичного поведіння. Демократизація породила явище, яке Еріх Фромм влучно назвав «втечею від свободи». Суть його полягає в тому, що, ламаючи традиційні, у тому числі корпоративні, структури, різко збільшуючи темпи горизонтальних і вертикальних переміщень, «атомізуючи» суспільство, демократизація позбавляє людей звичної системи орієнтації, психологічних й організаційних «опор» і «меж» поведінки індивіда. Зняття всіляких станових та інших обмежень, що твердо скеровували життя людини в колишніх умовах, зробило людину вільною у сучасному розумінні. Одночасно на неї ліг тягар відповідальності за рішення, що стосуються її власної долі, а також усього суспільства. Спільна дія цих факторів призвела до того, що самотня, розгублена й дезорієнтована людина не змогла виносити «тягар свободи». Їй здавалося, що знайти колишню впевненість у собі й відчутти стабільність можна, лише жертвуючи свободою в обмін на почуття визначеності, що виникає у

твердій тоталітарній системі, перекладаючи всю відповідальність за прийняття рішень на вождя або режим. Руйнування традиційних міфів, заміна їх раціоналістичним світорозумінням, орієнтація на особисту користь порушують питання про сенс людського існування. У цих умовах значна частина людей є схильною до авторитарного підпорядкування, тобто занадто «слабкою» для того, щоб взяти на себе відповідальність за свою долю, шукає виходу в «суворому комфорті тоталітарної диктатури», прагне асоціювати себе з авторитарно-тоталітарними ідеологіями й рухами.

Демократія, таким чином, – це не статичний стан, а процес, що постійно розвивається з принципів демократичного устрою, широти охоплення проблем і просторів. На цей час переважають два основних підходи до проблеми демократії.

На думку першої групи фахівців, хоча зараз начебто і спостерігається тріумфальний марш демократії по всьому світі, вона все-таки в першу чергу є продуктом розвитку й культури західного типу. Це викликає сумнів у її тривалій стабільності в інших частинах світу.

Інші фахівці розглядають демократію як мету історії й називають перехід до демократичного типу правління справжньою світовою революцією. Використовуючи історичну і антропологічну аргументацію, вони доводять, що демократія – єдина форма суспільного життя, притаманна людині. Тому еволюційний розвиток людського роду зрештою приводить до торжества демократії як ще один «крок до прориву» у цивілізацію.

8.3. Економічний порядок та економічна свобода

Господарюючі суб'єкти є активною діяльною основою будь-якої економічної системи. Вони роблять систему диференційованою, стійкою, живою, рухомою, адаптивною, сприйнятливою до новацій і такою, що постійно розвивається. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, що є вільними у своєму виборі й водночас визнають авторитет суспільства й держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності. У протилежному випадку проблема державного регулювання може перетворитися у таку, яку не можна розв'язати.

Проблему розвитку підприємництва, що є соціальною базою ринкових перетворень, не можна вирішити без виявлення суті й

конкретних форм прояву економічної свободи. З характеристикою економічної свободи безпосередньо пов'язана проблема економічної демократії і її конкретних форм.

Проблема свободи вибору для господарюючих суб'єктів – це проблема адаптивності, гнучкості й відповідальності. З інституціональної точки зору економічна свобода – це не результат власного вибору й власних зусиль індивіда, а щось дане йому «зверху» як потреба. Це не просто можливість вибору, це ще й достатньо важке зобов'язання вибору, яке людина не завжди хоче виконувати [17].

Негативна сторона свободи як економічного інституту – в тому, що вона являє собою щось, що нав'язується індивіду у вигляді складних правил, обмежень, тобто економічна свобода – це функція примусу. До того ж свобода ніколи не буває абсолютною, тому що стикається з обмеженим впливом інших свобод і має підкорятися прямим нормативним обмеженням, перш за все з боку держави.

Економічна свобода, детермінована самою системою ринкових відносин, є головним принципом організації ринкового господарства, що гарантує свободу підприємництва – можливість отримувати ресурси, виробляти продукцію і отримувати дохід. По-перше, економічна свобода підприємця – це влада, що делегується йому споживачами. Вона посилюється при збіжності їхніх інтересів і згасає, коли вони розходяться. По-друге, вона регулюється системою правил, що створюються в процесі ринкового обміну, завдяки цьому удосконалюється економічний порядок, що визначає інституційні межі, в яких учасники ринкового процесу роблять свій вибір.

Упровадження в життя правил господарської поведінки є функцією держави. Тому обмеження втручання держави в економічний процес – це важливий принцип реалізації економічної свободи підприємця, що свідчить про те, що забезпечення й підтримка суверенітету підприємця спирається на розподіл економічної й політичної влади. Глибина й характер цього розподілу й визначає в кінцевому підсумку принципи, на яких будуватимуться всі господарські відносини. Якщо такими принципами будуть правова культура та партнерство, то їхнім результатом буде ефективна економіка.

У розвиненій ринковій економіці економічна свобода – об'єктивний результат взаємодії економічно незалежних суб'єктів господарських відносин, а її межі відображають ступінь узгодженості

їх інтересів. У перехідній економіці підприємницька свобода має інше походження. Вона формується на основі перерозподілу економічної влади шляхом надання свободи одним суб'єктам за рахунок інших.

В економічній теорії існують два підходи до вивчення економічної свободи – у вузькому й широкому розумінні.

У вузькому розумінні предметом вивчення є тільки економічні свободи, тобто права людини на вільне розпорядження своїм багатством, доходом, часом і зусиллями. Визначаючи наявність більш-менш сильного взаємозв'язку економічної свободи з іншими видами свобод (політичної, інтелектуальної), представники «вузького» підходу надають економічній свободі самостійного й головного значення в системі індивідуальних свобод. В цьому розумінні економічна свобода може бути інструментом для досягнення важливих цілей індивіда, а може бути самостійною цінністю. Зростання економічної свободи із збільшенням можливостей вибору відбувається не тільки в сфері споживання товарів і послуг, а й в інших сферах: власності, підприємництва, вибору професії, місця роботи, інвестування.

Представники цього підходу до свободи концентрують свою увагу на динаміці різних компонентів економічної свободи і їх обмежень в умовах суспільного реформування, на порівняльному аналізі конкретних аспектів економічної свободи в різних суспільних системах.

Економічний підхід на основі теорії раціонального вибору, максимізації або оптимізації корисності претендує на пояснення не тільки економічної, але й всякої людської поведінки. У такому випадку людське існування характеризується такими фундаментальними умовами:

1. Людина прагне досягти певних цілей.
2. Час і засоби, що є в її розпорядженні, обмежені.
3. Цей інструментарій може бути спрямованим на досягнення альтернативних цілей.

У кожний момент часу різні цілі по-різному важливі. При цьому кожна з цих умов окремо не становить інтересу для економіста, але, коли ці умови є в наявності одночасно, спосіб дій економіста (з його точки зору) неминуче набуває форму вибору і стає предметом економічної науки.

Економічний підхід базується на трьох передумовах: максимізуюча поведінка, ринкова рівновага й стабільність переваг. Існують

чотири форми прояву економічної свободи: свобода підприємництва, свобода споживацького вибору, свобода власників і постачальників ресурсів і свобода територій, або місцеве самоуправління.

Розуміння свободи індивіда як відсутності суспільних зв'язків виключає можливість розгляду інституційного компонента і основ господарської свободи. Проте вся практика господарського розвитку показує, що дефіцит соціальності як складової соціальної залежності та взаємовідносин робить неможливим саморегульований ринок. Становлення свободи господарюючого суб'єкта обов'язково відбувається в інституційних координатах.

Ціннісні підстави активності господарюючих суб'єктів виявляють себе, по-перше, в самому факті існування *інституту оцінювання*; по-друге, в порівнянні й еквівалентності як загального соціального зв'язку; по-третє, у виборі конкретної моделі обґрунтування господарських рішень; по-четверте, в побудові системи контролю, повноважень і відповідальності всередині фірми; по-п'яте, в моделях координачії своєї поведінки з іншими господарюючими суб'єктами; по-шосте, у виборі правил, форм і методів конфліктної поведінки на ринку й усередині фірми; по-сьоме, у способах і масштабах відповідальності за своїми зовнішніми і внутрішніми зобов'язаннями.

Отже, зміни, здатність до змін, потреба у змінах – це атрибути суб'єктів, якими вони наділені різною мірою. Якщо суб'єкт має багато атрибутів, він стає активним носієм інноваційного начала, новатором. Наявність таких новаторів – найзручніший спосіб забезпечити необхідний рівень стабільності системи та її змін, тобто життя системи як розкриття її суті.

Можливість вибрати – це умова, а не гарантія успіху. Л. Мізес писав: «Людина вільна в тому значенні, що вона має щодня знову робити вибір між політикою, яка веде до успіху, та політикою, яка веде до катастрофи, розпаду суспільства й варварства».

Інакше цю думку висловлюють відомі російські економісти Л. Євстігнеева й Р. Євстігнеев: «Щоб мати право вважати економіку вільною, потрібно мати свободу щодо раціонального». Проте при цьому свобода щодо раціонального компенсується не несвободою людини в системі зовнішніх умов її існування, а введенням раціонального в систему ціннісних основ людського буття як одного з обов'язкових компонентів. Реальність не вкладається в межі раціональності, але

водночас містичним чином до неї тяжіє. Раціональність – це спосіб подолання обмежень одного рівня для виходу на новий, вищий рівень свободи [17].

У неокласичній моделі раціонального вибору людина *зобов'язана* дотримуватися приписань максимізуючої поведінки.

Чим більше інституціалізована економіка, тим вужчим є «спектр альтернатив», меншим – раціональний вибір. Маємо песимістичний висновок: людина платить за інституційний порядок своєю свободою, раціональністю і ефективністю своєї діяльності. Кожного разу, коли розглядають свободу якогось актора або акторів, мають на увазі свободу від якогось обмеження, заборони, стороннього втручання або перешкоди на шляху здійснення чи нездійснення чогось або становлення чи нестановлення когось [17].

Проте практика господарської еволюції свідчить, що «інституційно насичена сучасна ринкова система» є ефективною, адаптивною, інноваційною й водночас більш вільною, ніж будь-яка з альтернативних систем (наприклад команда економіка, традиційне суспільство й ін.). Зрозуміти цей парадокс порядку й свободи можна шляхом аналізу діалектики суб'єкта й інститутів.

Реально існуюча раціональність є повною раціональністю, тому що реальний механізм розподілу й використання ресурсів завжди містить і надрациональні елементи, зумовлені історичною динамікою, прогресом або «ерозією» будь-якої інституційної й технологічної структури економіки. Ці елементи господарського механізму цілком здатні набувати форми нераціональних, зайвих, неефективних, водночас залишаючись функціонально необхідними. Це не означає, що модель раціонального вибору є помилковою або не потрібною для розуміння економічної природи господарюючих суб'єктів. Ідеться про те, що ступінь охоплення економічної реальності цією моделлю становить значно менше, ніж 100%, тобто суб'єкт є вільним не лише тоді, коли він здійснює раціональний вибір.

Інституційний зміст раціонального вибору полягає в тому, що він є інструментом надання суб'єктові відповідальності, а значить, і свободи. В цьому міститься *фундаментальна соціальна функція раціонального вибору*. Тому раціональний вибір суб'єкта можна подати як своєрідне тренування свободи. Виконання інституційних приписань – це теж позитивна свобода суб'єкта, тобто свобода, що дозволяє

йому реалізувати й розвивати свою соціальну сутність, долаючи відчуження.

Саме додержання правил, які відповідають внутрішнім цінностям, ліквідує відчуження суб'єкта від цих правил, від системи інститутів загалом. Проте повністю відчуження суб'єкта не може бути подолано в жодній соціальній системі.

Феномен відчуження є одним із вирішальних моментів генезису й розвитку суб'єктного начала в економіці, існують природні та соціально-економічні передумови відчуження як *невідповідності сутності*. В економіці актуальне джерело відчуження – соціально-економічна невизначеність, спричинена технологічними змінами, екзогенними інноваціями. Чим більше знає й може людство, тим менше знає й може окремий суб'єкт. Прогрес – це джерело невизначеності, загроз і відчуження.

Величезний деструктивний потенціал мають масові інституційні новації, включаючи прогресивні. Р. Нуреев дає таку характеристику трансформаційній соціально-психологічній та інституційній деструкції: «В умовах трансформаційного спаду звуження економічних свобод справило більш сильну дію, ніж розширення свобод соціальних і політичних. До того ж багато хто розуміє свободу однобічно – як набуття нових прав і благ без утрати старих можливостей і гарантій. Більшість населення не бачить глибокого взаємозв'язку понять «свобода – самостійність – відповідальність». Бажають свободи, але без відповідальності й самостійності, з усіма наслідками, що звідси випливають» [16].

Інакше кажучи, бути вільним – це обов'язок людини перед своєю сутністю, яка потребує активних осмислених дій. Нікому не можна й не слід вирішувати за суб'єкта, що для нього корисно, а що – ні. Суб'єкт долає відчуження, виявляючи себе в діяльності, в ринковій активності. Саме доцільна діяльність знімає відчуження: «Діяльність людини – суть його природи та існування, засіб збереження життя й піднесення над рівнем розвитку тварин і рослин». Господарюючі суб'єкти можуть розрізнятися за рівнем активності, а в будь-якому разі зниження цього рівня обов'язково свідчить про наявність відчуження суб'єкта від загальних умов, що змінюються, ускладнюються й розвиваються.

Інституційний розвиток можна тлумачити як введення суб'єктом інституційних обмежень у своє підґрунтя. Для того, щоб засвоєння

інституційних норм сприяло розвитку, суб'єкт має *інтегруватися* в інституційну систему, тобто використовувати інститути у процесі максимізації корисності. Процес інституційного розвитку суб'єктів послідовно містить такі внутрішні моменти: засвоєння, виконання й використання інституційних норм.

Отже, існують рівні відносин суб'єкта з інститутами, три з них – контакт (зіткнення), введення в систему, інтеграція в систему. Тільки інтеграція надає можливість свободи всередині інститутів. Четвертий рівень – вихід у надінституційний простір, тобто інновація. Тут дефіцит правил компенсується правом найсильнішого (спритного, розумного), яке потім фіксується у вигляді інституційних норм.

Можна зробити висновок, що існують три вихідні пункти інституційного розвитку господарюючих суб'єктів: власність, професіоналізм, інновації.

Ці пункти у подальшому розвитку перетинаються, переплітаються, взаємодіють. Виникнувши з будь-якого пункту соціального простору, інституційно розвинутий суб'єкт обов'язково має пройти й через два інших. Власність як цілепокладання породжує потребу у *професійному* менеджменті. Високий професійний статус дає право на *власність* шляхом оплати акціями або паями. Інновації дозволяють формувати норми, стандарти, які оформляють через патентні механізми у *право власності* на винахід.

Активність (діяльність) – умова збереження власності, професіоналізму й інноваційного статусу. Припинення діяльності призводить до згасання суб'єктного начала, до втрати свободи й безпеки. На основі закону збереження й відтворення ідентичності як головного принципу існування суб'єкта раціональному вибору додається більшого значення, де максимізація корисності – лише окремий випадок.

Будь-який господарюючий суб'єкт має бути пристосованим до умов середовища, в якому він функціонує. У процесі його розвитку рівень пристосування підвищується під впливом відбору найефективнішої життєвої практики, що допомагає досягати динамічної рівноваги із середовищем. Існують два типи пристосування суб'єкта до умов середовища. Перший тип пов'язано із змінами структури й функцій суб'єкта; другий – зі зміненням поведінки без змін структури суб'єкта.

Характеристики зв'язку інститутів і свободи господарюючого суб'єкта мають таке конкретне економічне втілення [16]:

- підготовка і ухвалення господарських рішень як *вибір*;
- витрати як вираз внутрішніх меж економічної *свободи*;
- доходи як акт визнання часткового й відособленого *загальним*;
- податки як *розділення свободи й відповідальності* між суб'єктом і державою;
- ціна як вираження практичної та повсякденно доступної загальної *цінності* вільної діяльності господарюючого суб'єкта;
- інвестиції як влада суб'єкта над майбутнім, практична *єдність сьогоднішньої та майбутньої свободи*;
- *кредит* як довіра до свободи інших господарюючих суб'єктів;
- ризик як інституціалізована *невизначеність вільної діяльності* господарюючих суб'єктів;
- капітал як свобода організовувати діяльність *несуб'єктів*;
- активи як матеріальний простір та інструмент господарської свободи.

Носієм усієї сукупності внутрішніх моментів господарської свободи є *власність як практична основа капіталу і активів*. Суб'єкт одержує доступ в господарську систему через статус, наприклад, споживача, домогосподарства, фірми, корпорації, продавця, покупця, посередника, підприємця.

Таким чином, економіка може функціонувати й розвиватися лише в тому разі, якщо складовою частиною її механізму є господарючі суб'єкти, які діють відповідно до власного раціонального вибору й виконують приписання економічних і соціальних інститутів. Господарючі суб'єкти як відокремлені учасники інституційної системи можуть змінювати свої позиції в ній або ж ініціювати інституційні інновації. Здатність виконувати такі дії може посилюватися або послаблятися залежно від різних обставин. Посилення цієї здатності можна тлумачити як інституційний розвиток суб'єктів. З цієї точки зору економічна свобода господарюючого суб'єкта є таким способом реалізації цінностей людини, що склався природно й історично. Людина опосередковує свій соціальний зв'язок шляхом професійно організованої ринкової діяльності.

Перехід до інноваційно-інвестиційної моделі зростання потребує наявності відповідального суб'єкта, здатного до довгострокових раціональних господарських дій на основі використання частки доходу на приріст капіталу, інновації та інвестиції.

Держава стосовно вільного суб'єкта є джерелом необхідності, примушення й залежності. Вона охороняє право власності, регулює свободу, фільтрує і обмежує інновації. Взаємодія суб'єктів і держави забезпечує «живий суспільний порядок», який розвивається. Тут міститься відповідь на запитання, чому держава змушена підтримувати й захищати свободу (суб'єктів, громадян, фірм та ін.). До цього її змушує потреба в «живому порядку», що може розвиватися або згасати. Держава створює не свободу, а правила як загальні інституційні координати свободи.

Контрольні запитання й завдання

1. У чому суть розвитку демократії в Україні?
2. У чому суть економічної свободи як економічного інституту?
3. Яка роль інститутів у формуванні та реалізації свободи господарюючих суб'єктів?
4. Виберіть правильне визначення категорій

1	Демократія	А	Об'єктивний результат взаємодії економічно незалежних суб'єктів господарських відносин, межі відображають ступінь узгодженості їхніх інтересів
2	Пряма демократія	Б	Демократія, яка передбачає відкрите воле виявлення населення, пов'язана тільки з певною фазою підготовки рішення
3	Представницька демократія	В	Загальні конституційні координати свободи, які створює, охороняє й підтримує держава
4	Плебейська демократія	Г	Форма правління, що дозволяє різним суспільним групам вільно виражати свої інтереси й знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення, що відображають їхній баланс
5	Економічний порядок	Д	Демократія, яка передбачає безпосередню участь громадян у процесі підготовки, обговорення, прийняття й реалізації рішень
6	Економічна свобода	Е	Демократія, яка передбачає опосередковане введення громадян у процес прийняття рішень через їх представників, яких вибирають у законодавчі або виконавчі органи влади

Тести для самоперевірки знань

1. У чому полягає сутність демократії?
 - а) у виборі влади народом?
 - б) у реалізації народом своїх прав і свобод;
 - в) у реалізації людиною своїх прав і свобод;
 - г) усі відповіді правильні.
2. Як може впливати демократія на свободу?
 - а) забезпечує вивільнення ринкових сил;
 - б) забезпечує директивне управління економікою;
 - в) забезпечує розподіл продукту за потребами людей;
 - г) усі відповіді правильні.
3. У якому варіанті правильно описано політичні і соціальні критерії високого рівня демократії?
 - а) влада обраної виборцями більшості;
 - б) гідність і чесність представників влади;
 - в) рівні права представляти програми і обирати владу;
 - г) добробут нації.
4. Чим зумовлена необхідність економічної свободи в умовах демократизації?
 - а) об'єктивними законами економіки;
 - б) суб'єктивними законами економіки;
 - в) бажанням виробників;
 - г) усі відповіді правильні.
5. Що є в основі національної самоорганізації суспільства?
 - а) національно-демократична ідеологія титульної нації;
 - б) ідеологія національних меншин;
 - в) загальнолюдські цінності і соціально орієнтована ринкова економіка;
 - г) усі відповіді правильні.
6. Що забезпечує реальний економічний порядок?
 - а) підпорядкованість розподілу ресурсів рухові цін;
 - б) контроль за цінами і розподілом ресурсів;
 - в) контроль за виробництвом і рухом грошей;
 - г) правильні відповіді у пунктах б і в.

СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

9.1. Поняття й значення структури національної економіки

Економіка будь-якої країни як системний об'єкт дослідження має певну структуру, тобто сукупність елементів або підсистем і зв'язків між ними, якій притаманні ознаки цілісності. Оскільки ефективний розвиток національної економіки є можливим тільки у разі забезпечення оптимальної відповідності певних співвідношень вимогам об'єктивних економічних законів, зокрема вартості, попиту й пропозиції, то проблема підтримання й забезпечення оптимальної пропорційності, збалансованості національної економіки є центральною проблемою як теорії, так і практики регулювання економіки, структурної політики держави.

Національна економіка має складну зовнішню (загальну) й внутрішню (функціональну) макро- й мікроекономічну структуру, яка формально є динамічною взаємодією окремих сегментів ринку (ресурсів, продуктів, грошей, інвестицій) та їхніх елементів (попиту й пропозиції, цін і витрат, доходів і видатків) і формально може бути інтерпретована через низку функціональних макроекономічних і мікроекономічних пропорцій (між сукупним попитом і сукупною пропозицією, продуктивністю праці й зарплатою, інвестиціями й заощадженнями, експортом та імпортом продукції).

Відсутність же оптимальної збалансованості та посилення нерівноваги в економіці зумовлює виникнення економічних криз, інфляцію.

Слід зазначити, що структура економіки є поняттям багатоплановим. Тому в економічній науці структуру національної економіки трактують як співвідношення різних елементів національної економічної системи, що відображають народногосподарські пропорції й стан суспільного поділу праці. Співвідношення між певного виду

взаємозв'язаними елементами економіки відбивають певні види структури економіки.

Структура економіки – це співвідношення, які відображають взаємозв'язки й взаємозалежності окремих частин економіки, окремих її секторів, галузей.

Основними критеріями визначення структури (структурних співвідношень, пропорцій) національної економіки є обсяги виробленої та реалізованої на ринку продукції й наданих послуг, кількість зайнятого населення, обсяг спожитого капіталу (обсяг інвестицій і вартість основного капіталу).

Виражені в абсолютних (натуральних і вартісних) і відносних величинах співвідношення між певного типу взаємозв'язаними елементами економіки дають можливість конкретно якісно й кількісно оцінити структуру економіки і її структурні зрушення.

9.2. Види структури національної економіки

Залежно від характеру та змісту взаємозв'язаних елементів національної економічної системи розрізняють такі структури економіки: відтворювальну, галузеву, територіальну, соціальну, функціональну та зовнішньоекономічну.

Відтворювальна структура характеризує:

- використання ВВП (НД) на відтворення основного капіталу, його нагромадження та споживання;
- співвідношення між виробничим та особистим споживанням.

До основних відтворювальних пропорцій, що визначають розвиток економіки, належать співвідношення:

- між виробництвом засобів виробництва й виробленням предметів споживання ;
- заміщенням вартості використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю (чистою продукцією);
- споживанням та нагромадженням.

Структурні зрушення у цих співвідношеннях, що характеризують розвиток економіки на всіх стадіях відтворювального процесу, обумовлюються взаємодією факторів (залежать від багатьох факторів), які пов'язані з досягненнями НТП, продуктивністю праці, обмеженнями природних ресурсів, станом навколишнього середовища і екологічними проблемами, зростанням суспільних потреб щодо якості

товарів і послуг, спеціалізацією виробництва, міжнародним поділом праці, співвідношеннями між попитом і пропозицією, величиною доходів і податків, вартістю факторів виробництва (матеріальних ресурсів, капіталу, робочої сили), обсягами нематеріальних активів (інформації, технології тощо), стабільністю грошового обігу, законодавства, а також політичної ситуації тощо. Свідоме оптимізаційне формування пропорцій відтворення, у свою чергу, є важливим чинником економічного розвитку (чинником, що визначає якість економічного розвитку та впливає на його динаміку) і у зв'язку з цим – пріоритетним напрямком структурної політики держави. При цьому слід враховувати циклічну природу відтворення під час формування оптимальних пропорцій відтворювальної структури економіки.

Галузева структура відображає пропорції розвитку окремих галузевих секторів і груп міжгалузевих комплексів, галузей, підгалузей, видів діяльності, виробництв, сфер національної економіки.

За традиційним підходом у складі національної економіки України виділяють галузі, підгалузі, міжгалузеві комплекси тощо. Класифікаційною (системоформуютьовальною) одиницею галузі є підприємство, яке має самостійний баланс і банківський рахунок. Велике значення з погляду аналізу галузевої структури національної економіки й формування її оптимальних пропорцій має виділення й дослідження співвідношень міжгалузевих комплексів – паливно-енергетичного, АПК, машинобудівного, транспортного, базових виробництв та інших.

Особливими галузевими пропорціями, що обумовлюють темпи структурних зрушень в економіці і які певною мірою можна віднести також до відтворювальних пропорцій, є співвідношення між галузями матеріального виробництва й галузями, які забезпечують їхнє функціонування. Забезпечувальні галузі називають інфраструктурою.

Інфраструктура існує двох типів:

◆ виробнича, що охоплює галузі, які безпосередньо обслуговують матеріальне виробництво (транспорт, зв'язок, шляхове господарство, енерго-, газо-, водопостачання, природоохоронні споруди тощо);

◆ не виробнича, що охоплює галузі, які опосередковано пов'язані з виробництвом (загальна й професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Слід зауважити, що у розвинутих країнах світу одним з основних напрямків державної структурної політики є динамічний розвиток

власне інфраструктури, оскільки, що підтверджує світовий досвід, розвиток економіки, її соціально-економічна ефективність в індустріальному, а тим більше у постіндустріальному суспільстві, передусім, залежить від стану й рівня розвитку інфраструктури. Нерозвиненість інфраструктури негативно впливає на НТП, ефективність виробництва, його інноваційність, якість продукції, зайнятість населення тощо.

Традиційно виділяють галузі сфери матеріального виробництва й невиробничої сфери. До сфери матеріального виробництва належать галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері реалізації шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції. Всі інші види діяльності у своїй сукупності є сферою нематеріального виробництва (невиробничою сферою). Змінення співвідношень (пропорцій) між масштабами (обсягами створеного ВВП) і темпами розвитку виробничої й невиробничої сфер є індикаторами, які відображають рівень розвитку продуктивних сил, тип національної економічної системи (індустріальний або постіндустріальний) та її соціально-економічну ефективність.

Основу сучасної галузевої структури національної економіки складають макропропорції між галузевими секторами економіки, тобто між групами галузей, що мають однакові економічні характеристики. Згідно із запровадженою в Україні системою національного рахівництва економіка поділяється на п'ять секторів:

- 1) нефінансові корпорації, у складі яких виділяють:
 - галузі, пов'язані з видобуванням ресурсів,
 - галузі, зайняті переробкою ресурсів і виготовленням готової продукції;
 - сферу послуг (у тому числі інформаційне, науково-технічне, комунікаційне, фінансове обслуговування виробництва);
- 2) фінансові корпорації;
- 3) сектор загального державного управління;
- 4) домашні господарства;
 - некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства.

Слід зазначити, що у сучасних постіндустріальних суспільствах під впливом НТП відбуваються структурні зрушення у бік зменшен-

ня відносної частки першої та другої груп і зростання третьої групи галузей нефінансового сектора економіки. На галузеві пропорції (галузеву структуру національної економіки (НЕ)), окрім НТП і витрат бізнесу на наукові дослідження та впровадження інновацій у виробництво, відчутно впливають також витрати на утримування робочої сили, задоволення екологічних факторів, міжнародний поділ праці в умовах глобалізації економіки тощо.

Функціональна структура національної економіки характеризує динамічну взаємодію та взаємозалежність окремих сегментних ринків (ресурсів, продуктів, грошей і валюти, інвестицій, цінних паперів, науково-технічних розробок, нерухомості тощо) та їхніх елементів (попиту й пропозиції, цін і витрат, доходів і видатків тощо) й формально може бути подана через низку функціональних пропорцій:

- між платоспроможним попитом і пропозицією на створений ВВП і НД;
- платоспроможним попитом і пропозицією на окремих ринках ресурсів і продуктів;
- продуктивністю праці й зарплатою;
- доходами й витратами;
- інвестиціями й заощадженнями;
- кредитно-грошовими пропорціями;
- імпортом та експортом продукції тощо.

За своєю суттю це є пропорції відтворювального типу, оскільки вони характеризують закономірності формування, розподілу, перерозподілу та споживання ВВП і НД.

Територіальна структура національної економіки відображає розміщення виробництва й інфраструктури в окремих територіальних (регіональних) утвореннях (системах), що характеризуються певними умовами: наявністю корисних копалин і сировинної бази (природними ресурсами), природно-кліматичними умовами, географічним розташуванням, культурними традиціями, демографічними та іншими умовами.

Розрізняють два підходи до формування територіальних (регіональних) утворень (територіальних економічних підсистем) у межах НЕС, а отже, два їхніх типи:

- структуризація національної економіки на економічні райони, територіальні господарські (виробничі) комплекси й спеціальні економічні зони;

– структуризація національної економіки в адміністративно-територіальному розрізі (для України на господарські комплекси АР Крим, областей і районів).

Соціальна структура характеризує такі співвідношення в національній економіці:

- між організаційно-правовими формами підприємництва з урахуванням рівнів концентрації й централізації виробництва й капіталу (між великими, середніми та малими підприємствами) й режиму власності (між приватними, колективними та державними підприємствами);
- певними верствами населення, диференційованими за рівнем доходів.

Серед співвідношень, що визначають структуру (вид структури) національної економіки й впливають на стан і динаміку соціально-економічного розвитку, з одного боку, а з другого – самі є залежними від державної економічної політики (структурної), слід виділяти співвідношення між приватним і державним секторами економіки. При цьому секторальне співвідношення НЕС найкраще відображає результати ринкових реформ, рівень розвитку і ефективність ринкової економіки, а також масштаби державного втручання в економічний кругообіг ресурсів, доходів, продуктів.

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорції між експортом та імпортом товарів, послуг, капіталів тощо, які певною мірою є функціональними пропорціями національної економічної системи як відкритої системи, де чистий експорт розглядається як елемент валових національних інвестицій та елемент сукупного суспільного попиту, від чого залежить динаміка ВВП.

9.3. Структурна політика держави

Для ефективного функціонування національної економіки необхідна її раціональна структура, що є прерогативою держави й корпоративних систем, бо ринкова система самостійно не здатна цілеспрямовано формувати раціональну структуру економіки.

Під раціональною структурою економіки необхідно розуміти таку систему виробництва та його грошово-фінансового, кадрового, науково-технологічного обслуговування, відповідно до якого сформовано необхідну кооперацію для виготовлення кінцевої продукції в

такій кількості й такої якості, що відповідає попиту та ринкам збуту, а виробництво здатне вдосконалюватися й розвиватися.

Згідно з досвідом розвинутих країн формування раціональної структури економіки є можливим в умовах державного регулювання соціально-економічних процесів, що є змістом структурної політики держави.

Успішний соціально-економічний розвиток країни залежить від характеру, напрямів і темпів структурних зрушень в економіці та їхнього пристосування до вимог ринку. Державне регулювання структурних зрушень в національній економіці спрямовується на формування й підтримку раціональної структури економіки (РСЕ) й здійснюється за допомогою структурної політики держави.

Структурна політика держави – це обґрунтування цілей і характеру структурних перетворень в економіці країни, визначення комплексу заходів щодо підтримки розвитку тих структурних елементів національної економічної системи, які забезпечують формування й підтримку РСЕ, а отже, й економічне зростання та вирішення актуальних соціально-економічних проблем.

Головною (генеральною) метою державної структурної політики є формування й підтримка сучасної ефективної екологічно безпечної раціональної структури економіки, яка конкретизується за такими основними узагальненими (на прикладі національної економічної системи України) напрямками (підцілями) державної структурної політики:

- ◆ установлення оптимальних макроекономічних пропорцій;
- ◆ розвиток конкуренції й обмеження монополізму;
- ◆ формування енергозберігаючої інноваційної моделі розвитку економіки;
- ◆ ліквідація диспропорцій між галузевими комплексами;
- ◆ ліквідація диспропорцій технічного рівня виробництв різних галузей;
- ◆ зниження енерго- та матеріаломісткості виробництва;
- ◆ підвищення інноваційності (науково-технічного рівня і якості) й конкурентоспроможності продукції;
- ◆ раціональне розміщення виробництва та збалансований розвиток регіонів (створення ефективних регіональних господарських систем);

- ◆ посилення соціальної орієнтації економіки;
- ◆ створення розвинутого національного ринку;
- ◆ охорона навколишнього середовища тощо.

Ці напрямки, у свою чергу, можуть бути деталізовані за принципом поділення «дерева цілей» на ще більш конкретні підцілі, які виступають засобами досягнення цілей вищого порядку.

Слід зауважити, що перелік основних напрямків державної структурної політики постійно змінюється залежно від актуальних завдань та умов розвитку національної економіки. Реалізація державної структурної політики залежно від міри втручання держави у структурні зрушення в економіці може відбуватися за двома сценаріями, які визначають тип структурної політики: пасивний та активний.

Пасивна державна структурна політика полягає здебільшого у створенні державою сприятливої правової бази для конкуренції та вільного «переливання» капіталу й ресурсів з одних галузей, видів діяльності, регіонів тощо в інші під впливом ринкового механізму, ринкових чинників (стимулів) і традиційних засобів (правових та економічних), що їх модифікують, без безпосереднього втручання держави в інвестиційні процеси (в окремих галузях, регіонах, видах діяльності, проектах тощо), тобто у кругообіг ресурсів, доходів, продуктів в національній економічній системі. «Переливання» капіталу та ресурсів і, відповідно, структурні зрушення у цьому випадку відбуваються внаслідок змінень норм прибутку. Ринковий механізм через взаємодію попиту й пропозиції та «переливання» капіталу й ресурсів забезпечує вирівнювання норм прибутку на різних ринках (у різних галузях) до середнього рівня в економіці у цілому й, таким чином, забезпечує формування оптимальної структури економіки й підвищення її ефективності. Цей сценарій реалізації державної структурної політики є досить тривалим і супроводжується великими соціальними втратами.

Отже, основні риси пасивної структурної політики, яку ще називають американською, оскільки так формувалася структура економіки США, полягають у такому:

- пасивній ролі держави, яка зводиться до використання традиційних економічних і правових методів у проведенні структурної політики;

- опорі на ринковий механізм, через який структура економіки змінюється у результаті змінень норм прибутків в окремих галузях;
- тривалості реалізації;
- породженні значних соціальних проблем.

Активна державна структурна політика (японська модель) полягає у застосуванні державою широкого спектра інструментів (як прямого, так й опосередкованого впливу) для прискорення структурних зрушень в економіці. Її основні риси:

- активна роль держави у формуванні прогресивної структури економіки;
- прискорений процес структурних зрушень в економіці;
- використання прогностичних оцінок окремих елементів структури економіки, з'ясування перспективних і неперспективних галузей, виробництв, депресивних регіонів тощо;
- визначення пріоритетних галузей і виробництв;
- розроблення державних програм і планів структурної перебудови (структурних зрушень) економіки;
- селективна державна підтримка окремих галузей, регіонів, виробництв, організаційно-правових форм бізнесу тощо.

Здійснення активної структурної політики забезпечується за допомогою засобів прямого й непрямого регулювання. До засобів прямого регулювання належать: надання фінансової допомоги у вигляді інвестиційних субсидій, дотацій, надбавок, позик на розвиток окремих галузей, виробництв, регіонів; використання системи державних замовлень, контрактів, закупівель; індикативне планування; державні плани й програми; централізоване встановлення цін; цінова дотація окремих видів продукції, окремих галузей і виробництв; цільове фінансування сфер і суб'єктів діяльності тощо.

До засобів непрямого (опосередкованого) регулювання належать: надання податкових і кредитних пільг з диференціацією щодо певних (пріоритетних) галузей виробництв; здійснення політики прискореної амортизації; реалізація митної політики (встановлення різних імпорتنих та експортних тарифів); правове регулювання; створення спеціальних економічних зон тощо.

Формування й реалізація активної структурної політики полягає у такому:

- визначенні найбільш ефективних напрямків структурних змін в економіці (тобто переліку основних напрямків державної структурної політики);
- виборі пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, регіонів;
- розробленні й реалізації комплексу регуляторних заходів у межах прийнятої структурної політики.

Основними напрямками удосконалення відтворної структури національної економіки є:

- модернізація виробництва, його технічне й технологічне оновлення;
- зниження ресурсомісткості (фондо-, матеріало-, енерго-, працевмісткості) виробництва;
- змінення співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання на користь останніх;
- створення умов для інвестування (розширеного відтворення);
- посилення технологічної цілісності підприємств і галузей, забезпечення замкненого закінченого циклу виробництва.

Враховуючи той факт, що структурно-галузева політика спрямовується на здійснення державою прогресивних змін у структурі народного господарства, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції й зростання рівня життя населення.

Основними напрямками оптимізації галузевої структури національної економіки України сьогодні є:

- усунення диспропорцій між реальним і фінансовим секторами економіки, а також усередині цих секторів;
- переважний розвиток галузей, що працюють на задоволення потреб людей;
- широкий розвиток сфери послуг;
- створення та розвиток наукоємних високотехнологічних галузей і виробництв;
- розвиток переробних галузей економіки на інноваційній технічній і технологічній базі;
- розвиток експортних та імпортно-замінних виробництв;
- розвиток пріоритетних галузей національної економіки.

Основними **напрямами оптимізації територіальної структури національної економіки** в умовах існування значної різниці рівнів соціально-економічного розвитку регіонів України є:

- забезпечення комплексного й збалансованого розвитку всіх районів і регіонів країни на основі раціонального використання конкретних умов і наявних трудових, земельних, водних, енергетичних та інших природних ресурсів;
- усунення диспропорцій у розвитку окремих територій і забезпечення вирівнювання рівнів їх соціально-економічного розвитку;
- гармонізація загальнодержавних і регіональних інтересів.

Основними **напрямами оптимізації зовнішньоекономічної структури української економіки** в умовах глобалізації економіки та необхідності гарантування національної економічної безпеки й прагнення до рівноправної інтеграції держави у світову господарську систему є:

- збільшення експортного потенціалу країни;
- зменшення в експорті частки сировини, матеріалів, проміжної продукції й збільшення частки продукції переробних галузей з високими рівнями складності й кінцевої готовності;
- збільшення в імпорті частки прогресивного обладнання та машин і зменшення частки продукції сільськогосподарського виробництва, продуктів харчування, продукції, що може вироблятися на вітчизняних підприємствах;
- диверсифікація джерел імпорту енергоресурсів (нафти, газу, ядерного пального) з метою гарантування енергетичної безпеки країни.

Основними **напрямами оптимізації соціальної структури української економіки** в умовах проведення ринкових реформ і з метою сприяння зайнятості, самозайнятості населення та боротьби з бідністю є:

- подальші прогресивні змінення у системі власності й організаційно-правових формах ведення бізнесу (роздержавлення, приватизація, корпоратизація, вдосконалення функціонування державного сектора, розвиток малого й середнього підприємництва, створення промислових груп та інших інтегрованих форм корпоративного бізнесу тощо, а також фор-

мування ефективних власників й організаційно-економічних форм ведення бізнесу;

- усунення значної диференціації доходів населення, створення мотиваційного механізму високопродуктивної праці, забезпечення соціального захисту певних верств населення.

Оптимізація функціональної структури національної економіки пов'язана з формуванням розвиненого цілісного та місткого національного ринку як системи взаємозалежних і динамічно взаємодіючих сегментних ринків (ресурсів, продуктів, грошей і валюти, інвестицій, цінних паперів, науково-технічних розробок, нерухомості тощо). Такий ринок забезпечуватиме через збалансування і узгодження попиту і пропозицій, цін і витрат, доходів і видатків, заощаджень та інвестицій ефективне функціонування й стійкий розвиток економіки.

Вибір пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, територій (як елементів активної структурної політики держави) полягає у визначенні галузей (виробництв, територіальних господарських систем із сильними зворотними зв'язками), здатних викликати відповідні реакції розвитку, обумовити позитивні зрушення в економіці й забезпечити реалізацію цілей державної економічної політики.

Пріоритетними галузями (виробництвами, територіальними господарськими системами) вважають галузі, розвитку яких держава надає перевагу, враховуючи їхню роль і важливість для економіки країни.

Основними критеріями визначення пріоритетності галузі є:

- перспективи попиту на продукцію галузі на внутрішньому ринку;
- зниження ресурсомісткості виробництва;
- експортний потенціал галузі;
- мінімізація залежності галузі від імпорту;
- швидка віддача інвестицій у галузі;
- сприяння соціально-економічному розвитку країни;
- розв'язання проблем зайнятості, екологічних проблем та інших позитивних зовнішніх ефектів.

Усі галузі, види діяльності й територіальні господарські комплекси в Україні (за наявними конкурентними перевагами української економіки) можна поділити на такі рівні пріоритетності:

1-й рівень – наукоємні й технологічні галузі (ракетно-космічна, літако- та моторобудівна, електрозварювальна, порошкова металургія, біотехнологія, мікроелектроніка, робототехніка, машинобудування, деякі виробництва ВПК);

2-й рівень – галузі й підгалузі (переробні) АПК (харчова, борошномельно-круп'яна, кондитерська, овочево-консервна, комбікормова, галузі легкої промисловості, що спеціалізуються на переробці сільськогосподарської сировини тощо);

3-й рівень – транзитні перевезення вантажів, транспортування нафти, газу, електроенергії, надання міжнародних послуг у галузі транспорту, зв'язку, телекомунікацій;

4-й рівень – рекреаційно-туристичний та оздоровчо-лікувальний комплекси Карпат, Причорномор'я та інших регіонів;

5-й рівень – види діяльності, пов'язані із зберіганням здоров'я людини, охороною навколишнього середовища.

Реалізація активної структурної політики полягає у здійсненні комплексу розроблених заходів у межах певної структурної політики, спрямованої на реалізацію бажаних загальних структурних змінень в економіці й забезпечення пріоритетних напрямів розвитку окремих галузей, виробництв і регіонів національної економіки.

До комплексу загальних заходів у межах нинішньої державної структурної політики, спрямованої на оптимізацію структури національної економіки в сучасних умовах перехідного періоду, можна віднести:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційних структурних змінень в економіці під впливом затвердженої структурної політики держави;
- створення сприятливих умов для реалізації конкурентних переваг національної економіки й формування та нагромадження реального національного капіталу;
- виділення пріоритетних галузей і виробництв, створення умов для припливу до них інвестицій, їх державна підтримка;
- макроекономічну стабілізацію, стимулювання прогресивних структурних зрушень в національній економіці;
- проведення ефективної державної інвестиційної й інноваційної політики, створення інноваційних економічних систем господарювання в усіх сферах і на усіх рівнях національної економіки;

- розроблення макроекономічних прогнозів щодо формування (оптимізації) структури економіки;
- розроблення загальнонаціональних та галузевих програм структурних перетворень економіки;
- раціональне залучення іноземних інвестицій, здатних забезпечити оптимізацію структури національної економіки;
- інформатизацію суспільства, широке впровадження сучасних інформаційних технологій тощо.

Слід зауважити, що наведені вище регуляторні заходи в межах державної структурної політики мають загальний характер. Вони можуть бути конкретизовані до рівня застосування певних інструментів у межах тих або інших засобів відповідно до економічної ситуації, завдань структурної політики та цілей соціально-економічного розвитку.

Контрольні запитання й завдання

1. Які зміни відбуваються в структурі національної економіки України?
2. В чому полягає структурна політика України на сучасному етапі?
3. Які галузі мають бути пріоритетними в Україні?
4. Запропонуйте власний варіант структурної політики в Україні.
5. Виберіть правильне визначення категорій

1	Структура національної економіки	А	Обґрунтування цілей і характеру структурних перетворень в економіці країни, визначення комплексу заходів щодо підтримки розвитку тих структурних елементів національної економічної системи, які забезпечують формування й підтримку РСЕ
2	Відтворювальна структура	Б	Політика, яка реалізується у створенні державою сприятливої правової бази для конкуренції й вільного «переливання» капіталу й ресурсів з одних галузей, видів діяльності, регіонів в інші під впливом ринкового механізму
3	Функціональна структура	В	Структура, яка в національній економіці характеризує співвідношення між організаційно-правовими формами підприємництва з урахуванням рівнів концентрації, централізації виробництва, капіталу та режимом власності

4	Соціальна структура	Г	Політика, яка полягає у застосуванні державою широкого спектра інструментів для прискорення структурних зрушень в економіці
5	Структурна політика держави	Д	Сукупність елементів або підсистем і зв'язків між ними, якій притаманні ознаки цілісності, співвідношення різних елементів національної економічної системи, що відображають народногосподарські пропорції та стан суспільного поділу праці
6	Пасивна структурна політика	Е	Структура, яка характеризується використанням ВВП (НД) на відтворення основного капіталу, його споживання та нагромадження; співвідношенням між виробничим та особистим споживанням
7	Активна структурна політика	Ж	Структура, яка характеризується динамічною взаємодією окремих сегментних ринків та їхніх елементів

Тести для самоперевірки знань

1. На що впливають структурні зрушення в економіці?
 - а) тільки на динаміку економічного зростання виробництва;
 - б) тільки на динаміку зайнятості і добробуту населення;
 - в) тільки на інвестиції;
 - г) ні на що не впливають;
 - д) впливають на всі соціально-економічні процеси в НЕС.
2. Сьогодні в розвинутих країнах світу який з напрямків структурної політики вважається пріоритетним?
 - а) динамічний, випереджаючий розвиток виробничої сфери;
 - б) індустріалізація економіки;
 - в) динамічний, випереджаючий розвиток виробничої інфраструктури;
 - г) динамічний, випереджаючий розвиток не виробничої інфраструктури;
 - д) динамічний, випереджаючий розвиток ринкової інфраструктури;
 - е) динамічний, випереджаючий розвиток всієї інфраструктури.
3. Сьогодні в Україні який напрямок структурної політики вважається пріоритетним?
 - а) динамічний, випереджаючий розвиток виробничої сфери;
 - б) індустріалізація економіки;

в) динамічний, випереджаючий розвиток виробничої інфраструктури;

г) динамічний, випереджаючий розвиток невиробничої інфраструктури;

д) динамічний, випереджаючий розвиток ринкової інфраструктури;

е) динамічний, випереджаючий розвиток всієї інфраструктури.

4. Від чого перш за все залежить розвиток економіки та її соціально-економічна ефективність (а саме НТП, ефективність виробництва, його інноваційність, якість продукції, зайнятість населення тощо) у постіндустріальному суспільстві?

а) від виробничої сфери;

б) від виробничої інфраструктури;

в) від державного сектора;

г) від ринкової інфраструктури;

д) від невиробничої інфраструктури.

5. Які структурні одиниці становлять основу сучасної галузевої структури національної економіки?

а) домогосподарства;

б) малі приватні підприємства;

в) унітарні державні підприємства;

г) макропропорції між галузевими секторами економіки, тобто між групами галузей, що мають однакові економічні характеристики;

д) підприємства фінансової інфраструктури.

6. Який тип структурної політики реалізується сьогодні в Україні?

а) креативна;

б) пасивна;

в) реактивна;

г) активна;

д) декларативна.

7. Які галузі, виробництва, територіальні господарські системи держава може вважати пріоритетними?

а) ті, яким держава не віддає перевагу. Враховуючи їх другорядну роль і важливість для економіки країни;

б) ті, яким держава віддає перевагу, враховуючи їх роль і важливість для економіки країни;

в) усі галузі;

г) ті, які дають найбільший економічний ефект;

д) тільки збиткові.

8. Який інструмент є головною формою реалізації державних інвестицій?

а) біржовий лістинг;

б) кадастр;

в) реінвестиції;

г) державні замовлення на виконання робіт у капітальному будівництві;

д) ОВДП, норма обов'язкових резервів, облікова та відсоткова позичкова ставки.

ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

10.1. Суть соціально-економічної стратегії країни

Стратегія держави – це детальний всебічний комплексний план, спрямований на втілення цілей держави. Сама суть державного регулювання національної економіки потребує налагодженого механізму формування цілей, тому ієрархія цілей державного регулювання будується за принципом пріоритетів, потреб та інтересів суспільства. Пріоритетні напрямки визначаються за допомогою експериментальних методів на основі встановлених критеріїв ефективності, швидкості одержання позитивних результатів, мінімізації витрат.

Ієрархія цілей здійснюється за допомогою їхнього розміщення в порядку зниження пріоритетів. В економічній теорії й практиці встановлено такі принципи розроблення цілей державного регулювання національної економіки:

- відповідність конкретних цілей сутності конституціонального устрою держави й генеральній меті діяльності держави;
- практична необхідність реалізації і її обґрунтування;
- досягнення гармонічного формування цілей, що передбачає їхні взаємозв'язок і взаємообумовленість;
- запобігання конфлікту, зумовленого різними цілями;
- інформаційне забезпечення державної політики пріоритетів з метою забезпечення довіри людей до діяльності держави.

Стратегічна мета є центральною визначальною. Стратегічні цілі складаються з тактичних, тому що тактика визначає цілі й методи, форми й способи діяльності, які найбільше відповідають конкретним обставинам у певний момент часу й забезпечують досягнення стратегічних цілей.

Стратегічна мета національної економіки України в умовах трансформації спрямована на об'єднання механізмів ринкового саморегулювання й державного регулювання, на побудову соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Таким чином, вона відображає загальносвітову тенденцію руху до постіндустріального суспільства, що має бути здійснено безконфліктним шляхом. Рух у такому напрямку й досягнення цієї стратегічної мети мають забезпечити перехід національної економіки від «людини для економіки» до «економіки для людини».

Цілі соціально орієнтованої економіки:

1. Побудова громадянського суспільства, що здійснюється за допомогою соціальної політики.

2. Створення постіндустріального, технічного й технологічного образу виробництва й відповідної йому структури економіки за допомогою виробничої політики.

3. Створення багатокладної економіки, але при цьому формування ринкової держави й системи регулювання економікою (економічна політика держави).

4. Становлення нової соціальної структури, досягнення сучасного рівня життя населення, а також формування так званого «середнього класу» через соціально-економічну структурну політику.

5. Формування механізмів боротьби з авторитаризмом, адмініструванням, бюрократизмом і корупцією за допомогою механізму проведення демократичної політики.

6. Розвиток міжнародних економічних, політичних, культурних і гуманітарних зв'язків через механізм зовнішньої політики.

Механізм формування стратегічних і тактичних цілей держави є складним і багатогранним процесом, що логічно починається з абстрактного суспільного передбачення, прямує до конкретного прогнозування, а далі – до макроекономічного планування й програмування.

Одним з основних елементів державного регулювання національної економіки є економічне прогнозування.

Прогноз – науково обгрунтоване судження або передбачення можливого стану об'єкта в майбутньому, можливих шляхів і строків його досягнення. Економічне прогнозування – це науково обгрунтоване передбачення напрямку розвитку окремих економічних явищ і процесів на різних рівнях економічної системи.

Джерелами прогнозування є:

- накопичені знання й досвід щодо розвитку економічних процесів (емпіричні й теоретичні знання про закони розвитку економічних процесів);
- статистична й фактична інформація про об'єкт прогнозування;
- економіко-математичні моделі.

Існують такі способи прогнозування:

- експериментальний, що здійснюється шляхом опитування фахівців щодо об'єкта прогнозування;
- екстраполяції – збір інформації про розвиток об'єкта в минулому й перенесення закономірностей його розвитку на майбутнє;
- моделювання, яке базується на побудові моделей об'єкта відповідно до очікуваних змін його стану.

До форм наукового прогнозування відносять:

◆ гіпотезу – наукове прогнозування на рівні загальної теорії, тобто якісні характеристики досліджуваного об'єкта, що відображують загальні закономірності його розвитку;

◆ прогноз – більш достовірне й більш повне наукове передбачення, тому що базується не тільки на якісних, але й на кількісних оцінках, має ймовірний або варіантний характер;

◆ **план, що характеризується більш високим рівнем вірогідності**, тому що містить постановку конкретного завдання й способи його виконання.

Прогноз визначають як науково обґрунтовану варіантну гіпотезу про можливий стан об'єкта в майбутньому залежно від характеру прогнозного фону, а також як гіпотезу щодо строків і способів досягнення намічених цілей. На основі цього всі прогнози можна класифікувати на дві великі групи:

«А» – базові прогнози: демографічні, прогнози природних ресурсів, НТП, екологічні, зовнішньоекономічні, зовнішньо- й внутрішньополітичні;

«Б» – соціально-економічні прогнози: економічного зростання, сукупного попиту, галузевої структури, рівня інфляції, зайнятості населення й ін.

Прогнози поділяють також на активні й пасивні (залежно від можливих впливів на процеси соціально-економічного розвитку національної економіки).

Залежно від ступеня ймовірності передбачуваних явищ прогнози поділяють на варіантні й інваріантні (тобто наводять тільки один варіант розвитку явища).

За способом подання інформації прогнози класифікують на крапкові й інтервальні. Наприклад, у прогнозований період ВВП зросте на 5% – крапковий прогноз, інтервальний – у прогнозований період ВВП збільшиться на 5 - 7%.

За масштабом прогнози поділяють на такі:

- мікропрогноз – прогноз розвитку окремого підприємства;
- галузевий – прогноз розвитку однієї галузі;
- макропрогноз – прогноз розвитку національної економіки;
- суперпрогноз – прогноз розвитку всієї світової економіки.

За часовим критерієм прогнози бувають такими:

- оперативним (до одного місяця);
- короткостроковим (до одного року), який є основою для складання державного бюджету;
- середньостроковим (три - п'ять років);
- довгостроковим (більше семи років).

Два останні прогнози є основою для формування соціально-економічної стратегії.

За об'єктами прогнозування виділяють прогнози:

- природних ресурсів;
- трудових ресурсів;
- інвестицій;
- науково-технічний;
- соціальний;
- зайнятості й ін.

За функціональними ознаками розрізняють:

- пошуковий прогноз, що базується на умовному перенесенні на майбутнє тенденцій розвитку об'єктів, які сформувалися в минулому й діють у теперішньому часі. Він не залежить від факторів, здатних змінити ці тенденції. Мета цього прогнозу – з'ясувати, як будуть розвиватися події в майбутньому при збереженні існуючих тенденцій;
- нормативний прогноз, який на відміну від пошукового розробляється на основі заданих цілей і передбачає визначення способів і строків їхнього досягнення.

10.2. Макроекономічне прогнозування та його принципи

Макроекономічне прогнозування – це виявлення і аналіз закономірностей і тенденцій розвитку національної економіки, передбачення змінень і створення наукової бази для економічної політики й державного регулювання національної економіки.

Основні принципи макроекономічного прогнозування:

1. Принцип наукової обґрунтованості, який передбачає, що прогнозування:

- базується на системних знаннях про закономірності розвитку економіки;
- ураховує реалії економічного, політичного й соціального життя країни, вітчизняний і світовий досвід;
- використовує систему нових методик і методів.

2. Принцип системності й цілісності, за допомогою якого національну економіку розглядають, з одного боку, як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність самостійних напрямків (блоків) прогнозування.

3. Принцип адекватності, який використовують як теоретичну модель, що має досить точно й повно відображати реальні процеси національної економіки.

4. Принцип багатоваріантності (альтернативності), який передбачає розроблення не одного, а декількох (як мінімум трьох) варіантів майбутнього розвитку національної економіки, іншими словами, прогноз має кілька сценаріїв.

Як правило, розробляють такі варіанти (сценарії) прогнозу:

- песимістичний, що відображає нижню межу можливого розвитку національної економіки (при домінуванні негативних факторів розвитку);
- оптимістичний, що показує можливу верхню межу розвитку національної економіки (при домінуванні позитивних факторів);
- оптимально-реалістичний, що окреслює найбільш імовірну траєкторію майбутнього розвитку.

5. Принцип рентабельності (ефективності), який полягає у визначенні вартості аналітичної підготовки прогнозу і його результативності, рівноваги економіки й ефективності, якості й своєчасності. Прогноз має бути точним, повним, реальним. Його правило – мінімі-

зація вхідних даних за їхньою аналітичною значущістю й максимізація вихідних даних.

6. Принцип гласності, що полягає в доступності для суспільства, тому що прогнозуючі документи та цілі, що містяться в них, пріоритети, показники розвитку є для суб'єктів підприємницької діяльності орієнтирами при плануванні власної виробничої діяльності.

За допомогою макроекономічного прогнозування вирішують такі задачі:

- теоретико-пізнавальні – вивчення й аналіз розвитку національної економіки, передбачення змінень у майбутньому;
- практичні (управлінські) – можливість прийняття (на основі інформації про розвиток об'єкта) рішень щодо вдосконалення господарювання.

За допомогою макроекономічного прогнозування реалізують такі функції:

- виконують науковий аналіз розвитку національної економіки;
- оцінюють об'єкт прогнозування на основі вибраних альтернатив;
- підготовляють рекомендації для прийняття оптимальних рішень урядовими структурами;
- оцінюють можливі наслідки ухвалених рішень.

Науковий аналіз соціально-економічних, науково-технічних процесів і тенденцій розвитку національної економіки передбачає з'ясування вихідного рівня найважливіших проблем і факторів, виявлення тенденцій і закономірностей, які будуть визначати подальший розвиток економіки.

Стадії наукового аналізу об'єкта прогнозування:

1. Ретроспектива – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування для його систематизованого опису, що містить етапи:

- визначення джерел прогнозної інформації;
- збір, охоронність та оброблення інформації;
- з'ясування і уточнення кількісних та якісних характеристик об'єкта прогнозування, методів виміру й подання інформації.

2. Діагноз – визначення нинішнього стану об'єкта прогнозування (науковий опис основних характерних ознак), для чого слід виконати:

- аналіз цього об'єкта, що є основою прогнозованої моделі;
- розроблення моделі прогнозування;

– вибір адекватного методу прогнозування.

3. Перспектива – **розроблення самого прогнозу (за даними діагнозу складається прогноз розвитку національної економіки)**, що містить такі етапи:

- верифікацію (оцінювання вірогідності, точності й обґрунтованості прогнозу);
- синтез (систематизацію окремих прогнозів);
- оцінювання повноти інформації, уточнення;
- коректування прогнозованої моделі відповідно до нової інформації, що надходить.

Оцінювання об'єкта прогнозування на основі вибраних альтернатив реалізує принцип багатоваріантності: розроблення декількох варіантів майбутнього розвитку, їх аналіз і порівняння за певними категоріями (мінімізацією витрат, максимізацією результату, часовому критерію, політичними, зовнішньоекономічними факторами й ін.). При оцінюванні враховуються два аспекти: детермінантності (обмеженості) й невизначеності (ймовірного розвитку у випадку можливої дії невідомих факторів).

Підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень – це формування макроекономічного прогнозу, який передбачає розроблення відповідних рекомендацій і пропозицій щодо набору й характеру конкретних заходів державного впливу (обґрунтування напрямків соціально-економічного розвитку, форм, методів та інструментів державного регулювання економіки для урядових структур).

Оцінювання можливих наслідків ухвалених рішень полягає в тому, що запропоновані рекомендації слід супроводжувати передбаченими результатами майбутнього державного втручання (невтручання) в економічне життя суспільства.

10.3. Планування соціально-економічного розвитку

Розв'язання життєво важливих проблем розвитку суспільства, регіонів, галузей економіки, інституціональних одиниць та обґрунтування способів реалізації певних стратегічних і тактичних цілей здійснюється за допомогою макроекономічних планів.

Макроекономічне планування як складова механізму державного регулювання національної економіки широко використовується в

економічно розвинених країнах з метою соціально-економічної стабілізації, формування макропропорцій і забезпечення динамічності розвитку економіки.

У загальному розумінні план – це сукупність обґрунтувань цілей і способів їх досягнення. Процес розроблення плану називається плануванням. Такі універсальні визначення можна застосовувати до будь-якої свідомої діяльності. Особливість макроекономічного планування полягає в тому, що його об'єктом є національна економіка, а суб'єктом – держава. Крім того, слід враховувати часові обмеження планів, обумовлені, по-перше, ротацією державних органів відповідно до законодавства про вибори та, по-друге, календарним характером планування (плановий рік, як і бюджетний, розпочинається 1 січня й закінчується 31 грудня). Отже, макроекономічне планування – це особливий вид діяльності держави щодо визначення стратегічних, тактичних й оперативних цілей планового періоду, а також способів досягнення таких цілей.

Суть макроекономічного планування розкривається таким чином:

- по-перше, це свідомо діяльність держави, спрямована на досягнення поставлених цілей;
- по-друге, це розроблення моделі досягнення бажаного й очікуваного рівня розвитку національної економіки за умови одночасного визначення шляхів, способів і строків реалізації даної моделі.

Плани мають конкретні числові параметри, тобто планові показники, що відображають кінцеві цілі соціально-економічного розвитку, проміжні результати й витрати ресурсів для їхнього досягнення. Вони мають почасти політичний характер, відповідають політиці уряду, тобто в основі вибору шляху розвитку національної економіки не завжди лежать тільки економічні критерії. Плани створюються на основі прогнозів. З декількох варіантів вибирається один, найбільш прийнятний. Іноді розробляється резервний, аварійний, варіант плану. План обов'язково має відповідати вибраному варіанту прогнозу. Соціально-економічне планування здійснюється на всіх рівнях управління (державному, регіональному, місцевому, на рівні підприємства).

Стратегічною метою планування є забезпечення економічного зростання (причому як в абсолютних, так і відносних показниках), макроекономічної рівноваги й збалансованості.

Для цього необхідно виконати такі дії:

1. Оцінити сучасний рівень розвитку національної економіки: планові розрахунки мають ґрунтуватися на вивченні статистичних і фактичних даних, аналізі практичного досвіду.

2. Правильно визначити пріоритети, що обумовлено обмеженістю ресурсів і необхідністю концентрації зусиль на рішеннях найважливіших проблем.

3. Збалансувати всі макроекономічні планові показники (витрати).

4. Підтримати єдність різних видів планування: перспективного й поточного, галузевого й територіального.

5. Забезпечити реальну можливість розроблення конкретних механізмів реалізації планів (економічного, правового, організаційного).

6. Орієнтуватися на світові стандарти, тобто дотримуватись світових економічних, екологічних, соціальних стандартів.

Планування має базуватися на принципах науковості, системності, адекватності, рентабельності, гласності, об'єктивності.

Основні функції планування:

◆ визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки, особливо в перехідний період її трансформації;

◆ забезпечення оптимального розвитку національної економіки (найкоротшого й найефективнішого способу досягнення поставленої мети);

◆ координація економічної діяльності суб'єктів господарювання (забезпечення інформацією, стимулювання й ін.);

◆ гармонізація економічних інтересів суб'єктів господарювання.

З погляду обов'язковості виконання суб'єктами господарювання планових завдань розрізняють директивне, індирективне й індикативне планування. Директивний план (від. лат. **directio** – **прямий напрям**) має силу юридичного закону, є адресним та обов'язковим для виконання.

Директивне планування – це спосіб управління економікою за допомогою розроблення обов'язкових для виконання завдань щодо виробництва й розподілу товарів і послуг.

Директивне планування було формою прояву твердого державного регулювання економіки в колишньому СРСР.

Основні риси директивного планування:

1. Базування на державній власності.
2. Втілення державної стратегії й пріоритетів, охоплення всіх сторін життя суспільства.
3. Прагнення вирішити не тільки макро-, але й мікропроблеми.
4. Обов'язковість виконання планів.
5. Директивний план для держави – інструмент реалізації економічної політики, для суб'єктів економіки – мета виробництва, тому що виконання або невиконання плану спричиняє відповідно заохочення або стягнення.
6. Налагодження вертикально субординованих відносин в економіці (накази, директиви спускаються «зверху»). Підприємства є простими виконавцями наказів.
7. Використання в основному адміністративних, прямих методів державного регулювання економікою.

Негативні наслідки застосування директивної політики на практиці:

- а) знищення конкуренції, створення умов для монополізму,
- б) відсутність мотивації виробництва;
- в) зниження ефективності виробництва, якості товарів;
- г) виникнення постійного товарного дефіциту;
- д) породження бюрократизму, волюнтаризму, корупції.

Індирективне планування має багато спільного з директивним, а різниця їх полягає в тому, що в індирективному плануванні використовуються не тільки адміністративні, але й економічні важелі, не передбачаються як адміністративні покарання за невиконання плану, так і заохочення, пов'язані з перевиконанням плану (тобто матеріальні премії, першочергове виділення ресурсів та ін.)

Найбільше поширення в системі макроекономічного планування одержало **індикативне планування** – це спосіб регулювання економіки за допомогою поставлення певних цілей, визначення пріоритетів розвитку національної економіки й застосування державних фінансових та інших стимулів для реалізації запланованого.

Індикативні плани мають ряд особливостей, які суттєво відрізняють їх від планів директивних. По-перше, індикативний план є набором рекомендацій; по-друге, рекомендації не є обов'язковими; по-третє, показники плану призначено для інформування суб'єктів господарювання про цілі, пріоритети й наміри уряду держави, по-

четверте, мобільний характер плану передбачає можливість його коригування відповідно до змінень на ринку, по-п'яте, реалізація цілей індикативного плану здійснюється через систему правових та економічних регуляторів. Із цього можна зробити висновок, що індикативне планування властиве економіці змішаного типу, тобто воно зумовлює сутність трансформації у сфері макроекономічного планування й перехід від директивного планування до індикативного.

Функції індикативного планування:

1. Визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки.
2. Координація економічної діяльності суб'єктів господарювання.
3. Прогнозування макроекономічного розвитку.
4. Визначення сфер ефективного вкладання капіталу.
5. Виявлення безперспективних у майбутньому областей і підприємств.

Рекомендаційний характер індикативних планів, проте, не означає, що суб'єкти господарювання можуть ігнорувати його цілі, пріоритети й систему заходів. Для впливу на діяльність економічних суб'єктів слід урахувувати ступінь зрілості ринкових відносин і вишукувати адекватні методи та засоби державного впливу з метою найповнішої реалізації намічених планів. У зв'язку з цим макроекономічні плани у постсоціалістичних країнах передбачають можливість використання певних адміністративних методів, притаманних директивному плануванню (норми й нормативи, державні замовлення, державні інвестиції, регульовані ціни й ін.).

Макроекономічні плани не можна розробляти без використання системи показників. У макроекономічному плануванні показник – це міра планового завдання, яка забезпечує його кількісну або якісну визначеність.

Показники що використовуються у макроекономічному плануванні, мають відповідати таким вимогам:

- бути придатними для агрегування (укрупнення) та дезагрегування (розукрупнення);
- бути чітко визначеними, вимірюваними, порівняними з показниками державної статистики.

Система показників має забезпечувати комплексну характеристику всіх аспектів функціонування національної економіки та має

бути адаптивною (гнучкою), здатною відображати всі змінення стану об'єкта планування.

Директивні показники мають бути адресними, тобто містити вказівки відносно конкретних виконавців планових завдань, а індикативні – інформувати суб'єктів ринку про наміри держави у відповідних сферах й орієнтувати їх на діяльність, спрямовану на дотримання пріоритетів державної політики.

Показники макроекономічних планів класифікуються за такими групами: натуральні й вартісні, кількісні й якісні, об'ємні й мережні, абсолютні й відносні, обов'язкові, розрахункові й інформаційні.

Натуральні показники характеризують речовий аспект відтворення. Вони дають можливість установити пряму відповідність між обсягом виробництва в конкретно-речовій формі й обсягом потреб у продукції.

Вартісні показники. За їх допомогою вимірюються сукупні результати відтворення, передусім макроекономічні показники. При планових розрахунках необхідно враховувати індекси цін та інфляції.

Кількісні показники характеризують прямі безпосередні результати діяльності. Вони можуть бути об'ємними, тобто відображати обсяги виробництва або споживання, та мережними, тобто характеризувати розвиток мережі об'єктів різних сфер (кількість підприємств різних форм власності й господарювання або галузей економіки).

Якісні показники характеризують споживчу вартість продукції, умови розвитку виробництва, ефективність, ступінь використання різних видів ресурсів та ін. До якісних показників належать норми й нормативи.

Абсолютні показники відображають кількісну характеристику процесів та явищ. Відносні показники (індекси, темпи зростання або спаду, темпи приросту, питома вага) характеризують динаміку і структуру відповідних параметрів.

Обов'язкові показники є директивними, тобто такими, що потребують обов'язкового виконання; **розрахункові показники** призначено для обґрунтування основних параметрів плану; інформаційні показники за своєю суттю є індикативними.

Основними методами планово-економічних розрахунків є балансовий і нормативний.

Суть балансового методу макроекономічного планування полягає в застосуванні прийомів і розрахунків, які уможливають уста-

новлення зв'язку і узгодження між потребами й засобами для їх забезпечення. Завданням зведення балансу є досягнення оптимальної відповідності між сукупністю потреб і загальною сумою джерел їх задоволення.

Класифікація балансів здійснюється за багатьма ознаками. За масштабами об'єкта планування виділяють баланси народно-господарські, галузеві, регіональні; за часовою ознакою – статичні й динамічні баланси; за одиницями виміру – натуральні (матеріальні), вартісні (фінансові) й трудові.

Балансові розрахунки в макроекономічному плануванні передбачають широке використання соціально-економічних норм і нормативів.

Нормативний метод (техніко-економічних розрахунків) базується на використанні прогресивної, науково обґрунтованої системи норм і нормативів. За допомогою норм і нормативів визначають потреби у виробництві продукції (робіт, послуг), обґрунтовують можливість задоволення цих потреб, здійснюють контроль за ефективністю використання ресурсів під час реалізації планових завдань.

Система норм і нормативів складається з таких основних груп:

- норм ефективності суспільного відтворення (норм матеріало-, енерго-, трудомісткості ВВП);
- норм і нормативів затрат праці (відношення ВВП до кількості трудових ресурсів й ін.);
- норм і нормативів витрат сировини, матеріалів, палива, енергії (витрати ресурсів на 1 грн ВВП або валового випуску);
- норм і нормативів капітальних вкладень і капітального будівництва (загальної та порівняльної ефективності капітальних вкладень, питомих капітальних вкладень й ін.);
- фінансових норм і нормативів (бюджетозабезпеченості населення, нормативів відрахувань до місцевих бюджетів загальнодержавних податків, норм амортизації тощо);
- соціальних норм і нормативів (норм споживання населенням товарів і послуг, нормативного споживчого кошика, нормативного споживчого бюджету, забезпеченості населення послугами та об'єктами соціальної сфери);
- екологічних норм і нормативів (витрат води на 1 грн валового випуску відповідної галузі, норм викидів шкідливих речовин у повітря або водний басейн й ін.).

Крім цього, в сучасній практиці використовують метод оптимізації планових рішень (найкоротший і найефективніший спосіб досягнення поставлених цілей) і програмно-цільовий метод.

Макроекономічне планування в країнах з розвинутою ринковою економікою пройшло декілька етапів [3].

Перший етап (40–50-ті роки ХХ століття) почався у Франції, Іспанії, Швеції, Норвегії, де склалися короткострокові плани (бюджетні програми), а планові документи мали індикативний характер.

Другий етап (60-ті – сер. 70-х років ХХ століття) характеризувався складанням у Західній Європі та Японії короткострокових планів-прогнозів, які пов'язані з державним бюджетом, практикуванням середньострокового планування, першими довгостроковими прогнозами (на 15–20 років), насамперед в Японії.

Третій етап (середина 70-х років ХХ століття й до нашого часу) – державне планування набуло цільових стратегічних рис.

Програмування національної економіки – розроблення комплексних програм розвитку національної економіки.

Програмно-цільовий метод планування передбачає:

- визначення проблеми та формулювання цілей;
- розроблення й реалізацію програми, спрямованої на досягнення цілей;
- систематичний контроль за якістю та результатами робіт, передбачених програмою;
- коригування заходів, спрямованих на реалізацію цілей.

Застосування програмно-цільового методу зумовлено багатьма факторами, а саме: наявністю незадоволеного попиту на продукцію (роботи, послуги); надмірними витратами ресурсів і, як наслідок, виникненням негативних зовнішніх ефектів (екстерналій); потребою в глибоких структурних перетвореннях; реакцією на політичний тиск або підприємницьку ініціативу й ін.

Програмно-цільовий метод планування реалізується через державні цільові програми (ДЦП) – документи, в яких міститься визначений відповідно ресурсам, виконавцям і строкам здійснення комплекс заходів, спрямованих на досягнення певних цілей. Такі цілі мають бути обумовлені стратегією соціально-економічної політики держави, наявністю конкретних задач або кількох суміжних соціально-економічних проблем.

Класифікація ДЦП здійснюється за рівнем, складом, сферою впливу та реалізації; характером і специфікою проблем і цілей, а також за термінами їх виконання.

За рівнем, складом, сферою впливу та реалізації виділяють такі програми: міждержавні, державні, міжгалузеві, галузеві, міжрегіональні, регіональні, локальні. За характером і специфікою проблем і цілей – програми соціально-економічні, виробничі, науково-технічні, екологічні, інституціональні, регіональні та ін.

Соціально-економічні програми спрямовані на вирішення проблем розвитку та вдосконалення способу життя, підвищення матеріального й культурного рівня населення, поліпшення виробничих і соціальних умов праці й відпочинку, зростання масштабів та ефективності функціонування суспільного сектора тощо.

Виробничі програми орієнтовані на збільшення виробництва певних видів продукції (робіт, послуг), розвиток прогресивних виробництв, підвищення якісних характеристик продукції, зростання ефективності використання ресурсів.

Науково-технічні програми націлені на розвиток наукових досліджень, вирішення проблем розроблення та впровадження в практику новітніх техніки і технологій.

Екологічні програми спрямовані на ресурсозбереження, здійснення природоохоронних і природоперетворювальних проектів.

Інституційні програми орієнтовані на вдосконалення організації управління господарськими системами, трансформацію відносин власності.

Регіональні програми націлені на господарське освоєння нових районів, перетворення структури економіки сформованих соціально-економічних комплексів в регіонах.

За термінами виконання програми поділяють на довгострокові (розраховані на 5–10 років), середньострокові (1–5 років) і короткострокові (до одного року). Ця класифікація зумовлена цілями, на досягнення яких спрямовано програму. Довгострокові програми, як правило, спрямовано на досягнення стратегічних цілей. Досягнення стратегічної мети – тривалий процес, пов'язаний із суттєвими структурними зрушеннями в економіці, які через її інерційність не можна здійснити в короткі терміни. За допомогою середньострокових програм виконують тактичні завдання. Короткострокові програми призначено для вирішення поточних проблем (оперативних цілей).

Програмування як спосіб вирішення економічних проблем застосовується в річних планах організаційної структури економіки.

Найважливіші програми розв'язання загальнодержавних і загальносуспільних проблем, які формуються на основі стратегічних цілей держави, одержали статус національних програм. В Україні національні ДЦП розробляються й реалізуються згідно з постановами Верховної Ради України, указами Президента України, розпорядженнями Кабінету Міністрів України.

В Україні розроблено такі державні програми: «Освіта», щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, соціального захисту населення, боротьби з бідністю, урядові програми Кабінету Міністрів: «Україна 2010», «Назустріч людям», «Антикризова програма».

Контрольні запитання й завдання

1. Як здійснюється процес прогнозування в національній економіці?
2. У чому полягає соціально-економічна стратегія України?
3. У чому полягають особливості планування соціально-економічного розвитку України?
4. Які комплексні цільові програми розроблено в Україні? Дайте їх характеристику.
5. Виберіть правильне визначення категорій

1	Стратегія держави	А	Прогноз, що припускає можливий верхній рівень розвитку національної економіки (при домінуванні позитивних факторів)
2	Прогноз	Б	Метод макроекономічного планування, який базується на теорії загального раціонального підходу й передбачає комплексний підхід до об'єкта планування (це можуть бути економічні, соціальні, науково-технічні, народногосподарські процеси, тобто цілі комплексні програми)
3	Макроекономічне прогнозування	В	Метод макроекономічного планування, за допомогою якого відбуваються: а) узгодження потреб і ресурсів, які мають реалізувати такі програми як у масштабах усього суспільства, так і за його складовими; б) координація розвитку окремих галузей, регіонів на основі складання відповідних балансів

4	Песимістичний прогноз	Г	Метод макроекономічного планування, який спирається на використання норм амортизації, рентабельності, викиду шкідливих речовин, прожиткового мінімуму, мінімальної пенсії тощо
5	Оптимістичний прогноз	Д	Спосіб управління економікою за допомогою розроблення обов'язкових заходів щодо виконання завдань щодо виробництва й розподілу товарів і послуг
6	Метод системного аналізу	Е	Спосіб управління економікою, в якому використовуються не тільки адміністративні, але й економічні важелі, не передбачається адміністративних покарань за невиконання плану
7	Балансовий метод	Ж	Спосіб регулювання економіки за допомогою постановки певних цілей, визначення пріоритетів розвитку національної економіки й застосування державних фінансових й інших стимулів для їхньої реалізації
8	Нормативний метод	З	Розроблення комплексних програм розвитку національної економіки
9	Директивне планування	И	Детальний всебічний комплексний план, спрямований на втілення цілей держави
10	Індирективне планування	К	Науково обгрунтоване судження або передбачення можливого стану об'єкта в майбутньому, а також можливих шляхів і строків його досягнення
11	Індикативне планування	Л	Виявлення і аналіз закономірностей і тенденцій розвитку національної економіки, передбачення змінень і створення наукової бази для економічної політики й державного регулювання економіки
12	Макроекономічне програмування	М	Прогноз, що припускає нижній рівень можливого розвитку національної економіки (розробляється при домінуванні негативних факторів розвитку)

Тести для самоперевірки знань

1. Під економічною стратегією розуміємо:

а) сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення;

б) обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу і спрямований на вирішення великомасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, гарантування економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу й національного багатства, підвищення народного добробуту;

в) прогноз розвитку економіки;

економічний захід ДРЕ, спрямований на вирішення великомасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, гарантування економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту;

г) адміністративно-правовий інструмент ДРЕ, спрямований на вирішення великомасштабних економічних та соціальних завдань, завдань культурного розвитку, гарантування економічної безпеки держави, збереження і примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту.

2. За допомогою яких інструментів (засобів) можна сформува-ти і представити стратегію і цілі соціально-економічного розвитку країни?

а) прогнозування соціально-економічного розвитку;

б) економіко-математичне моделювання;

в) макроекономічне індикативне планування;

г) бюджетування;

д) інвестування.

3. За допомогою яких інструментів (засобів) можна сформува-ти і представити стратегію і цілі соціально-економічного розвитку країни?

а) регламентація;

б) проектування;

в) нормування і квотування;

г) бюджетне балансування;

д) економічне програмування.

4. За допомогою яких інструментів (засобів) можна сформува-ти і представити стратегію і цілі соціально-економічного розвитку країни?

а) індикативний план соціально-економічного розвитку;

- б) інвестиційний проект;
- в) кадастр природних ресурсів;
- г) державна комплексна економічна програма;
- д) система національних рахунків.

5. За допомогою яких інструментів (засобів) можна сформува-
ти і представити стратегію і цілі соціально-економічного розвитку
країни?

- а) соціально-економічні прогнози;
- б) муніципальні та регіональний бюджети;
- в) лізинг;
- г) попит на гроші з боку фінансових активів;
- д) факторинг.

ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Економічне зростання є центральною проблемою для всіх країн. Тому слід визначити, як воно забезпечується, що є його джерелом, дати кількісну оцінку різним його факторам, проаналізувати причини зниження його темпів і визначити тенденції його збільшення в Україні.

11.1. Економічне зростання як основа національної економіки

Економічне зростання (ЕЗ) – це збільшення обсягів виробничих потужностей або ВВП за умов повної зайнятості.

Рівень ЕЗ належить до найважливіших показників, які характеризують розвиток народного господарства й використовуються при міжнародних порівняннях. Його визначають двома способами: як збільшення абсолютного реального ВВП або ЧНП за певний період або як зростання реального ВВП або ЧНП на душу населення. Вимірюють ЕЗ за допомогою обчислення його в процентах річних темпів.

Збільшення ВВП у розрахунку на душу населення є важливим показником підвищення життєвого рівня населення. Для цього використовують показники зростання реального продукту, тобто такі, які характеризують збільшення фізичних обсягів виробництва. За допомогою зростаючої економіки можна вирішувати складні соціальні проблеми як усередині держави, так і на міжнародному рівні, реалізувати програми боротьби з бідністю, забрудненням навколишнього середовища без зниження рівня споживання та нагромадження.

Кінцевою метою ЕЗ є збільшення споживання, зокрема невиробничого, яке містить невиробничі капітальні вкладення та фонд споживання. Цієї мети досягають на основі виробничого нагромадження.

ЕЗ може здійснюватися на кількісній або якісній основі, тому розрізняють два його типи: екстенсивний та інтенсивний. Суть екстенсивного типу ЕЗ полягає в тому, що збільшення обсягів виробництва матеріальних благ і послуг досягається за рахунок використання більшої кількості виробничих ресурсів. Інтенсивний тип характеризується тим, що приріст виробництва забезпечують за допомогою застосування досконаліших факторів виробництва, тобто їх продуктивності.

Екстенсивний та інтенсивний типи ЕЗ – це протилежності, які знаходяться в органічній єдності. В реальному процесі розширеного відтворення вони співіснують, поєднуються та взаємозрощуються, у зв'язку з чим важко відмежувати один тип ЕЗ від іншого. Тому вважають шлях ЕЗ переважно екстенсивним або переважно інтенсивним.

Перехід від переважно екстенсивного до переважно інтенсивного ЕЗ – це процес, пов'язаний із зрушеннями у структурі суспільного виробництва та зміною пріоритетів економічного розвитку. Під час переходу від одного типу до іншого відбувається уповільнення темпів ЕЗ, але водночас активізуються структурні зрушення.

За останні роки відзначається спад темпів ЕЗ на душу населення. Однак це усереднені дані, є деякі регіони, де ця тенденція відсутня.

Такі тенденції зумовлено певними факторами, а саме:

- 1) уповільненням ЕЗ, пов'язаного з переорієнтацією капітальних витрат у сферу послуг, що сьогодні становить 50 ... 60 % ВВП; попит на матеріально-речові виробничі фактори, що були раніше рушійною силою, спав;
- 2) підвищенням цін на енергоресурси та моральним старінням енергоємного обладнання;
- 3) урахуванням державного регулювання, накладенням з екологічних причин заборон та обмежень на використання ефективного виробництва.

Однак тенденція до уповільнення не виключає тимчасових підйомів. У 1993–1995 рр. відбувся продуктивний підйом ділової активності в США та державах Східної Європи.

Можлива й інша класифікація економічного зростання – за величиною його темпів.

При цьому слід ураховувати дві характеристики:

- 1) якість продукції;

2) структуру приросту виробництва (співвідношення капітальних товарів і товарів для населення).

За величиною розрізняють такі темпи ЕЗ:

1. Нульові. На відносно короткий проміжок часу ЕЗ не загрожує шкідливими наслідками, тому що може здійснюватися шляхом зниження матеріаломісткості, підвищення фондівіддачі та продуктивності праці.

2. Негативні. Існували в Україні в 90-х роках ХХ століття, що було свідомством кризових явищ в економіці держави. Спад темпів ЕЗ пояснюється:

а) високою питомою вагою виробництва засобів виробництва і озброєння, виготовлення яких зменшилось;

б) погіршенням показника фондівіддачі, тобто виготовленням продукції з одиниці виробничих фондів;

в) великою часткою продукції, яку використовували на військові потреби;

г) розпадом СРСР і розривом господарських зв'язків;

д) труднощами переходу до ринкової економіки.

3. Оптимальні. Базуються на макроекономічній рівновазі національної економіки і одночасно є найважливішою умовою її функціонування. Їм не слід бути дуже високими, бо це призводить до інфляції.

Для оцінювання ЕЗ, його динаміки, темпів та інших показників в усьому світі використовують затверджену органами ООН систему національних розрахунків. Для оцінювання ЕЗ все більше значення мають такі показники, як тривалість життя, величина вільного часу та ін.

Кожне суспільство прагне до ЕЗ. Технічний прогрес, швидке збільшення виробничих потужностей і підвищення життєвого рівня є стратегічними напрямками динамічного розвитку економіки кожної країни. Проте довгострокове ЕЗ не завжди є рівномірним. Воно переривається періодами економічної нестабільності, коливаннями темпів економічного зростання, структури і ефективності відтворення. Періоди швидкого зростання економіки перериваються інфляцією (зростанням цін), спадом виробництва й низьким рівнем зайнятості (безробіттям), тобто економіка розвивається циклічно.

Економічний цикл складається з чотирьох фаз: кризи, депресії, поживлення, підйому. Економічний цикл характеризується регулярністю й рекурентністю (тобто здатністю самовідтворюватися).

Оскільки такий рух відбувається хоча й нерівномірно, але безперервно (кінцеві фази попереднього циклу накладаються на перші фази наступного), то динаміка макроекономічних показників має хвилеподібний вигляд: у кінці попереднього циклу й при зародженні нового циклу (криза) показники погіршуються, на нижньому рівні (депресія) встановлюється короткочасна рівновага, під час поширення нового економічного циклу (пожвавлення) показники різко зростають, на верхньому рівні (підйом, або процвітання) досягають рівноваги, потім знову – спад (криза) й т.д.

Економіка ніколи не перебуває у стані спокою. Процвітання змінюється спадом або крахом. Обсяги ВВП, зайнятості й виробництва скорочуються. Ціни та прибутки знижуються, а безробіття зростає. За спадом виникає депресія. Врешті-решт досягається певна критична точка, після якої починається пожвавлення. Відновлення може бути повільним або швидким. При цьому рівень виробництва підвищується, зайнятість зростає. В міру того, як пожвавлення в економіці набирає сили, рівень цін починає підвищуватись до того часу, поки не виникає повна зайнятість і виробництво не починає працювати з максимальною потужністю, тобто пожвавлення може бути неповним і, навпаки, настільки сильним, що приведе до нового буму. Нова смуга процвітання може означати тривале стійке пожвавлення попиту, збільшення кількості вільних місць, підвищення цін і життєвого рівня населення або ж швидке інфляційне «роздування» цін і зростання спекуляції, за яким настає нова важка криза.

У процесі становлення та розвитку ринкової економіки багато уваги приділялося дослідженню причин і наслідків циклічних коливань і кризових явищ.

Спочатку в теоріях економічних циклів розглядали кризи надвиробництва як незаконісні відхилення від нормального стану економіки, що суперечать її природі. Згодом (кінець XIX ст.) набула розвитку кредитно-грошова концепція циклу, відповідно до якої кризи – це результат порушення рівноваги грошового попиту та пропозиції (Р. Дж. Хаутрі, І. Фішер).

На початку XX ст. виникли перші теорії, що пояснювали циклічні коливання економічної кон'юнктури нестійкістю, яка внутрішньо властива економічній системі. З'явилися праці М.І. Туган-Барановського, А. Шпітхофа, І. Касселя, що заклали основу концепції нагромад-

ження капіталу. Головну увагу ці економісти приділяли руху основного капіталу, динаміка нагромадження якого становить основу економічного циклу.

Взаємодію виробництва предметів споживання та нагромадження залежно від технічного процесу проаналізував Й. Шумпетер. Економічне зростання, на його думку, відбувається циклічно завдяки стрибкоподібному характеру оновлення основного капіталу.

Деякі економісти вважали, що криза виникає внаслідок дії зовнішніх умов – політичних, демографічних, природних.

У. С. Джевонс відкрив зв'язки ділових циклів зі зміненням конфігурації сонячних плям, які відбуваються кожні десять років. Він спробував використати ці спостереження для пояснення чергувань врожайних і неврожайних років, для переходу від стану депресії до ділової активності.

Велике значення для розвитку теорії економічних циклів мали дослідження Дж. М. Кейнса та його послідовників Р. Харрода, Дж. Хикса, А. Хансена, в яких цикл розглядається як підсумок взаємодії руху національного доходу, споживання та нагромадження капіталу.

Протягом тривалого часу рекомендації щодо антициклічного державного регулювання, основані на кейнсіанських моделях, приводили до позитивних наслідків, тобто сприяли розширенню сукупного попиту в періоди кризових спадів виробництва та його обмеження у періоди піднесення. Для цього використовувалася бюджетна та кредитно-грошова політика. Проте, забезпечуючи відповідне згладжування кризових явищ, кейнсіанські моделі регулювання циклу водночас стимулювали інфляційні процеси.

У 70–80-ті роки ХХ ст. за умов значних темпів інфляції, коли економічний спад не супроводжувався зниженням цін, кейнсіанські моделі були доповнені так званою монетарною теорією циклу (М. Фрідмен). Ця теорія виходить з того, що головну роль у динаміці національного доходу (і відповідно циклу) відіграє нестабільність грошової пропозиції, надлишок якої «закладає» економічна політика самої держави. Тому держава з метою стабілізації економіки відповідно до монетарної теорії циклу має зосередити основну увагу на регулюванні обсягу грошової пропозиції, тобто грошової маси, яка перебуває в обігу.

Розглядаючи всі ці «підходи» до економічної кризи, слід зауважити, що необхідно розрізняти причини та чинники, які впливають

на кризи. Тому політичні, демографічні, природні зміни, що відбуваються в суспільстві, можна вважати лише чинниками, що підсилюють економічні кризи, а причиною економічних криз – протиріччя між виробництвом і споживанням.

З урахуванням цього матеріальною основою періодичності циклічних криз є оновлення капіталу.

Основними критеріями, що використовують для характеристики економічних циклів, є тривалість, а також їх рушійні сили, які зумовлюють генезис і механізм проходження циклів. З цього погляду всі економічні цикли поділяють на такі:

1) цикли Кондратьєва, або довгохвильові цикли, тривалість яких дорівнює 40–60 рокам. Їх головна рушійна сила – радикальні змінення в технологічній базі суспільного виробництва, його структурна перебудова;

2) цикли Кузнеця тривалістю 20 років, рушійними силами яких є зрушення у відтворній структурі виробництва;

3) цикли Джаглера періодичністю 7–11 років як підсумок взаємодії багатьох грошово-кредитних факторів;

4) цикли Кітчина тривалістю 3–5 років, що зумовлюються динамікою відносної величини запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах;

5) приватні господарські цикли, що охоплюють період від 1 до 12 років та існують у зв'язку з коливанням інвестиційної активності.

Незважаючи на спільні для всіх циклів фази, окремі цикли суттєво відрізняються один від одного тривалістю й інтенсивністю.

Сучасні цикли мають свої особливості. Перш за все важливою рисою сучасного стану є інтернаціоналізація виробництва. Циклічні кризи все більше виходять за національні межі й стають всесвітньою проблемою. На циклічність суттєво впливає науково-технічна революція, зростання питомої ваги галузей, які виробляють товари народного споживання, а також сфери послуг, що в меншій мірі підпадають під вплив циклічних коливань, а також змінення механізму державного регулювання.

Кризи 1974–1975 рр. і 1980–1982 рр. були найважливішими за весь період після Другої світової війни. Вони водночас поширилися на головні розвинуті країни, переплелися з глибокими структурними кризами: енергетичними, сировинними, валютними та ін. Як наслі-

док економіка 70–80 рр. й аж до 1989 р. характеризувалась сповільненими темпами зростання.

З 1988 р. розвернулося циклічне піднесення, особливістю якого було зниження процентних ставок у більшості розвинутих країн, підвищення споживчого та інвестиційного попиту. Вперше циклічне піднесення здійснювалося синхронно в усіх головних країнах і стало одним із найтриваліших за всю історію.

З 2008 р. розпочалася нова економічна криза, що охопила всі країни.

Важливим фактором, який породжує нестабільність економіки, є принцип акселерації. Якщо продаж промислових товарів підвищується, то принцип акселерації може підсилювати ці коливання. На момент зростання він сприяє чистим інвестиціям, а при падінні з такою ж силою сприяє чистому деінвестуванню.

Акселератор – це коефіцієнт, який характеризує зв'язок між зміненнями доходу (споживання) й чистими інвестиціями:

$$A = \Delta \text{ЧІ} / \Delta Y$$

де $\Delta \text{ЧІ}$ – приріст чистих інвестицій;

ΔY – приріст доходу (споживання).

Суть принципу акселератора полягає в тому, що коли продаж товарів, які виробляє підприємство, збільшується на декілька відсотків, то виробництво машин для виготовлення цих товарів має зрости в декілька разів.

Економіка будь-якої країни як системний об'єкт дослідження має певну структуру, тобто сукупність елементів або підсистем і зв'язків між ними, якій притаманні ознаки цілісності.

Структура економіки – це співвідношення, які відображають взаємозв'язки та взаємозалежності окремих частин економіки, окремих її секторів, галузей.

На макрорівні розрізняють такі види структурних співвідношень:

- 1) відтворні;
- 2) галузеві;
- 3) територіальні.

Коли ці співвідношення порушуються, виникають структурні кризи.

Структурна криза – це специфічне економічне явище, яке породжується й виявляється в макроекономічній диспропорційності, руйнуванні частин, елементів, підрозділів, галузей економіки.

Бувають структурні кризи перевиробництва (чорна, кольорова металургія) й недовиробництва (енергетична криза).

Структурні кризи, як правило, є довгостроковими й не вкладаються в межі одного відтворного циклу.

Диспропорційність, що виявляється в структурних кризах, має такі особливості:

1) на відміну від циклічної кризи, в якій диспропорції є загальними, що поширюються в економіці в цілому, структурна криза відображає диспропорції розвитку окремих галузей (наприклад, паливно-енергетичної) або окремих сфер господарства (грошово-кредитних);

2) циклічні кризи породжуються диспропорціями внутрішньонаціонального відтворення, а структурні – диспропорціями розвитку світового господарства;

3) структурні кризи мають нециклічний характер.

Причиною структурних криз є довгострокові структурні диспропорції сучасного світового господарства.

Структурні кризи переплітаються з циклічними й підсилюють розмах і тривалість кризових явищ – виникає стагфляція.

Стагфляція – вид кризи, структурної й економічної одночасно, коли з підвищенням цін (інфляція) відбувається застій виробництва, а потім – стагнація. Стагнація – стан економіки, для якої характерні низький рівень виробництва, високий рівень безробіття, незначне використання матеріальних ресурсів.

Для зменшення впливу структурних криз на економіку слід перебудувати її структуру, тобто перш за все необхідно розвивати наукоємні галузі, що відповідають сучасному етапу НТП (електронно-інформаційний комплекс), а також сфери послуг і товарів народного споживання.

Вибравши структуру виробництва, яка орієнтована відповідно до НТП на збільшення кількості й підвищення якості матеріальних і людських ресурсів, держава може забезпечити більший рівень ЕЗ.

У сучасних умовах економіка України перебуває в глибокій трансформаційній кризі. В останні роки структурні зрушення в Україні мали негативний характер як за оцінним критерієм приросту

кінцевого ефекту, так і за критерієм соціальної спрямованості національного товаровиробництва й ринку. Ще при тоталітарному режимі владні структури України боролися за те, щоб змінити співвідношення галузей у двосекторній моделі груп А й Б для підвищення частки і обсягу виробництва галузей групи Б. Саме у цій сфері працюють безпосередньо на задоволення потреб людини, але змінити ті тенденції, що склалися, за тоталітарних умов не вдалося. Базові галузі групи А продовжували зростати випереджальними темпами й досягли 72 ... 75 % загальноекономічного обсягу. При цьому значну частку сфери групи А становив військово-промисловий комплекс, навіть після проголошення політики радикальної структурної перебудови економіки. В умовах загального спаду ВВП, промислового і аграрного виробництва зазначені тенденції в змінненні структури залишилися переважними. Питома вага галузей групи А підвищувалася за рахунок насамперед металургійного й хімічного комплексів, що виробляють продукцію на експорт.

Зрозуміло, що трансформаційна криза в Україні має загальний, всеохоплюючий характер, але її основною складовою є криза структурна. До цього потрібно додати, що енергоємність, витратоємність на одиницю вітчизняної продукції у декілька разів менша, ніж у країнах з розвиненою ринковою економікою.

Досліджуючи ЕЗ, необхідно мати на увазі ті чинники, що найбільше впливають на нього.

Всі чинники ЕЗ можна поділити на такі:

1) пропозиції (природні, трудові ресурси, основний капітал, науково-технічний прогрес);

2) попиту (сукупний попит $C + I + G + X_n$);

3) розподілу (ефективний розподіл ресурсів).

Чинники пропозиції забезпечують фізичне зростання, тобто збільшення виробництва реального продукту, але ці чинники – лише передумови для ЕЗ. Щоб воно відбулося у дійсності, відповідно має зрости сукупний попит.

Вплив чинники, які стосуються пропозиції, на ЕЗ відображається за допомогою кривої АВ виробничих можливостей (рис. 11.1).

Обмеженість ресурсів диктує необхідність вибирати оптимальні виробничі цінності й сам процес виробництва, базуючись на принципах заміщення чинників з урахуванням масштабу виробництва.

Існує прямий зв'язок між ЕЗ і виробничими можливостями (технологія, техніка, зайнятість, оптимальний розподіл ресурсів). Таку залежність видно з рис. 11.1. Економічне зростання визначається зміщенням кривої виробничих можливостей вправо, тобто з лінії АВ до лінії CD. Можливості незначного або більшого зсуву показаних ліній залежать від удосконалення технології, кількості і якості ресурсів, а повна зайнятість й оптимальний розподіл ресурсів характеризують суттєвий вплив на ЕЗ.

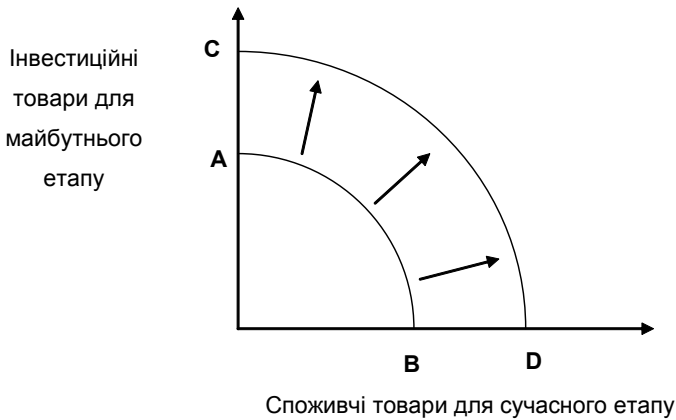

Рис. 11.1. Виробничі можливості країни

Усі зазначені чинники знаходяться у взаємодії, але можна виконати розрахунки щодо визначення ефективності кожного з них, щоб мати уявлення про можливості прискорення ЕЗ.

Для характеристики ЕЗ використовують ряд показників, за допомогою яких визначають результативність використання окремих чинників виробництва (капіталу, праці та природних ресурсів) у виробничій функції $Y = F(L, K, N)$. Показниками ЕЗ є:

1) продуктивність праці (Y/L) – відношення обсягу випуску продукції до витрат живої праці. Обернений показник L/Y – трудомісткість продукції;

2) продуктивність капіталу (Y/K) – відношення обсягу випуску продукції до обсягу капіталу, що використовують у процесі виробництва. Обернений показник K/Y – капіталомісткість продукції;

3) продуктивність природних ресурсів (Y/N). Обернений показник – N/Y – ресурсомісткість продукції.

Розглянуті показники Y/L , Y/K , Y/N характеризують продуктивність чинників виробництва. Крім цього, можна використовувати співвідношення цих чинників. Співвідношення витрат капіталу та праці (K/L) є показником капіталоозброєності праці.

Для аналізу ЕЗ важливе значення мають показники граничної продуктивності, за допомогою яких визначають розмір приросту випуску продукції залежно від приросту кожного окремого чинника при незмінності інших показників:

- 1) граничної продуктивності праці – $\Delta Y/\Delta L$;
- 2) граничної продуктивності капіталу – $\Delta Y/\Delta K$;
- 3) граничної продуктивності природних ресурсів – $\Delta Y/\Delta N$.

Ці показники дозволяють визначити вплив кожного чинника на збільшення обсягу випуску продукції:

$$Y = (\Delta Y/\Delta L) L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N$$

Загальний обсяг випуску визначають як суму добутків кожного з чинників на його граничну продуктивність.

У реальному житті крім факторів ЕЗ діють фактори, що стримують його: законодавча діяльність держави в галузі охорони праці та навколишнього середовища.

На початку 70-х років ХХ століття деякі економісти почали обґрунтовувати концепцію неминучості «глобальної катастрофи» при зберіганні існуючих тенденцій розвитку суспільства.

Так, у доповіді «Межа зростання», що була підготовлена дослідницькою групою Массачусетського технологічного інституту США під керівництвом проф. Д. Медоуса, зазначалося, що у зв'язку із загостренням протиріч між швидко зростаючою кількістю населення Землі, бурним розвитком виробництва інвестиційних товарів і швидким виснаженням природних ресурсів планети можна передбачити, що фаза збільшення має закінчитися впродовж ста років. Далі автори вважають, що при існуючих тенденціях досягнення «межі зростання» супроводжуватиметься стихійним скороченням кількості населення внаслідок голоду та зменшення промислового виробництва за рахунок руйнувань навколишнього середовища, виснаження ресурсів. У цій ситуації єдиним виходом, як вважають автори доповіді, є підтримка «нульового зростання».

Автори цієї теорії стверджують, що технічний прогрес та ЕЗ призводять до негативних явищ – забруднення навколишнього середовища, збільшення промислового шуму, викиду отруйних речовин, погіршення стану міст і селищ.

Навпаки, послідовники теорії ЕЗ вважають, що воно саме по собі знижує протиріччя між безмежними потребами і обмеженими ресурсами, тому що в умовах ЕЗ є можливість підтримувати інфраструктуру на певному рівні, допомагати хворим і бідним, удосконалювати систему освіти й підвищувати особисті доходи. Щодо навколишнього середовища, то необхідно вдосконалювати законодавчу й податкову системи й таким чином обмежувати нераціональне використання природних ресурсів.

Крім цього, слід ураховувати фактори, які значно впливають на темпи ЕЗ, але їх дуже важко кількісно оцінювати, а саме:

- 1) забезпеченість країни різними природними ресурсами;
- 2) кількість та якість земельних угідь;
- 3) кліматичні умови;
- 4) соціальна, культурна, політична атмосфера в країні;
- 5) національні традиції.

У структурі ВВП головною є пропорція між валовими інвестиціями і амортизацією (обсягом капіталу країни, спожитого в процесі виробництва певного року), тому що вона є економічним індикатором загального стану економіки, визначає, в якому стані (піднесення, застою або спаду) перебуває національне господарство. Залежно від цього національну економіку розрізняють таким чином:

- зростаюча, валові інвестиції (ВІ) перевищують амортизацію (А). Якщо $ВІ > А$, економіка перебуває в стані піднесення, її виробничі потужності збільшуються. Чисті інвестиції (ЧІ) є величиною додатковою ($ЧІ > 0$);
- статична (застійна), яка відображає ситуацію, коли $ВІ = А$. Це означає, що виробляється стільки капіталу, скільки необхідно для заміщення того, що вживається в процесі виробництва. Якщо $ЧІ = 0$, виробничі потужності не розширюються.
- стагнаційна, коли $ВІ < А$, тобто коли за рік споживається більше капіталу, ніж виробляється $ЧІ < 0$ (від'ємна величина). В економіці спостерігається деінвестування, тобто скорочення інвестицій. У цьому випадку виробництво і зайнятість перебу-

вають у стані занепаду, країна має надлишкові виробничі потужності.

Темпи економічного зростання, його масштаби і якість повністю визначаються тими факторами, які на це впливають.

11.2. Проблеми й тенденції економічного зростання в Україні

Інноваційний тип розвитку економіки характеризується переходом країни на вищий технологічний рівень, який визначається переорієнтацією інвестиційного капіталу у високотехнологічні галузі економіки, розроблення й реалізацію інноваційних проєктів, науку і освіту.

Відомо, що інвестиції й інновації взаємозв'язані й взаємодіють, але ефект досягається лише тоді, коли основні обсяги інвестицій спрямовано в технологічну структуру економіки, що забезпечує пріоритетний розвиток вищих технологічних структур. Якщо інвестиції за своєю структурою не відповідають технологічній структурі виробництва і не спрямовані на її підвищення, то вони перестають бути базою для економічного розвитку. Саме така тенденція спостерігається в економіці нашої держави. Тому в Україні необхідно підсилити мотивацію суб'єктів господарювання до модернізації виробничих потужностей, збільшити платоспроможність і фінансові ресурси підприємств, наростити кредитні активи банків і забезпечити поступове зниження реальної вартості кредитних ресурсів, активізувати іноземні інвестиції за рахунок поліпшення бізнес-клімату.

Пріоритетними для бюджетних інвестицій поки є галузі економіки, які знаходяться в стагнації, такі, як сільське господарство, вугільна промисловість, гірничо-металургійний комплекс, що мають велике значення в економіці країни, проте з погляду орієнтації на інноваційну модель розвитку навряд чи можуть належати до пріоритетних. Аналізуючи структуру інвестицій, можна зазначити, що істотно зменшилася частка підприємств, які здійснювали інновації в технології, в тому числі й в ресурсозбереженні.

Слід звернути увагу, що найбільша частка інвестицій в Україні припадала на промисловість: 1990 р. – 34,5%, 2000 р. – 40,6%; 2004 р. – 37,2%; 2006 р. – 35,8%. Найдинамічнішими були інвестиції в будів-

ництво (з 2000 по 2004 рр. збільшилися в 2,8 раза, а з 2004 по 2006 рр. – в 1,35 раза) та в паливо (з 2000 по 2004 рр. збільшилися в 2,4 раза, а з 2004 по 2006 рр. – в 1,17 раза). В той же час істотно знизилася частка інвестицій в сільське господарство: якщо в 1990 р. вона становила 21,3%, то в 2006 р. – 5,8%. Частка інвестицій в освіту і охорону здоров'я за 2000 – 2004 рр. зменшилася в 3,2 раза [18].

Той факт, що промисловість отримує основний обсяг інвестицій і при цьому частка доданої вартості в загальному випуску продукції залишається низькою, свідчить про недостатній рівень інноваційності в галузевій структурі промисловості. Одними з основних механізмів структурної перебудови мають стати інноваційно спрямовані інвестиції, які забезпечать надалі структурні зміни на фоні поступового зростання продуктивності праці.

Сучасні тенденції розвитку національної економіки України не відповідають постіндустріальному напрямку глобальних перетворень. Розвиток національної інноваційної системи гальмується такими недоліками:

- відсутністю чіткої концепції інноваційних національних пріоритетів, цілеспрямованого, послідовного й системного управління інноваційними процесами з боку держави, а також незадовільним інституціональним забезпеченням інноваційних перетворень, нестабільністю й суперечливістю нормативно-правової бази інноваційної діяльності;
- недостатнім використанням інноваційного потенціалу української науки і освіти (аналіз свідчить, що незважаючи на зростання обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, їх частка в ВВП постійно скорочується);
- незадовільним фінансуванням наукової й науково-технічної діяльності: якщо в 1990 р. країна на фінансування науки й техніки використовувала більше 2,5% ВВП, то в 2005 р. – 0,38%, 2006 р. – 0,4%, 2008 р. – менше 0,4% ВВП [18];
- низькою інноваційною активністю вітчизняного бізнесу: частка підприємств, що впроваджують інновації, становила 10% в 2006 р. порівняно з 14,8% в 2000 р [18].

Тільки 6,5% загального обсягу реалізованої промислової продукції українських виробників мають ознаки інновацій, в той час як в ЄС цей показник досягає 60%, Японії – 67%, США – 78%.

На основі досвіду розвинених країн світу можна зробити висновки, що основою сучасної конкурентоспроможності є техніко-технологічні, організаційні, структурні, інституціональні інновації, які створюють конкурентні переваги та дозволяють країнам досягти певного суспільного розвитку. Процеси розроблення й впровадження того або іншого виду інновацій тісно взаємозв'язані, взаємозалежні і не можуть існувати автономно. Тому головною метою економічної політики України має бути вирішення проблеми підвищення її конкурентоспроможності на інноваційних основах і створення для цього відповідних умов.

Головний показник конкурентоспроможності країни на світовому ринку – рівень ефективності використання всіх економічних ресурсів і насамперед – праці. Сьогодні головними конкурентними перевагами України є:

- високий освітній рівень працездатного населення;
- розвинена мережа наукових установ, що в ряді галузей мають наукові доробки світового рівня;
- наявність великих і водночас поряд розташованих запасів різноманітних природних ресурсів.

Підвищення конкурентоспроможності національної економіки потребує створення потужної рушійної сили, яка спрямовувала й підтримувала б нарощування вискоєфективного експортного потенціалу. Роль цієї рушійної сили має відігравати інноваційно-інвестиційний процес, що тісно поєднується, синхронізується з розвитком інтеграційних і соціальних перетворень.

Задача підвищення конкурентоспроможності національної економіки України не може бути вирішена без мобілізації внутрішніх чинників розвитку національної інноваційної системи. Розвиток інноваційної економіки є закономірною реакцією на вимоги ринку й виклики глобалізації, що може впливати на системні основи національного господарства. Прогресивні структурні зрушення повинні мати системний характер і втілюватися в цілісній інноваційній політиці, пов'язаній з дієвим державним стимулюванням прогресивної структурної перебудови національного господарського комплексу з урахуванням всесвітніх тенденцій науково-технічного розвитку, органічного співвідношення політичних, економічних, інституціональних, соціально-психологічних і культурних чинників інноваційної динаміки.

Аналіз теоретичних розробок та емпіричних досліджень взаємозв'язку конкурентоспроможності національної економіки й інноваційних процесів дозволив виявити такі суперечності інноваційного забезпечення конкурентоспроможності:

- безсистемність процесів інноваційної активності та відсутність стійкої тенденції її розвитку на фоні глобальної експансії нововведень;
- відсутність взаємозв'язку між традиційними (ціновими) конкурентними перевагами вітчизняних підприємств та інноваційною базою їх формування;
- нееквівалентність і нерівноправність участі України в міжнародній міграції інновацій;
- низький міжнародний конкурентний рівень вітчизняних розробок, які класифікуються як інновації;
- суперечливе ставлення до малого бізнесу як джерела інновацій;
- нерозвиненість інноваційної інфраструктури (бізнес-інкубаторів, технопарків, технополісів);
- недосконалість системи отримання, використання й захисту прав інтелектуальної власності.

Процесом зволікання щодо упровадження основ інноваційної моделі розвитку закладається фундамент довготривалої тенденції до втрати конкурентоспроможності національної економіки. В Україні, на жаль, відсутні стратегія підвищення конкурентоспроможності національної економіки й суб'єктів господарювання, а також механізм причиново-наслідкових зв'язків цієї стратегії з інноваційною моделлю розвитку.

Інноваційно-інвестиційне вдосконалення виробництва стає визначальним чинником розвитку й підвищення конкурентоспроможності. Цей процес в Україні вже почався, але його гальмує невирішеність багатьох питань нормативно-правового, організаційного й фінансового забезпечення. Як затверджується в документі «Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період до 2017 року» ознакою інноваційно-інвестиційних змін за етапами має стати зростання в загальному обсязі реалізації промислової продукції частки галузей інноваційно-інвестиційного сектора (передусім машинобудування) до 21% в 2012 р. і 32% в 2017 р. (тоді як у 2005 р. вона становила 13,3%), секторів споживчих товарів – відпо-

відно до 24 і 31% (у 2005 р. – 21,2%), зниження частки енергосировинного сектора до 52 і 37% відповідно (у 2005 р. – 65,5%). Частку інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої промислової продукції необхідно підняти до 15–20% в 2012 р., 30–35% в 2017 р. (у 2005 р. – 6,5%).

Для підвищення конкурентоспроможності економіки України слід розвивати мережну форму співробітництва суб'єктів з метою підсилення взаємодії цих суб'єктів та об'єднання їх ресурсів. Особливо це стосується територіально-виробничої системи малих і середніх підприємств, або кластерів. Створення кластерів дозволить активізувати інноваційну діяльність, виникнуть нові можливості для бізнесу і просування нових продуктів, об'єднання окремих продуктів технологічними ланцюжками. Розвиток мереж змінить характер конкуренції, збільшить її дієвість й ефективність, посилять взаємовигідне співробітництво. Оскільки задача підтримки конкурентоспроможності перейде до мереж в цілому, то виникне колективна зацікавленість в досягненні високих показників конкурентоспроможності. До того ж участь у мережах дозволить їх членам застосовувати взаємодопомогу, використовувати свій досвід і загальні ресурси для вирішення проблем, що є особливо важливими для суб'єктів, які тільки почали свій бізнес. Все це дуже важливо в умовах економічної кризи, коли перед Україною стоїть задача виходу з цієї ситуації.

Для того, щоб виробити дієві заходи виходу з цього складного стану, необхідно ліквідувати його головні причини:

1) підвищення грошових доходів населення без врахування показника зростання продуктивності праці (порівняно з 2000 р. в 2007 р. доходи зросли в 4,8 раза, виробництво товару – в 2 рази, а продукт праці – в 1,8 раза) [18];

2) безконтрольність монопольних цін на продукцію з боку держави;

3) від'ємне сальдо платіжного балансу, що склалося в Україні протягом 2007–2008 рр. за рахунок надмірного імпорту товарів;

4) безконтрольність іноземних займів (корпоративні займи 85 млрд дол. США, що в 2,2 раза перевищують державні резерви), які негативно впливають на розвиток економіки [18].

Для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки й виходу її з кризи мають бути виконані такі умови:

1. Інституціоналізація стабільного конкурентного середовища, яка містила б послідовний розвиток інститутів захисту приватної власності й прав найманих працівників; запровадження ефективних механізмів розв'язання корпоративних конфліктів, регулювання цін і тарифів на продукцію; запобігання недобросовісній конкуренції між національними виробниками як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; спрощення доступу до фінансових та інформаційних ресурсів для малого та середнього бізнесу; розвиток інфраструктури відповідної підтримки.

2. Стимулювання інноваційної діяльності, що потребує поетапного змінення переважно сировинно-експортної структури економіки, переорієнтації інвестиційних потоків на інноваційну сферу, впровадження високих технологій, формування в Україні основ інноваційної моделі розвитку та знанневої економіки. З цією метою має бути створена національна інноваційна система, що органічно поєднуватиме фундаментальну та прикладну науки, технологічну сферу, виробництво і управління інноваційними процесами, що сприятиме становленню й розширенню внутрішнього ринку інновацій.

3. Проведення реструктуризації економіки для створення своєрідного ядра саморозвитку. Це може бути комплекс машинобудівних галузей, які виробляють конкурентоспроможну продукцію;

4. Детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів до інвестиційних процесів шляхом розроблення та реалізації спеціальної довгострокової політики легалізації тінювих капіталів.

5. Призупинення до виходу країни з кризи приватизації державної власності, в тому числі й землі, з метою недопущення її розпродажу за безцінь.

6. Використання кредиту МВФ тільки на інноваційно-інвестиційний розвиток економіки України.

Для виходу з економічної кризи необхідно поновити капітал, створити нові робочі місця, а це зараз можливо якраз за рахунок малого й середнього бізнесу. Слід враховувати досвід 90-х років ХХ століття і не залишати невеликі виробництва сам на сам з масою проблем, а створювати умови для об'єднання зусиль, участі в інноваціях, виготовлення конкурентоспроможної продукції. Антимонопольна політика держави не повинна перешкоджати створенню крупних промислово-фінансових груп, а її діяльність має зосередитися на контролі цінової поведінки цих груп. Слід увести механізм, який би

запобігав скритій монополізації приватизованих стратегічних підприємств, монополізації експортних секторів і сфери посередництва.

Чітка цілеспрямованість на концентрацію виробництва, сприяння становленню крупного бізнесу, врахування фактора потенційної конкуренції, прийняття виваженої експортно-імпоротної політики, розвиток мережних форм організації бізнесу, регулювання діяльності ТНК в Україні – ці напрямки мають стати складовими частинами цілісної системи конкурентної політики держави й враховуватися при розробленні інструментарію макрорегулювання, спрямованого на вихід з економічної кризи.

Враховуючи побудову й реалізацію концепції управління конкурентоспроможністю господарських суб'єктів на основі інноваційно-інвестиційного розвитку, припускають виконання таких дій:

- упровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку за рахунок випереджального розвитку високотехнологічних галузей і виробництва наукоємної, енергозберігаючої, експортно-орієнтованої продукції;
- створення мотиваційного середовища активізації інноваційної діяльності, яка цілеспрямовано впливає на конкурентоспроможність підприємств;
- формування інноваційно-активного індивіда та інноваційного типу поведінки;
- створення інституційних умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів;
- побудову інноваційної інфраструктури й забезпечення системності при розробленні й реалізації цільових програм;
- створення механізму міжнародного й внутрішнього обміну науково-технічними розробками для здійснення інноваційних проектів;
- забезпечення прямої державної інформаційної підтримки інноваційних процесів;
- додержання гармонізації й синхронізації дій державного й приватного секторів економіки з метою зменшення ризиків неефективного використання засобів, спрямованих на інновацію;
- перегляд пріоритетів в організаційному забезпеченні здійснення інноваційної політики;

- формування відповідного захисту інтелектуальної власності;
- підвищення ролі людського чинника в інноваційно-інвестиційній діяльності, тому що всі успішно працюючі підприємства базуються на ефективному менеджменті.

Враховуючи тривалий процес трансформації економіки, труднощі переходу до інноваційної моделі розвитку, необхідно підсилити державну підтримку інноваційних процесів за рахунок коштів держбюджету. Не слід покладатися тільки на ринкові механізми, оскільки багато сфер економіки й напрямів діяльності не є привабливими для приватних інвестицій, а інноваційне підприємництво знаходиться на початковій стадії розвитку.

Тому основною задачею держави є формування умов, що забезпечують органічне об'єднання й взаємодію науково-технічного й підприємницького середовища. Це дозволить ефективніше використовувати науковий і виробничий потенціал для підвищення рівня конкурентоспроможності українських підприємств. Причому слід зазначити, що для інвесторів мають бути створені сприятливі, вигідні умови, а не пільгові, як зараз часто декларується.

Контрольні запитання й завдання

1. Якими є основні чинники, що перешкоджають економічному зростанню в Україні?
2. Яким є Ваш варіант національного економічного зростання?
3. У чому полягає необхідність структурної перебудови економіки України?
4. Яким є розвиток України на сучасному етапі?
5. Чим відрізняються структурні кризи від циклічних? У чому їх особливість?
6. Виберіть правильне визначення категорій

1	Економічне зростання	А	Стан, коли економіка рухається від спаду виробництва з низьким рівнем зайнятості, коливаннями темпів економічного зростання, структури і ефективності відтворення і знову до стану спаду
2	Акселератор	Б	Специфічне економічне явище, яке виявляється в макроекономічній диспропорції, глибокому розладі її частин, елементів, підрозділів, галузей економіки

Політика економічного зростання в національній економіці

3	Інновації	В	Збільшення обсягів виробничих потужностей або ВВП за умов повної зайнятості
4	Структура економіки	Г	Коефіцієнт, який характеризує зв'язок між зміненнями доходу (споживання) й чистими інвестиціями
5	Економічний цикл	Д	Процес створення та впровадження нової техніки, технології, розроблення нових матеріалів, розвиток нових галузей і виробництв
6	Структурна криза	Е	Співвідношення, які відображають взаємозв'язки та взаємозалежності окремих частин економіки, її секторів, галузей

Тести для самоперевірки знань

1. Максимальне споживання на одиницю праці досягається в таких випадках:

- а) обсяг інвестицій більше обсягу заощаджень;
- б) весь дохід на капітал інвестується;
- в) гранична продуктивність капіталу перевищує темп його приросту;
- г) еластичність випуску щодо капіталу перевищує норму заощаджень.

2. При технічному прогресі рівноважне економічне зростання спричиняє:

- а) збільшення частки капіталу в НД;
- б) збільшення частки праці в НД;
- в) незмінність пропорції розподілу;
- г) реалізацію кожного з перелічених варіантів.

3. Виробнича функція спирається на такий показник:

- а) граничну продуктивність капіталу;
- б) норму заощаджень;
- в) граничну схильність до споживання;
- г) норму амортизації.

4. В основі моделі Р. Солоу лежить передумова:

- а) інвестиції дорівнюють заощадженням;
- б) амортизація дорівнює нулю;
- в) інвестиції дорівнюють амортизації;
- г) інвестиції дорівнюють приросту кількості населення.

5. Стійкий рівень капіталоозброєності досягається, якщо:
- а) норма заощадження дорівнює нормі споживання;
 - б) капітал, що інвестується, дорівнює капіталу, що вибуває;
 - в) гранична продуктивність капіталу дорівнює нормі амортизації;
 - г) капітал, що інвестується, перевищує амортизацію.

Практичні завдання

1. Економіка країни описується виробничою функцією $Y = AK^{0.4}L^{0.6}$. Відомо, що темп приросту капіталу дорівнює 3% на рік, а кількість зайнятих – 2%. Загальна продуктивність факторів зростає з річним темпом 1,5%. Як змінюється обсяг виробництва?

2. Виробнича функція задана рівнянням $Y = K^{0.5}L^{0.5}$. Норма заощадження S дорівнює 0,2, норма вибування $d = 5\%$, темп збільшення кількості населення n становить 2% на рік, працезберігаючий темп технологічного процесу g дорівнює 3%. Якими будуть запас капіталу й обсяг випуску в розрахунку на одного зайнятого в усталеному періоді? Чи відповідає стійка фондоозброєність рівню, при якому досягається максимальний обсяг споживання («золотому правилу»)? Якою має бути норма заощадження відповідно до «золотого правила»?

3. Виробнича функція має вигляд $Y = AK^{0.3}L^{0.7}$. Якщо темп зростання загальної продуктивності показників дорівнює 2%, темп збільшення випуску продукції – 5,9%, а темп зростання капіталу – 6%, то яким є темп збільшення кількості зайнятих?

5. Доля споживання в національному доході становить 80%. Капітало-місткість дорівнює п'яти. Використавши формулу Е. Домара, розрахуйте темп збільшення інвестицій, необхідний для збалансованого зростання економіки.

6. Норма збереження в національному доході країни – 20%. Акселератор дорівнює двом. За період часу t_0 $Y_D = Y_S = 140$ млрд грн. Яким має бути рівноважний темп збільшення Y ? Якими будуть обсяги Y_D і Y_S за період часу t_1 ? Яким буде попит на інвестиції за цей період? Використовуйте при розрахунках модель економічного зростання Р. Харрода.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

12.1. Суть, особливості й структура розвитку світового господарства

Світова економіка являє собою сукупність національних економік, які взаємодіють на основі міжнародного розподілу праці.

Головною метою розвитку економіки є максимальне використання переваг сукупного потенціалу світового співтовариства. Сучасне світове господарство нараховує близько 200 суверенних держав, у яких проживає 6 млрд людей, які розмовляють 2796 мовами. Ці держави відрізняються:

- рівнем економічного розвитку;
- системою державного управління;
- належністю до певних політико-географічних угруповань;
- ходом історичного розвитку.

За рівнем економічного розвитку країни поділяються на групи.

Перша група – країни з розвинутою ринковою економікою. У цю групу входять близько 30 розвинених індустріальних країн (США, Японія, країни західної Європи). Ці держави беруть активну участь у міжнародних економічних відносинах, тому що мають ефективну ринкову економіку, мобільні продуктивні сили й, відповідно, характеризуються високим рівнем життя населення. Провідне становище у світі займають сім країн – США, Японія, Канада, ФРН, Франція, Великобританія, Італія. На них припадає більше 80% промислового виробництва розвинених країн і близько 60% усього світового промислового виробництва; відповідно 70 – 60% виробництва електричної енергії, 60 – 50% експорту товарів і послуг. Розвинені індустріальні країни виробляють більше половини світового ВВП, впливають на роботу міжнародних економічних організацій.

Друга група – країни, що розвиваються. У цю групу входять близько 140 держав. Вони займають приблизно 62% території земної

кулі й містять 51% від кількості населення землі [5]. Серед держав, що розвиваються, можна виділити такі підгрупи країн:

- перша підгрупа – нові індустріальні країни: Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Бразилія;
- друга підгрупа – виробники і експортери нафти; для цих держав характерним є профіцит платіжного балансу;
- третя підгрупа – це найменш розвинені країни (близько 50 держав), в основному – країни Африки.

За даними ООН за останнє десятиліття співвідношення рівнів доходів багатих і бідних на нашій планеті не тільки не скоротилося, але значно збільшилося: з 13:1 до 60:1 [5];

третя група – це країни з перехідною економікою: Східна Європа й країни СНД, у тому числі й Україна.

Становлення світового господарства пройшло тривалий історичний шлях. Об'єктивною основою формування світового господарства був суспільний поділ праці, що вийшов за межі національних господарств. Основою поступального формування світового господарства був міжнародний ринок, створення якого відбулося поетапно в XV–XVII століттях. На рубежі XIX–XX століть сформовані спочатку торгово-економічні зв'язки між державами активно доповнювалися виробничими й фінансово-економічними, що привело до утворення системи світового господарства.

Світове господарство – це система господарств окремих країн, об'єднаних міжнародним поділом праці, торгово-виробничими, фінансовими й науково-технічними зв'язками.

Кінець XX століття є початком нового періоду в розвитку сучасного світового господарства. Його особливістю є цілісність усього світового господарства, зумовлена такими чинниками:

- прагненням народів світу вижити в умовах нарощування ядерних потенціалів і загрози можливої ядерної війни;
- використанням досягнень НТП, освоєння яких від багатьох країн потребує координованих дій;
- розширенням і поглибленням інтернаціоналізації виробництва й всього економічного та духовного життя ;
- необхідністю об'єднання зусиль багатьох країн для вирішення глобальних проблем (екологічних, виробничих, освоєння глибин світового океану, космосу й ін.), потребою у взаємодопомозі в екстремальних ситуаціях (землетруси, ядерні аварії й ін.)

Формування цілісного світового господарства сприяє розвитку відповідної інфраструктури: будівництву транснаціональних залізниць, поширенню міжнародних систем зв'язку й ін. У світовому господарстві міжнародні економічні відносини здійснюються в таких формах: міжнародна торгівля, міжнародний рух капіталів, міжнародна міграція робочої сили, міжнародні валютні відносини, міжнародні науково-технічні відносини.

12.2. Міжнародні торговельні відносини і ефективність поділу праці. Теорії міжнародної торгівлі

Вирішальну роль в економічних відносинах між державами відіграє міжнародна торгівля.

Міжнародні торговельні відносини – це форма економічних відносин за рахунок експорту-імпорту товарів і послуг національних економік різних країн.

Загальна сума експорту й імпорту становить товарообіг із зарубіжними країнами.

Фактори, що обумовлюють необхідність міжнародної торгівлі:

1. Поділ праці, що потребує обміну товарами.
2. Нерівномірність розподілу й забезпеченості економічними ресурсами різних країн (наприклад, Бразилія: тропічний клімат, родючі землі, багато дешевої робочої сили. Все це дає змогу виробляти дешеву каву й інші тропічні культури.)

3. Наявність різного рівня ефективності технологій у різних країнах. Наприклад, Японія завдяки висококваліфікованій робочій силі спеціалізується на виробництві трудомісткої продукції (радіоапаратури й ін.). Австралія – власниця величезних земельних ресурсів, але не має достатньої кількості робочої сили й капіталу, отже спеціалізується на виробництві пшениці, м'яса, вовни.

У світі немає жодної країни, що не змогла б знайти свого місця на світовому ринку.

Значна кількість багатих країн досягли благополуччя саме завдяки активній участі в міжнародній торгівлі. Тому очевидно, що міжнародна торгівля має величезне значення, яке полягає в такому:

- подоланні обмеженості національної ресурсної бази;
- розширенні місткості внутрішнього ринку і установленні зв'язку національного ринку зі світовим;

– збільшенні масштабів виробництва й створенні нових робочих місць.

Обсяг міжнародної торгівлі виражається показниками експорту, імпорту товарів і послуг. Відношення кожного з цих показників до ВВП показує їхнє місце в національній економіці й загальну динаміку зростання.

Розрізняють такі види міжнародної торгівлі:

1. Традиційна – торгівля між суб'єктами різних національних економік за традиційними правилами, тобто за формою Т–Г (згідно з попитом і пропозицією).

2. Торгівля продукцією в межах кооперації – спосіб реалізації продукції між суб'єктами міжнародної виробничої кооперації.

3. Зустрічна торгівля – сукупність міжнародних торговельних угод, при укладанні яких закупівля продукції супроводжується відповідною зворотною поставкою товарів, з метою досягнення балансу експортно-імпортних операцій.

Вигідність міжнародної торгівлі різними економічними школами оцінювалася по-різному. Розглянемо основні економічні теорії розвитку міжнародної торгівлі.

Теорія світової торгівлі з XVI до XVII століття формувалася як теорія меркантилізму. Меркантилісти багатство країни вимірювали золотом (експорт, імпорт). Сучасні теорії міжнародної торгівлі беруть початок від класичної політекономії А. Сміта й Д. Рікардо – теорії порівняльних переваг.

Сучасною модифікацією цієї теорії є теорія співвідношення факторів виробництва. Країни по-різному наділені цими факторами – землею, працею, капіталом. Країнам з дешевою робочою силою вигідно виготовляти трудомісткі товари і їх експортувати, країнам з надлишком капіталу – капіталомісткі товари і їх експортувати, а ввозити трудомісткі.

Сучасну структуру світової торгівлі й торговельну політику допомагають пояснити концепції незалежності, взаємозалежності й залежності.

Повна незалежність – це відсутність потреби в деяких товарах, послугах і технологіях у певній країні.

Взаємозалежність – миттєве реагування торговельних партнерів на торговельні змінення й зв'язки на основі взаємних потреб. Занадто

велика залежність призводить до того, що одна країна стає залежною від змінень, що відбуваються в інших країнах.

12.3. Зовнішньоекономічна політика і її види. Платіжний баланс і його види

Діяльність держави, спрямована на регулювання економічних відносин з іншими країнами й на забезпечення ефективного використання зовнішнього фактора в національній економіці, являє собою зовнішньоекономічну політику держави.

Головним завданням зовнішньоекономічної політики є створення сприятливих умов для розширеного відтворення усередині країни.

На зовнішньоекономічну політику практично всіх країн світу впливають такі фактори:

- загострення конкурентної боротьби на світовому ринку;
- дестабілізація валютних курсів;
- зростаюча нерівновага платіжних балансів;
- величезна зовнішня заборгованість країн, що розвиваються;
- економічна й політична нестабільність у країнах Східної Європи і у країнах колишнього СРСР.

Основні види зовнішньоекономічної політики обумовлені дією зазначених факторів. У зовнішньоекономічній політиці відбувається постійна взаємодія двох процесів: протекціонізму й фритредерства (як двох видів зовнішньоекономічної політики).

Протекціонізм – це політика, що спрямована на захист національної економіки від іноземних товарів шляхом обмеження імпорту.

Інструменти протекціоністської політики поділяють на тарифні й нетарифні. Тарифні передбачають високі мита при імпорті готової продукції й більш низькі при експорті, нетарифні – безпосередньо спрямовані на обмеження експортно-імпоротної діяльності з метою захисту від конкурентів певних галузей національної економіки.

До нетарифних методів регулювання зовнішньої торгівлі відносять: квотування, ліцензування, державну монополію.

Квотування – це встановлення певних квот (обсягів) на експорт або імпорт окремих товарів.

Ліцензування – одержання підприємством дозволу на здійснення зовнішньоторговельних операцій товарами або послугами.

Державна монополія – це виключне право державних органів на здійснення певних видів зовнішньоекономічної діяльності.

Фритредерство – це політика вільної торгівлі, політика лібералізації, що з'явилася наприкінці XVII століття як реакція на протекціонізм.

Політику вільної торгівлі проводять країни з високоефективною національною економікою, що дозволяє підприємцям витримувати іноземну конкуренцію.

Найважливішим поняттям, що відображає поточне зовнішньоекономічне положення країни, є платіжний баланс. Платіжний баланс – це співвідношення суми платежів за кордон і надходження коштів через кордон за певний період.

Платіжний баланс держави відображає певну рівновагу між всіма доходами, які країна одержує від іноземних держав, і всіх платежів, які вона здійснює іноземним державам.

Перевищення надходжень над виплатами становить активне сальдо платіжного балансу, перевищення виплат над доходами – пасивне сальдо.

Платіжний баланс складається з чотирьох частин:

1. Торговельний баланс відображає експорт й імпорт товарів, це фундамент платіжного балансу. Товарний експорт позначається знаком «+», товарний імпорт – знаком «-».

2. Баланс послуг і некомерційних платежів складається :

- з експорту й імпорту послуг (оплата перевезень, сервісу, туризму, патентів та ін.);
- доходів від зарубіжних інвестицій країни (надходжень) і доходів від іноземних інвестицій на території цієї країни (платежів);
- односторонніх трансфертів, некомерційних платежів (витрат на утримання дипкорпусу, іноземної гуманітарної допомоги, грошових переказів за кордон, кредиту без повернення та ін.).

Сума першого й другого розділів (частин) платіжного балансу утворює поточний платіжний баланс (баланс поточних операцій).

3. Баланс руху капіталів характеризує приплив і відтік довгострокового й короткострокового капіталу. Довгострокові операції:

- купівля й продаж цінних паперів (портфельні інвестиції);
- прями інвестиції (купівля машин, оснащення й ін.);

– надання й погашення довгострокових кредитів.

Короткострокові операції – високоліквідні засоби (поточні рахунки іноземців у певній країні, казначейські векселі й ін.).

4. Баланс золотовалютних ресурсів відображає:

- використання офіційних золотовалютних резервів, тобто ресурсів, які перебувають у розпорядженні центрального банку (зменшення «-», збільшення «+»);
- змінення в зобов'язаннях країни перед іноземними банками й міжнародними фінансовими організаціями (зменшення «+», збільшення «-»).

До золотовалютних резервів належать:

- золото;
- вільно конвертована іноземна валюта;
- міжнародні розрахункові кошти (євро, спеціальні права запозичення – міжнародні платіжні розрахункові кошти, що випускаються МВФ і використовуються для безготівкових міжнародних розрахунків шляхом запису на спеціальних рахунках). Ці кошти, як правило, не пов'язані з комерційною діяльністю, а використовуються для врівноваженості сальдо платіжного балансу країни.

Так у кінцевому підсумку в платіжному балансі відображається стан національної економіки і її місце в системі світового господарства.

12.4. Інтеграція національної економіки України у світове господарство

Закономірним результатом розвитку міжнародної торгівлі й міжнародного руху факторів виробництва стала економічна інтеграція.

Економічна інтеграція – це процес економічної взаємодії країн, який приводить до зближення господарських механізмів, що набуває форми міждержавних угод й узгоджено регульований міждержавними органами.

Економічна інтеграція характеризується такими ознаками, які в сукупності відрізняють її від інших форм економічної взаємодії країн:

1) взаємопроникненням й переплетенням національних виробничих процесів, що приводять до зрощування відтворних процесів;

2) широким розвитком міжнародної спеціалізації й кооперації у виробництві, науці, техніці;

3) глибокими структурними змінами в економіці країн-учасниць;

4) необхідністю цілеспрямованого регулювання інтеграційного процесу, розробленні скоординованої економічної стратегії й політики;

5) регіональністю просторових масштабів інтеграції.

Переваги інтеграції для взаємодіючих сторін:

– забезпечення більш широкого доступу до всіх ресурсів: фінансових, трудових, матеріальних, новітніх технологій, що дозволяє виготовляти продукцію, розраховуючи на більш місткий ринок;

– економічне зближення країн у регіональних межах, що створює привілейовані умови для фірм країн-учасниць економічної інтеграції, захищаючи їх від конкуренції з боку фірм третіх країн;

– інтеграційна взаємодія, що дозволяє вирішувати найбільш гострі соціальні проблеми.

Найбільшого розвитку інтеграційні об'єднання різного типу набули в другій половині ХХ століття.

Міжнародна економічна інтеграція відображає сучасні тенденції інтернаціоналізації продуктивних сил та набуває різних форм, етапів і вимірів. Так, початкова інтеграція національних економік відбувається завдяки розвитку міжнародної діяльності відносно автономних економічних суб'єктів. У стадію часткової (локальної) інтеграції вступають для поширення форм міжнародного співробітництва, розвитку діяльності ТНК, а стадії інституціонального поєднання досягають при інтеграції у регіональні угруповання зі створенням органів наддержавного регулювання.

Залежно від ступеня зрілості інтеграції можна виділити п'ять етапів (рівнів) розвитку інтеграційних процесів. Їм відповідають такі форми економічної інтеграції:

Перша форма – найпростіша. Країни ще тільки роблять перші кроки до взаємного зближення, між ними укладаються преференційні торговельні угоди (двосторонні угоди між двома країнами або між уже існуючим інтеграційним угрупованням й окремою країною або групою країн).

Друга форма – зона вільної торгівлі. Скасування тарифних і нетарифних бар'єрів у взаємній торгівлі й збереження національних митних тарифів у відносинах із третіми країнами.

Третя форма – утворення митного союзу. Припускається погоджене скасування національних митних тарифів і введення загального митного тарифу і єдиної системи нетарифного регулювання торгівлі відносно третіх держав.

Четверта форма – створення загального ринку. Країни-учасниці домовляються про свободу руху не тільки товарів і послуг, але й всіх факторів виробництва: капіталів, робочої сили, технологій.

П'ята форма – економічний союз – найвищий рівень інтеграції, або повна інтеграція. Припускається проведення єдиної економічної, валютної, бюджетної, грошової політики, введення єдиної валюти, заснування органів наднаціонального регулювання усередині інтеграційного угруповання. Це найскладніша форма міждержавної економічної інтеграції, на базі економічних союзів створюються політичні союзи, які передбачають ліквідацію політичних кордонів між державами. Прикладом є Європейський союз, що об'єднує 25 європейських держав.

Інтеграція України у світову економіку передбачає пошук свого місця в системі міжнародного й насамперед загальноєвропейського поділу праці.

До сприятливих факторів входження України у світове господарство можна віднести:

- геополітичне розташування між Західною Європою і Азією;
- наявність кваліфікованої й дешевої робочої сили, здатної до висококваліфікованої й наукоємної праці;
- багаті природні ресурси, сприятливі природно-кліматичні умови;
- потенційно великий ринок товарів і послуг;
- значний науково-технічний потенціал національної економіки України.

До несприятливих факторів входження України у світове господарство (або факторів, що гальмують процеси інтеграції України у світову економіку) відносять:

- певну відірваність від головних напрямів сучасного науково-технічного і економічного розвитку (з розпадом СРСР);

- слабку й нераціональну участь України в міжнародному розподілі праці;
- високу ресурсомісткість виробництва в умовах нестачі паливно-енергетичних ресурсів, тобто велику енергозалежність від інших країн;
- нераціональну структуру експорту й імпорту;
- неадаптованість вітчизняного законодавства до європейського й світового;
- залежність від міжнародних фінансових організацій (значний зовнішній борг країни);
- внутрішню політичну нестабільність.

На даному етапі переважають фактори, що гальмують інтеграційні процеси України у світове господарство.

Інтеграція України у світове господарство значною мірою залежить від ефективності функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності як сукупності правових, організаційно-управлінських і фінансово-економічних важелів, що забезпечують реалізацію міжнародної економічної політики України.

Основними формами міжнародного співробітництва України є:

- міжнародна виробнича й науково-технічна кооперація;
- залучення іноземних інвестицій і кредитів;
- розвиток міжнародних форм бізнесу.

З огляду на людський, науково-технічний потенціал України, її географічне розташування можна визначити основні інтеграційні пріоритети національної економіки України:

- розвиток співробітництва з європейськими країнами;
- поглиблення взаємовигідних економічних відносин з Росією й іншими країнами СНД.

Найбільш дієвою і ефективною стратегією інтеграції України у світову економіку є поєднання структурної перебудови економіки з її орієнтацією на активне зростання експорту і нарощування його інноваційного потенціалу. Ця стратегія передбачає виконання таких завдань:

- розвиток експортного потенціалу та поліпшення структури експорту;
- раціоналізацію імпорту;
- підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;

- залучення іноземних інвестицій для технологічної модернізації виробництва;
- забезпечення економічної безпеки України.

У зв'язку зі вступом України до СОТ особливої актуальності набуває забезпечення еквівалентності взаємодії національної економіки зі світовою економікою та формування позитивного сальдо платіжного балансу.

Контрольні запитання й завдання

1. У чому полягають особливості України як суб'єкта міжнародних економічних відносин?
2. Які місце й роль іноземних інвестицій у розвитку національної економіки?
3. Яким є становище України на товарних ринках і міжнародному ринку робочої сили?
4. У чому полягають основні проблеми, що заважають вступу України в Європейський союз?
5. У чому полягають основні пріоритети зовнішньоекономічної діяльності України? Їх обґрунтування.
6. Виберіть правильне визначення категорій

1	Світове господарство	А	Діяльність держави, спрямована на регулювання економічних відносин з іншими країнами й на забезпечення ефективного використання зовнішнього фактора в національній економіці
2	Міжнародні торговельні відносини	Б	Встановлення певних квот (обсягів) на експорт або імпорт окремих товарів
3	Зовнішньоекономічна політика держави	В	Одержання підприємством дозволу на здійснення зовнішньоторговельних операцій щодо товарів або послуг
4	Квотування	Г	Система національних господарств окремих країн, об'єднаних міжнародним поділом праці, торгово-виробничими, фінансовими й науково-технічними зв'язками
5	Ліцензування	Д	Форма економічних відносин, яка здійснюється за допомогою експорту-імпорту товарів і послуг національних економік різних країн

6	Фритредерство	Е	Процес економічної взаємодії країн, який приводить до зближення господарських механізмів, набуває форми міждержавних угод й узгоджено регульований міждержавними органами
7	Платіжний баланс	Ж	Угода, яка припускає погоджене скасування національних митних тарифів, введення загального митного тарифу і єдиної системи нетарифного регулювання торгівлі відносно третіх держав
8	Економічна інтеграція	З	Угода, що припускає проведення єдиної економічної, валютної, бюджетної, грошової політики, введення єдиної валюти, заснування органів наднаціонального регулювання усередині інтеграційного угруповання
9	Митний союз	И	Політика вільної торгівлі
10	Економічний союз	К	Співвідношення суми платежів за кордон і надходження коштів через кордон за певний період

Тести для самоперевірки знань

1. Розходження між тарифом на імпорт та імпортною квотою полягає в такому:

а) квота ніколи не приносить доходу державі, тоді як тариф забезпечує такий прибуток;

б) квоту можна використати для обмеження імпорту;

в) тариф ніколи не приносить доходу державі, тоді як квота забезпечує надходження імпортних товарів на внутрішній ринок, тариф же не можна використати для цих цілей;

г) тариф можна застосувати для повного (або майже повного) припинення припливу імпортних товарів на внутрішній ринок, тоді як квоту не можна використати для цих цілей;

д) квота забезпечує більш надійний захист вітчизняного виробництва від іноземної конкуренції, ніж тариф.

2. Поряд з підвищенням цін і збільшенням валютних резервів країни за допомогою високого протекціоністського тарифу можна виконати таке:

а) спричинити загальне підвищення рівня життя;

б) залишити реальну заробітну плату без змінень, хоча грошова заробітна плата зростає;

в) збільшити грошову заробітну плату більшою мірою, ніж вартість життя, так що реальна заробітна плата знизиться;

г) збільшити грошову заробітну плату меншою мірою, ніж вартість життя, так що реальна заробітна плата знизиться.

3. Жорстка протекціоністська політика з використанням високих тарифів на імпорт:

а) впливає на збільшення рівня зайнятості в даній країні в короткостроковому періоді;

б) сприяє зниженню безробіття за рубежом;

в) базується на абсолютній перевазі зарубіжного партнера у виробництві продукції;

г) впливає на збільшення прибутків у державний бюджет країни в довгостроковій перспективі.

4. Якщо розмір офіційних валютних резервів Центрального банку не змінюється, то за інших рівних умов можна стверджувати:

а) сальдо торгового балансу завжди дорівнює нулю;

б) сальдо рахунка поточкових операцій завжди дорівнює нулю;

в) сальдо капітального рахунка завжди дорівнює нулю;

г) сальдо платіжного балансу країни дорівнює нулю.

5. Складова частина платіжного балансу країни – рахунок поточкових операцій – не містить:

а) товарний експорт;

б) чисті прибутки від інвестицій;

в) транспортні послуги іноземним державам;

г) змінення активів країни за рубежом;

д) односторонні трансфертні платежі.

6. Заходи валютного контролю, пов'язані з нормованим розподілом валютного виторгу між виробниками, могли б:

а) обмежити імпорт і тимчасово поліпшити стан платіжного балансу;

б) збільшити імпорт і тимчасово погіршити стан платіжного балансу;

в) сприяти стійкому підвищенню обмінного курсу національної валюти;

г) сприяти стійкому підвищенню темпів економічного зростання.

Практичні завдання

1. Розглянемо таблиці гіпотетичних виробничих можливостей України та Іспанії.

Таблиця виробничих можливостей Іспанії (млн бушелів)

Продукт	Виробничі альтернативи			
	А	В	С	Д
Яблуко	0	20	40	60
Сливи	15	10	5	0

Таблиця виробничих можливостей України (млн бушелів)

Продукт	Виробничі альтернативи			
	К	С	Т	У
Яблуко	0	20	40	60
Сливи	60	40	20	0

Зобразіть графічно виробничі можливості обох країн.

Визначіть:

а) внутрішню альтернативну вартість виробництва слив та яблук у кожній країні;

б) на виробництві якого продукту має спеціалізуватися кожна країна;

в) лінії торгових можливостей цих країн, якщо умови торгівлі становлять одну сливу за два яблука.

Припустимо, що оптимальна структура продуктів для спеціалізації й торгівлі така: У для Іспанії й С для України. Визначіть вигоди від спеціалізації й торгівлі.

2. Знаючи платіжний баланс країни А, дайте відповіді на запитання: яким є її торговий баланс, баланс товарів і послуг, баланс поточного рахунка, баланс рахунка капіталу? Визначіть, чи має країна дефіцит або надлишок платіжного балансу.

Економіку описано такими даними:

- а) товарний експорт становить 214,0 млн грн;
- б) товарний імпорт – 338,3 млн грн;
- в) прибутки від туризму – 55,2 млн грн;
- г) прибутки від зарубіжних активів – 90,5 млн грн;
- д) витрати на туризм – 58,2 млн грн;
- е) виплата відсотків зарубіжним інвесторам – 65,8 млн грн;
- ж) односторонні трансферти – 14,8 млн грн;
- з) надходження капіталу – 146,9 млн грн;
- и) відплив капіталу – 29,5 млн грн.

Розрахуйте платіжний баланс.

3. Середньорічний темп приросту цін в країні А дорівнював 10%, а в країні В – 12%. Номінальний курс обміну національної валюти країни А на національну валюту країни В підвищився впродовж року на 8%. Як змінився реальний обмінний курс національної валюти країни А до національної валюти країни В?

4. Результати функціонування відкритої економічної системи характеризуються такими даними: чисті інвестиції – 1650 грош. од.; заощадження домогосподарств – 1525 грош. од.; надлишок державного бюджету – 325 грош. од. Чому дорівнює чистий експорт товарів і послуг?

5. У країні А на частку вітчизняних товарів доводиться 80% сукупного споживання. Рівень цін вітчизняних товарів дорівнює 1,2 нац. грош. од., а рівень цін імпортних товарів, виражених в одиницях іноземної валюти, становить 0,8. Національний обмінний курс $e = 2,5$. Чому дорівнює національний валютний курс? Якої величини досягне рівень споживчих цін вітчизняних й імпортних товарів у національній валюті країни А?

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Адміністративні регулятори	121
Акселератор	207
Бюджетна система	108
Бюджетний дефіцит	111
Валовий внутрішній продукт (ВВП)	13, 22
Валовий національний продукт (ВНП)	13
Венчурні підприємства	139
Виробничо-технологічний потенціал	69, 71
Відтворювальна структура	166
Вмонтовані стабілізатори	111, 112
Внутрішні інститути	86
Внутрішньо-економічний потенціал	69
Галузева структура	10, 167
Господарсько-організаційна структура	6, 7
Грошова політика	104
Демократія	146–148, 150, 152–154
Державна монополія	228
Державне регулювання	123, 126, 133
Державний борг	109
Державний бюджет	108
Держзамовлення	127
Держконтракт	127
Дотація	128
Економічна інтеграція	229
Економічна свобода	155
Економічна система	15
Економічне зростання	201
Економічний порядок	155
Економічний потенціал	68
Економічний союз	231
Економічний цикл	203
Економічні регулятори	121
Експортний потенціал	70

Зовнішні інститути	86
Індекс людського розвитку	59
Інноваційні інкубатори	139
Інновація	138
Інститути	34–36, 38–40, 86, 97
Інституційна реформа	92
Інституційне середовище	93
Інституційний порядок	86
Інституційні зміни	97
Інституційні чинники	93
Інституціоналізм	33, 37
Інституціональна економіка	85, 87, 88
Інституціональна інфраструктура	102
Інституціональна теорія	88
Інституціональна трансформація	92
Капіталомісткість продукції	210
Квотування	128, 227
Конкурентоспроможність	133
Крива Лаффера	115
Ліцензування	128, 227
Макроекономічні індикатори	15
Матеріальне виробництво	10
Метод непрямого втручання	122
Метод прямого втручання	122
Митний союз	231
Міжнародні торговельні відносини	225
Науково-технічний потенціал	69, 72
Національна економіка	5, 9, 17
Національне багатство	13, 71
Національний суверенітет	6
Невиробнича сфера	10
Нематеріальне виробництво	10
Неінституціоналізм	37
Неформальні інститути	36
Оподаткування	110
Підприємництво	44
Платіжний баланс	227

Плебіцит	149
Податкова політика	115
Податкова система	115
Права власності	41–42
Правові регулятори	121
Представницька демократія	150
Природно-ресурсний потенціал	68, 71
«Провали» держави	123
«Провали» ринку	123
Продуктивність капіталу	210
Продуктивність праці	210
Продуктивність природних ресурсів	211
Протекціонізм	227
Пряма демократія	150
Ресурсно-виробничий потенціал	6
Ресурсомісткість продукції	211
Ринкова інфраструктура	101
Ринкова система	17
Рівень життя	59
Світова економіка	223
Світове господарство	224
Система національних рахунків	12
Соціальна політика	58
Соціальна справедливість	115
Соціальна структура	10
Соціальні стандарти	128
Споживчий кошик	60
Стагфляція	208
Структура економіки	10
Структура зовнішньої торгівлі	11
Структурна криза	208
Субвенція	127
Субсидія	127
Сукупний суспільний продукт (ССП)	13
Теорія добробуту	48, 49
Теорія суспільного добробуту	48
Територіальна структура	10

Предметний покажчик

Технопарки	139
Технополіси	139
Тіньова економіка	75
Традиційна економічна система	16
Трудовий потенціал	69, 72
Трудомісткість продукції	210
Університетсько-промислові дослідницькі центри	139
Фінансова інфраструктура	101
Фінансова політика	103
Фінансова система	103
Фіскальна політика	110
Формальні інститути	35
Фритредерство	228
Центрально-керована економічна система	16

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Агапова И. И. Институциональная экономика / И. И. Агапова. – М.: Экономистъ, 2006. – 254 с.
2. Галушка З. І. Розвиток теорії добробуту: суперечності чи неможливість прийняття ефективних рішень? / З. І. Галушка // Економічна теорія. – 2009. – № 1. – С. 22–29.
3. Гринів Л. С. Національна економіка / Л. С. Гринів, М.В. Кічурчак. – Л.: Магнолія, – 2006. – 464 с.
4. Гражевская Н. А. Обеспечение конкурентоспособности национальной экономики в глобальном постиндустриальном измерении / Н. А. Гражевская // Экономика Украины. – 2008. – № 9. – С. 54–63.
5. Заблоцький Б. Ф. Економіка України / Б.Ф. Заблоцький, М. Ф. Покошко. – Л.: Новий світ–2000, 2009. – 360 с.
6. Заблоцький Б. Ю. Економіка України / Б.Ф. Заблоцький. – Л.: Новий світ–2000, 2009. – 582 с.
7. Ковтун О. І. Державне регулювання економіки: навч. посіб. / О. І. Ковтун. – Л.: Новий світ – 2000, 2006. – 432 с.
8. Національна економіка: навч. посіб. / В. В. Білоцерківець, О. О. Завродня, В. К. Лебедева та ін; за ред. В. М. Тарасевича. – К.: Центр, 2009. – 280 с.
9. Носова О. В. Інституціональні підходи до дослідження перехідної економіки / О. В. Носова // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 25–36.
10. Олейник А. И. Институциональная экономика / А.И. Олейник // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 132 – 147.
11. Пустовойт Р. С. Теоретический анализ процесса институционализации в постсоциалистических экономиках / Р. П. Пустовойт, Н. А. Овчарук // Экономика Украины. – 2008. – № 6. – С. 14–26.
12. Сіденко В. Р. Потенціал економічного розвитку України в контексті європейської інтеграції / В. Р. Сіденко // Фінанси України. – 2007. – № 9. – С. 143–150.

13. Чухно А. П. Институционализм: теория, методология, значение / А. П. Чухно // Экономика Украины. – 2008. – № 6. – С. 4–13.
14. Чухно А. П. Институционализм: теория, методология, значение / А. П. Чухно // Экономика Украины. – 2008. – № 7. – С. 4–12.
15. Экономическая теория: учеб. / под общ. ред. В. И. Видяпина, Г. П. Журавлевой. – 4-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с.
16. Яременко О. Л. Переходные процессы в экономике Украины: Институциональный аспект / О.Л. Яременко. – Х.: Основа, 1997. – 182 с.
17. Яременко О. Л. Інститути і економічна свобода господарюючих суб'єктів / О. Л. Яременко, О. М. Панкратова // Економічна теорія. – 2007. – № 3. – С. 56–71.
18. Дані статуправління України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

ЗМІСТ

Вступ	3
Глава 1. Національна економіка: загальне і особливе	5
1.1. Поняття і ознаки національної економіки	5
1.2. Цілі національної економіки і умови їхнього досягнення	8
1.3. Структура й показники національної економіки	9
1.4. Економічна система і її моделі	15
1.5. Особливості національної економіки України	17
Глава 2. Економічні теорії та базисні інститути національної економіки	25
2.1. Теорії національної економіки	25
2.2. Інституціоналізм і його роль у вивченні національної економіки	33
2.3. Базисні інститути національної економіки	39
Глава 3. Теорія суспільного добробуту й соціально-ринкова економіка	48
3.1. Розвиток теорії суспільного добробуту	48
3.2. Вплив теорії добробуту на соціально-ринкову економіку	55
3.3. Соціальна політика держави як основа підвищення добробуту громадян	57
Глава 4. Характеристика економічного потенціалу	68
4.1. Суть і склад економічного потенціалу	68
4.2. Характеристика економічного потенціалу	71
4.3. Тіньова економіка, структура й природа її виникнення	75
Глава 5. Інституціональні чинники розвитку національної економіки	83
5.1. Інституційні підходи до дослідження національної економіки	83
5.2. Інституційні чинники розвитку національної економіки	93

Глава 6. Функціонування інфраструктури національного ринку	101
6.1. Суть, види й функції ринкової інфраструктури	101
6.2. Фінансова система та фінансова політика в Україні	103
6.3. Бюджетна система національної економіки	108
6.4. Фіскальна політика держави	110
Глава 7. Державність і державне регулювання національної економіки	120
7.1. Суть, мета й методи державного регулювання національної економіки	120
7.2. Державні інститути й механізми регулювання національної економіки	132
7.3. Підвищення конкурентоспроможності держави як мета державного регулювання національної економіки	133
Глава 8. Демократія, економічна свобода і економічний порядок	146
8.1. Суть і форми демократії	146
8.2. Сучасна демократія й проблеми її становлення	150
8.3. Економічний порядок та економічна свобода	155
Глава 9. Структурна перебудова національної економіки	165
9.1. Поняття й значення структури національної економіки	165
9.2. Види структури національної економіки	166
9.3. Структурна політика держави	170
Глава 10. Програмування та прогнозування національної економіки	182
10.1. Суть соціально-економічної стратегії країни	182
10.2. Макроекономічне прогнозування та його принципи	186
10.3. Планування соціально-економічного розвитку	188
Глава 11. Політика економічного зростання в національній економіці	201
11.1. Економічне зростання як основа національної економіки	201
11.2. Проблеми й тенденції економічного зростання в Україні	213

Глава 12. Інституціональні форми інтеграції у світове господарство	223
12.1. Суть, особливості й структура розвитку світового господарства	223
12.2. Міжнародні торговельні відносини і ефективність поділу праці. Теорії міжнародної торгівлі	225
12.3. Зовнішньоекономічна політика і її види. Платіжний баланс і його види	227
12.4. Інтеграція національної економіки України у світове господарство	229
Предметний покажчик	238
Бібліографічний список	242
Зміст	244

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

МЕЛЬНИКОВА Валентина Іванівна
МЕЛЬНИКОВА Олена Петрівна
ШВЕДОВА Ганна Миколаївна
СІДЛЯРУК Тетяна Віталіївна
ТУР Ірина Юріївна

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 08.09.2010. Формат 60x84^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgSTT.
Умовн. друк. арк. 13,95. Наклад – 800 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006